

POLISH SCIENCE JOURNAL

INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Issue 4(37)
Part 3

POLISH SCIENCE JOURNAL

ISSUE 4(37)

Part 3

INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

WARSAW, POLAND
Wydawnictwo Naukowe "iScience"
2021

ISBN 978-83-949403-4-8

POLISH SCIENCE JOURNAL (ISSUE 4(37), 2021) - Warsaw: Sp. z o. o. "iScience", 2021. Part 3 – 196 p.

Editorial board:

Bakhtiyor Amonov, Doctor of Political Sciences, Associate Professor of Tashkent University of Information Technologies

Mukhayokhon Botiraliyevna Artikova, doctor of science, Namangan state university

Bugajewski K. A., doktor nauk medycznych, profesor nadzwyczajny Czarnomorski Państwowy Uniwersytet imienia Piotra Mohyły

Tahirjon Z. Sultanov, Doctor of Technical Sciences, docent

Shavkat J. Imomov, Doctor of Technical Sciences, professor

Sayipzhan Bakizhanovich Tilabaev, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Temirbek Ametov, PhD

Marina Berdina, PhD

Hurshida Ustadjalilova, PhD

Dilnoza Kamalova, PhD (arch) Associate Professor, Samarkand State Institute of Architecture and Civil Engineering

Sarvinoz Boboqulovna Juraeva – Associate Professor of Philological Science, head of chair of culturology of Khujand State University named after academician B. Gafurov (Tajikistan)

Oleh Vodiany, PhD

Languages of publication: українська, русский, english, polski, беларуская, казакша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերէն

Science journal are recommended for scientists and teachers in higher education establishments. They can be used in education, including the process of post - graduate teaching, preparation for obtain bachelors' and masters' degrees.

The review of all articles was accomplished by experts, materials are according to authors copyright. The authors are responsible for content, researches results and errors.

ISBN 978-83-949403-4-8

© Sp. z o. o. "iScience", 2021

© Authors, 2021

TABLE OF CONTENTS

SECTION: ECONOMICS

Khujamurodov Askarjon Jalolovich (Tashkent, Uzbekistan), Shenawa Sanayee (Termez, Uzbekistan)	
SMALL BUSINESS ENTERPRISE	6
Затворницький Костянтин Сергійович (Київ, Україна)	
НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЙНОГО МОДЕЛЮВАННЯ КРЕДИТНИХ ПОРТФЕЛІВ БАНКІВ	12
Кушнір С. О., Діброва В. О. (Запоріжжя, Україна)	
ДЕРЖАВНА ПРИВАТИЗАЦІЯ В УКРАЇНІ	24
Муратов Санжарбек Мухторбек угли (Ташкент, Узбекистан)	
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЯ ЗАСУХИ: ОБЗОР И ОБСУЖДЕНИЕ.....	31

SECTION: PEDAGOGY

Abduraxmonov Nodir Norali o'g'li (Tashkent, Uzbekistan)	
UZLUKSIZ KASBIY TA'LIM MUHITIDA PEDAGOGIK KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH JARAYONLARINI TASHKIL ETISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH	37
Amirova A. S., Kulshayeva A. M. (Almaty, Kazakhstan)	
PSYCHOLOGICAL FACTORS THAT AFFECT SPEAKING SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS.....	41
Karimova Shaxzoda Sobitjonovna (Tashkent, Uzbekistan)	
TARBIYA HAYOTIMIZNING HAQIQIY BEZAGIDIR.....	48
Latipova Nodira Azimovna,	
Sayfullayeva Ruqiya G'aniyevna (Buxoro, O'zbekiston)	
SINF DAN TASHQARI TARBIYAVIY ISHLARNI TASHKIL QILISH	50
Murtazaev Melibek Zikirovich, Ismoilov To'ychi Jabborovich, Majidova Xurriyat Eshmurodovna (Jizzah, Uzbekistan)	
YUQORI MALAKALI O'QITUVCHILAR TAYYORLASH TIZIMIDA YETUKLIK MALAKA VA KO'NIKALARINI SHAKLLANTIRISH JARAYONINI MUVOFIQLASHTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI.....	53
Muxlisova Saodat Saidjonovna (Buxoro, O'zbekiston)	
BOSHLAHG'ICH SINFLARDA O'QUV JARAYONINI TASHKIL QILISHDA HAMKORLIK STRATEGIYASI	58
Qutlimurodova Nargiza Rustamovna,	
Ollaberganova Aziza Quvondiq qizi (Urganch, O'zbekiston)	
BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILAR JAMOASINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI	62
Rajabov Tursun Samandarovich,	
Qurbonova Olima Xomidovna (Buxoro, O'zbekiston)	
O'QUVCHILARNI DARSALAR VA DARS DAN TASHQARI MASHG'ULOTLARDA VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASH JARAYONINING MAZMUNI	65

Sharipova Gulshoda, Sharipova Sevara (Urganch, O'zbekiston) ACTIVITÉS POUR APPRENDRE LE FRANÇAIS	67
Sobchenko T. M. (Kharkiv, Ukraine) USE OF INTERACTIVE TEACHING METHODS DURING THE STUDY OF PEDAGOGICAL DISCIPLINES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....	70
Turayeva Komila, Javokhir Yakubjanov B. A. (Namangan, Uzbekistan) PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL APPROACHES IN THE CONCEPT OF MODERN EDUCATION	76
Tursunov K., Nurillaev S., Khakimova M. (Samarkand, Uzbekistan) TO PREPARE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS TO SOLVE EXERCISES IN PRIMARY SCHOOL	81
Xudoyqulova Nilufar Xodjamberdiyevna, Altiboyeva Ro'za Aliquvvatovna, Raximova Nasiba Xasanovna, Eshniyozova Salomat Tog'ayevna (Sho'rchi, O'zbekiston) GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH AVFZALLIKLARI	87
Амонова Ҳикоят Иноятовна, Садиқова Сусана Шавкиевна (Бухара, Узбекистан) ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА АКАДЕМИК МОБИЛЛИКНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТУРЛАРИ ВА СОҲАДАГИ ИЛФОР ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА	92
Жабборов Бахтиёр Искандарович, Санокулов Рамиз Авазович (Бухара, Узбекистан) АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ.....	98
Іванова Інна Леонідівна, Горбач Наталія Львівна, Кальченко Тетяна Михайлівна (Харків, Україна) ІНШОМОВНА КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНЦІЯ У КОНТЕКСТІ ІНШОМОВНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ	102
Йўлдошев Назар Ўсарович, Ҳалимова Мадина Абдисалимовна (Карши, Узбекистан) БОШЛАНҒИЧ СИНФ “Ўқиш” ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИ ОТА-ОНАГА ҲУРМАТНИ ТАРБИЯЛАШДА ЭРТАКЛАРНИНГ ЎРНИ.....	111
Кабылбекова Заурет Бердикуловна, Өмірбек Арайлым Жақыпқызы, Жандабаева Индира Серікбаевна (Шымкент, Казахстан) КӘСБИ ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТИЛЕРІ	115
Кабылбекова Заурет Бердикуловна, Мұхтар Шынар Талғатқызы, Каракпаева Сарбиназ Куанышбековна (Шымкент, Казахстан) БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУДА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	120
Пирматова Озода Сапарбоевна (Урганч, Ўзбекистон) ШОЛИ ПОЯСИДА УЧРАЙДИГАН АЙРИМ ЗАРАРКУНАНДА ҲАШАРОТЛАР НОМЛАРИ	124

Хамроева Мухлиса Салимовна, Турсунбекова Ойгул Баҳромжон кизи (Бухоро, Ўзбекистон) ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ ВЫРАЖАТЬ МЫСЛИ ПИСЬМЕННО НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	127
---	-----

SECTION: POLITICAL SCIENCE

Бердалиев Низомиддин Шералиевич, Утемуратов Махмут Ажимуратович (Ташкент, Узбекистан) ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МАЪНАВИЙ ХАВФСИЗЛИКНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ	130
--	-----

SECTION: PSYCHOLOGY SCIENCE

Khujayeva Umida (Tashkent, Uzbekistan) DIFFERENCES BETWEEN EXTROVERTED AND INTROVERTED LEARNERS IN TERMS OF PERFORMING IMPORTANT SKILLS	136
Асаматдинова Ж., Куатбаева К. (Нукус, Узбекистан) САМОПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ И «Я» КОНЦЕПЦИЯ	141
Марко І. Ю., Добровольська Н. А., Громоздова Л. В., Марко Є. І., Борознюк Н. В., Сколота Е. В. (Київ, Україна) ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ У СУЧАСНИХ УМОВАХ	148
Шалагинова Ксения Сергеевна (Тула, Россия) ИССЛЕДОВАНИЕ ПОТРЕБЛЕНИЯ АЛКОГОЛЬНЫХ НАПИТКОВ В МОЛОДЁЖНОЙ СРЕДЕ	159

SECTION: TOURISM AND RECREATION

Abdullayeva N. M., Atasheva D. O., Khazhgalieva D. M. (Turkestan, Kazakhstan) THE IMPORTANCE OF ENGLISH IN THE HOSPITALITY INDUSTRY	166
Огородник В. В., Громоздова Л. В., Шевчук О. В., Шмігельська Є. А., Медвідь Г. С., Макієвський О.І. (Київ, Україна) ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ТА ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЯ	169

SECTION: METHODOLOGY

Rasulova Dilrabo Raxmatullayevna, Rayimqulov Xurshid Ikrom o'g'li, Abduvaliyev O'razali Sherali o'g'li (Jizzax, O'zbekiston) OILADA BOLALARNI TARBIYALASH JARAYONIDA OTA-ONA G'AMXO'RRLIGINING AHAMIYATI	179
Urinbayeva Barchinoy Zafarjanovna, Usmonova Kamolaxon Fottidinovna (Andijon, O'zbekiston) YOSHLARDA INTERNET TARMOG'I TEXNOLOGIYALARIGA QARAM BO'LISHLIKNI OLDINI OLISH.....	183
Khamitova Z.Zh., Tokenova Ayazhan (Karaganda, Kazakhstan) RESEARCH METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	189

SECTION: ECONOMICS

Khujamurodov Askarjon Jalolovich
PhD. Senior Lecturer, Department of Corporate Governance
Tashkent State University of Economics
(Tashkent, Uzbekistan),
Shenawa Sanayee
Masters
Termez State University
(Termez, Uzbekistan)

SMALL BUSINESS ENTERPRISE

Abstract. *Afghanistan, a rustic battered following thirty years of battle and struggle, has every other risk to reset the mathematics on its internal and provincial weaknesses via the inspiration of a mineral mining economy. Following the intrusion of Afghanistan through alliance powers with inside the fall of 2001, billions of bucks of unexpected manual were channeled into the country. Pundits contend that this assist has now no longer performed critical, realistic strides closer to the Afghan tradition no matter the well-which means desires of its contributors. The Afghanistan Public Advancement Procedure turned into made in 2008 because the country's head manual for sports that impel improvement and development due to constructing up a flourishing mining area. How lots will mining expect an element in getting Afghanistan's future? Does Afghanistan have a challenge to perform in territorial global affairs via its large mineral assets? This research plans to have a look at the functionality of non-gas mineral mining with inside the Afghan kingdom and could compare the diploma to which modernization speculation may be implemented to assure that in addition, head ways are recounted in political strength, human resources, and basis development. These progressions could be performed explicitly via incomes, unexpected direct hobby with an inside the mining area, and upgraded security. The exam presumes that each one collectively for mineral mining in Afghanistan to seize hold, a diploma of protection must be performed with inside the development of foundations, dedication with the global marketplace economy, developing its provincial ties, framework development, and in addition constructing up its mineral economy.*

Introduction

One of the vitals and simple pillars with inside the financial system of each United States is herbal sources and its different subterranean sources. By the developing call for of enterprise and technology, e.g. bushes for paper and gasoline production, iron ore for metallic products, copper for wire, electric gadget, and platinum are used for telecommunications gadget etc. The requisition for herbal sources and mines is growing an increasing number of and also, contrarily, the acceleration in the direction of coming across and extracting herbal

sources reasons innovative boom with an inside the price of herbal sources. I would really like to mirror Afghanistan's mining zone due to the fact this United States is dealing with intense poverty, and the herbal sources deposits with inside the United States, for mining especially, is now an amazing desire for the human beings that the mining may pay for modern-day traits in agriculture and meals security, housing and schooling and infrastructure, and this will show up via the way of means of securing sustainable development that wishes greater research and awareness with inside the mining zone. This essay will continue with a quick review on Afghanistan's mining, after which it rapidly discusses the possibilities and analysis, after that it displays at the demanding situations and advice of mining in Afghanistan, and in the end, it's going to stop with a conclusion.

Outline on Afghanistan Mining

Afghanistan may be a country plenteous flush in characteristic assets. There are as of currently in way over 1,400 mineral stores that are recognized as well as energy minerals like oil, gas, and coal and alternative gold-bearing and non-valuable minerals like lead, concrete analysis limestone, gemstones, copper, iron, gold, and salt.¹ The iron and copper stores of Afghanistan will produce a larger add within the economy of the country if these mines are freed in an acceptable and normal manner with straightforwardness. Mining advancements may be a mainstay of future monetary development in Afghanistan creating work and pay; making transport and other framework {which will|which can|which may be able to} facilitate open up territories for by and huge financial flip of events; and manufacturing spectacular native financial gain furthermore as exchange and equilibrium of installments benefits. Basically, whenever oversaw appropriately, mining in Afghanistan can probably be a driver of poorness decrease and supported monetary development. Since Afghanistan is a country flush in mining assets, it's endeavor a good deal of problems to find and separating its traditional assets in lightweight of the very fact that the state desires more specialists within the mining space and specialized offices like hardware owing to the thirty years of war and strife that left over improvement in Afghanistan. Mining is supposed to be a 'political game' in Afghanistan. When Afghan pastors of mines Wahidullah Sharani said geologists have found undiscovered mineral stores worth an expected \$3 trillion that could help financial development and diminish unemployment.

Opportunities and Analysis

Mining in Afghanistan can probable be a motive force of neediness lower and monetary development. It could make instantaneously and circuitous enterprise and pay, create shipping and unique foundations.

"Gas fields were outstanding in some regions of Afghanistan, 500 whole fields (eight diagnosed having the geographical restrict of a hundred and eighty billion cubic meters of gas). Sar-e-pul oil keep has been associated with 44. five million lots with the extractable shops arriving at 14. five metric lots. "three Afghanistan's Clergyman for Mines, Waheedullah Shahrani, expressed on the August accumulating in Kabul that the mining place might include forty-five to 50 percentage of Afghanistan's economic system with the aid of using 2024.

"Aynak and Hajigak mines ought to make in extra of 90,000 instantaneously and roundabout positions and round \$500 million in every year monetary earning with the aid of using 2020. The Hajigak Iron mission is the finest mission in the course of the complete life of

Afghanistan from a monetary point of view in addition to from the scale of its activities. There are steel zones, the middle locale, so that it will be mined as an open pit, and the west region, to be mined as an underground, block cavern activity. Mine will eliminate approximately nine. Nine million lots of mineral for every annul from the open pit, yielding about 197,000 lots of copper. Adding the underground place, this can increment to 19.eight megatons and 394,000 lots of copper for each annul from yr. 17; the organized mine lifestyles is round 30, years The Aynak copper mine is the alternative of the 2 finest mining locations with inside the country. It offers restrict operating to possible enjoy for arms on representatives, formal specialized preparing, with accentuation on English mining wording and outer visits to giant scope mines, with accentuation on copper, in South Africa and Zambia. It is classed at 11.three million lots and is relied upon to make use of as much as 40,000 people straightforwardly and in a roundabout manner whilst absolutely operational and is needed to produce \$350+million in fees to the Public authority of the Islamic Republic of Afghanistan (GIROA) yearly The Aynak webweb page will deliver the landlocked kingdom of Afghanistan the ability to extra enlargement its internet to fare enterprise which at modern is one of the maximum minimums globally the underground.

Challenges and Recommendations

The biased allotment and over exploitation of property can in a roundabout manner have an effect on human existence. Land privileges of local people and real dislodging or resettlement of close by people due to extractive sporting activities may be instantaneously impact for instance they'll lose their houses, shops, domesticated animals specifically it is extra tough for the local people considering that the spot can also additionally have patrimony esteem for them, they'll have spent their adolescents there and therefore have a few type of connection to that place. The mining groups should include and deliver resettlement, colleges and medical workplaces and different remuneration for close by population unfavorably motivated through dig development sporting activities and for the representatives who paintings with inside the mining site. For instance, in Aynak copper mining, round eighty two households shape cities that are close to the mine pit zone, in mild of a concurrence with the population of the 2 cities, a huge part of them were moved out to replacement regions after installment of remuneration measuring for his or her houses as consented to with them but the difficulty that's as but unsure is the farming vicinity acquiring and installment of pay due for this land, considering that there were not any suitable land facts with the general public authority and monstrous instances of land ownership.

Legislations

Afghanistan Public Advancement Technique (ANDS) specifies the functionality of the mining commercial enterprise to supply paintings and accelerate development in provincial territories. To building up the mammoth mineral potential, the Public authority of Afghanistan has embraced some other association course, transferring the challenge of misuse of the country's regular property from the kingdom to the non-public sector.¹⁰ Yet there aren't any guarantees that the that Afghan chiefs and global neighborhood vicinity will comply with first-rate practices for not unusual place property abuse at the maximum gifted technique to installation a first rate management define paintings. For a valid mining misuse, there must be government and professionals from the general public authority, NGOs, human beings

institution and not unusual place society who display screen and investigate the mining interplay. The interplay and profits of the mining vicinity must be restricted through the predefined specialists for the straightforwardness of the mining cycle. The public authority of Afghanistan has pursued the Extractive Ventures Straightforwardness Activity (EITI) a global willful norm to assure straightforwardness of installments from feature property, to execute it at the general public level. Through townspeople made the difficulty extra troublesome.

Environmental Impacts

Mining pastime may have a ton of herbal results at the planet. The separated web page of the mining territory have to be planted with timber and special flora to make sure the weather towards disintegration and special debacles. Afghanistan has an herbal regulation which units out the cycle related to association and endorsement of EIAs and SIAs. The Public Natural Insurance Office (NEPA) is accused of the obligation to survey those results value determinations and to provide the pertinent approvals. The herbal and social unit with inside the Service of Mines, at the side of NEPA, displays and assesses the mining obligations with inside the country. Notwithstanding the ecological regulation, as Afghanistan has by no means had more industry, it has subsequent to 0 records of herbal guarantee via way of means of the identical token. On the off hazard that the extraction cycle is not tried carefully, it could set off infection of the dirt, defilement of water and exceedingly the air. Such damage could now no longer simply be a close-by issue, affecting on Logar, the vicinity the Aynak copper mine is in, but it is able to likewise have an impact on different encompassing regions, consisting of Kabul. As in step with the carrier of mines the Aynak copper mine at its complete introduction from the open pit, the mine will produce round 60 million heaps of waste stone and 9.7 million heaps of tailings, in step with annum. eleven As indicated via way of means of the assembly recorded via way of means of TOLO information tv with the dignitary of the Geoscience Staff of Kabul College, he cautions of a greater extreme chance of cataclysmic events. "As I in all likelihood am aware, each one of the techniques, the examination, extraction, and the decontamination will take place in Afghanistan. In the occasion that the selections in the back of this aren't made effectively, you could envision what misfortunes lie in the back of.

Security

In Afghanistan, safety is a main difficulty anywhere at the USA. Numerous mines are in USA. Areas out of doors focal authorities manage or are located in precarious territories for instance the copper and gold shops of Afghanistan in Helmand and Kandahar territories that have line with Pakistan and agitators attacks on Buddhist relics of Aynak copper mission in Logar area. As several times of various countries show, with inside the occasion that extractive ventures are created without a success administration, precariousness, defilement, brutality and multiplied financing of equipped illicit gatherings might in all likelihood result.

Yet, the nation's mining pastor, Wahidullah Shahrani, remains peppy regardless of the risks and the organized withdrawal of strange squaddies 12 months from now. In his assembly with the ABC information in Australia he says; "Security is a worry, is challenge, but it does not suggest the complete Afghanistan is uncertain, and the more hypothesis we get; it's going to likewise set off greater vast stage of steadiness.

Loss of historical heritage

Loss of chronicled legacy is probably the most sizzling problem as it is the overall public character of a country. It is a wellspring of public pleasure and with in the event that it is very masses overseen it may deliver the installed order to a future the adventure industry.

Shockingly, part of Afghanistan's recorded legacy has successfully been harmed with in the thirty years of battle fare much like the Taliban's destruction of the Bamyan sculpture and the archeological places and legacies with in the Aynak copper mine of Afghanistan, which sits on a massive copper hold and is going to be obliterated.

Conclusion

Loss of chronicled legacy might be the maximum scorching trouble as it's far the general public man or woman of a country. It is a wellspring of public delight and with with inside the occasion that it's far very loads overseen it could supply the set up order to a destiny the journey industry.

Shockingly, a part of Afghanistan's recorded legacy has efficaciously been harmed with with inside the thirty years of war fare similar to the Taliban's destruction of the Bamyan sculpture and the archeological locations and legacies with with inside the Aynak copper mine of Afghanistan, which sits on a large copper maintain and goes to be obliterated.

REFERENCES

1. AISA, Market Prospects – A country abundantly rich in natural resources, pg. 2
2. <http://www.bloomberg.com/news/2011-01-29/u-s-afghan-study-finds-mineral-deposits-worth-3-trillion.html>
3. Joe Banavige, Afghan Mining Opportunity; Feb 2010. Available at: <https://ronna-afghan.harmonieweb.org/Documents/Civics%20Guide%20Links/Mining%20Sector%20CUA%20Brief%20100224.ppt>
4. <http://www.phantomreport.com/un-chief-says-discovery-of-vast-mineral-deposits-in-afghanistan-should-be-managed-properly>
5. Khujamurodov AJ (2019) Economic Essential of Stock Infrastructure and Features of Its Development. Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN: 2249 – 0892 Special Issue–2, Sep -2019
6. Ministry of Mines, FAQ's and Briefing Note on Mining and Hydrocarbon Sector, April 2011. Available at: <http://mom.gov.af/en/page/6393>
7. Aynak Copper Mine, Project Overview, May 2013. Available at: <http://mom.gov.af/Content/files/AYNAK%20PROJECT%20UPDATE%20MAY%202013.pdf>
8. Joe Banavige, Afghan Mining Opportunity, Feb 2010. Available at: <https://ronna-afghan.harmonieweb.org/Documents/Civics%20Guide%20Links/Mining%20Sector%20CUA%20Brief%2010022>
9. Cameron Nazminia, Mining in Afghanistan: A Pathway for development and modernization, 2013, page 72
10. Note on Resettlement Process of Project Affected Persons at Aynak, March 2010, Page 1

11. Mamadjanova T.A. (2020). Methodology forming the international marketing strategy of fruit and vegetable products. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, Vol. 24, Issue 05, 2020 ISSN: 1475-7192
12. Ministry of Mines, Social Policy Guidelines for Mining Sector in Afghanistan, page 2. Available at http://mom.gov.af/Content/files/Social_Policy_Guidelines.pdf
13. Aynak Copper Mine, Project Overview, May 2013. Available at: <http://mom.gov.af/Content/files/AYNAK%20PROJECT%20UPDATE%20MAY%202013.pdf>
14. Environmental impact of Ainak copper mine. Available at: <http://www.tolonews.com/fa/6:30-report/6745-environmental-impact-of-ainak-copper-mine>
15. Afghanistan to begin first commercial oil production. Available at : <http://www.abc.net.au/news/2013-05-18/australia-backs-afghan27s-struggling-miners/4698082>

Затворницький Костянтин Сергійович
Аспірант
Університет банківської справи
(Київ, Україна)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЙНОГО МОДЕЛЮВАННЯ КРЕДИТНИХ ПОРТФЕЛІВ БАНКІВ

Аннотация. Рассмотрена необходимость оптимизации банковской деятельности с точки зрения ее незаменимой роли в эффективном функционировании экономики. Отмечено, что кредитный портфель банка не является простой суммой предоставленных ссуд, а выступает структурированным портфелем активов, который может подвергаться оценке, сегментации, классификации и управлению. В работе описывается проблема управления кредитным портфелем банка в условиях недружественной среды с учетом предотвращения или минимизации кредитного риска. Предложена математическая модель оптимизации структуры кредитного портфеля банка.

Ключевые слова: кредитный портфель, оптимизация, моделирование, доходность, риск, ликвидность, качество, структура, эффективность.

Abstract. The necessity of banking activity optimization from the point of view of its indispensable role in effective economic functioning has been considered. It was noted that the loan portfolio of the bank is not a simple sum of granted loans, but rather structured. This portfolio of assets is subject to assessment, segmentation, classification and management. The work considers the issue of managing the loan portfolio of a bank under present day conditions aiming to prevent or minimize risk. The mathematical optimization model of the bank's loan portfolio structure is offered.

Key words: loan portfolio, optimization, modeling, profitability, risk, liquidity, quality, structure, efficiency.

Вступ. Станом на початок 2021 року частка непрацюючих кредитів банків України становила 41% за даними Національного банку України [1]. Такий стан банківської системи є неприйнятним і наразі ставить під запитання ефективність роботи таких установ у нинішньому форматі функціонування та є одним із факторів збільшення системного ризику для економіки країни. Крім того наразі, в період пандемії covid-19, економіки України та інших країн світу наражаються на нові виклики. Економічні зв'язки між учасниками ринкових відносин розриваються швидшими темпами ніж створюються нові. Вітчизняні банки продовжують свою роботу не зважаючи на введення в державі адаптивного карантину. Малий та середній бізнес, значна ніша юридичних осіб-позичальників, все частіше починає нести вагомий збитки та опинятися під загрозою банкрутства. На перше місце серед пріоритетів у реалізації державної фінансової політики виходить підтримка стабільності курсу національної валюти та забезпечення достатнього фінансування медицини. За таких умов кредитна система України як основоположний інструмент розвитку державності не може виконувати свої функції в повній мірі, не витримуючи високого зовнішнього тиску.

На нашу думку вирішення частини тих проблем, які стоять перед суспільством, можливе за рахунок якісного розвитку менеджменту вітчизняних банків. В свою чергу збільшення якісних показників в подальшому спроможне стати причиною збільшення обсягів дохідності та зменшення ризиковості роботи банків. Такий вихід є закономірним в умовах дефіциту ресурсів, які банки могли би отримати в більш сприятливих обставинах за рахунок їх залучення із зовнішніх джерел. В контексті даної проблематики питання формування банками оптимальних кредитних портфелів набуває більш вагомого значення, а розробка механізму їх оптимізації стає умовою продовження життєвого циклу установ.

Нинішня практика оптимізаційного моделювання кредитних портфелів банків України опирається на апарат сучасної портфельної теорії, в основі якої лежать роботи Г. Марковіца [2], Д. Тобіна [3] та В. Шарпа [4], які привернули увагу наукової спільноти після середини ХХ століття. Подальше дослідження проблематики портфельного економіко-математичного моделювання переважно проводилось зарубіжними вченими, до яких належать Дж. Сінкі, Д. Лінтнер, Р. Дембо, М. Юнг, Х. Конно [5]. Розвитку сучасної портфельної теорії також опосередковано сприяли наукові доробки учених-математиків А. Вальда, Л. Севіджа, П. Лапласа. Серед вітчизняних науковців, які розглядали питання оптимізації кредитних портфелів банків України, можна виділити наступних: І. Сокиринська, В. Грушко [6], Т. Іваненко, А. Харченко [7], О. Кузенко, Б. Кишакевич, О. Карагодова. Аналізовані дослідження розкривають різні аспекти портфельного економіко-математичного моделювання як в теоретичному, так і в прикладному розрізі. Проте сьогодні українські банки потребують винайдення достатньо простого та дієвого способу покращення якості своїх кредитних портфелів, який би враховував їх наявні ресурси та обмеження.

Метою статті є розробка базової економіко-математичної моделі оптимізації кредитного портфелю банку на основі існуючих теоретичних та практичних аспектів оптимізаційного моделювання.

Результати дослідження. Опираючись на існуючу практику оптимізаційного моделювання вітчизняні та зарубіжні вчені виводять свої визначення поняття оптимізації кредитного портфеля. Автори по різному ставлять змістові акценти в процесі розкриття сутності досліджуваного поняття, висвітлюючи ті елементи, оптимізація яких, на думку таких авторів, є пріоритетною. Так, О. Колодізев зазначає, що оптимізація кредитного портфеля здійснюється шляхом формування оптимальної структури складових портфеля, виходячи з їх ліквідності, ризиковості та прибутковості [8, с. 23]. Д. Амелін акцентує увагу на ітеративній сутності процесу оптимізації. При цьому автор відштовхується від думки про необхідність збільшення ефективності функціонування кредитного портфеля, як основного механізму забезпечення ліквідності та дохідності балансу банку [9, с. 16]. Серед вітчизняних науковців одне із найбільш змістовних визначень аналізованого поняття належить Ю. Бугель. В порівнянні з двома попередніми авторами науковець максимально широко деталізує методи проведення оптимізації портфеля та вказує на її місце в системі оптимізації загального кредитного процесу банку [10, с. 445].

В контексті теми дослідження всі розглянуті визначення дають змогу достатньо точно сформулювати цілі та задачі оптимізації портфеля кредитів банку. Якщо розглядати

формування кредитного портфеля установи як складну систему процесів, то першочерговим завданням менеджменту банку закономірно стає кількісне та якісне покращення такої системи. При цьому це стосуватиметься як оптимізації окремих процесів, так і загальної структури системи в цілому. Зокрема, можливо по різному підходити до оптимізації кредитної діяльності банку. З огляду на поточну оцінку ефективності такої діяльності менеджмент має можливості вносити зміни різних масштабів на будь-якому етапі роботи з кредитами. Це досягається шляхами: внесення корегувань в стандартні умови кредитних договорів за програмами кредитування; зміни вимог до оцінки кредитоспроможності позичальників та механізму оцінки їх фінансового стану; встановлення додаткових обмежень щодо сум, строків, галузей, валюти кредитування; поліпшення алгоритмів ліквідації проблемної заборгованості; удосконалення механізмів адаптації банку до позитивних чи/та негативних умов зовнішнього середовища; тощо.

Також кредитний портфель доцільно розглядати з точки зору критеріїв якості та співвідношення його параметрів при існуючих обмеженнях. Вираження таких критеріїв за допомогою числових значень, переведення існуючих у практиці банківської справи обмежень у математичну мову, правильна постановка задачі оптимізації – все це є необхідними складовими побудови робочої математичної моделі. Так, якісний кредитний портфель має забезпечувати банку максимальну дохідність при наявності допустимого рівня ризику. Варто зауважити, що дослідження вітчизняних вчених щодо економіко-математичного моделювання оптимального кредитного портфеля, на нашу думку, недостатньо зачіпають питання оптимізації портфелів з боку ліквідності.

Ліквідність, як критерій якості кредитного портфеля, є визначальним щодо ефективності банківського кредитування та прямо пов'язаний з кількістю непрацюючих кредитів установи. Завданням банківського менеджменту в Україні має стати надання кредитам, які видаються позичальникам, таких властивостей, за яких реалізація несприятливих подій за кредитами буде мати мінімальний негативний фінансовий ефект.

Розглядаючи хронологію виникнення оптимізаційного портфельного моделювання, відзначимо, що значний внесок у розвиток сучасної методології оптимізації кредитних портфелів банків опосередковано було зроблено Г. Марковіцем. Наукові доробки вченого складають фундамент сучасної теорії формування ефективного портфеля активів. У своїх роботах Г. Марковіц довів існування зв'язку між критеріями ризику та дохідності досліджуваних наборів активів [2, с. 83].

Вагома роль щодо подальшого розвитку портфельної теорії Г. Марковіца належить Дж. Тобіну. Внесок науковця полягає у дослідженні інших можливих умов формування портфеля активів. Зокрема, враховується можливість включення у портфель безризикових активів.

У 1963 р. проблематика портфельної оптимізації розглядалася В. Шарпом, який побудував свою однофакторну модель [4, с. 286]. Пізніше за допомогою лінійної оптимізації модель Г. Марковіца була вдосконалена за участі Х. Конно.

В змістовному аспекті серед наукових робіт вітчизняних вчених доцільно виділити статтю В. Р. Кігеля, що присвячена безпосередньо тематиці оптимізації кредитних портфелів та є актуальною для банків України. По-перше, автором враховуються умови

функціонування вітчизняної банківської системи. По-друге, це одна з небагатьох наукових робіт, яка розглядає кожен окремий кредитний запит як основу для поліпшення вихідної якості портфеля [11, с. 482].

Проблематика портфельної оптимізації зачіпалася у роботах багатьох науковців, серед яких виділяються ті, що розробляли свій підхід до аналізу окремих аспектів загальної проблеми. Робота А. Харченко базується на дослідженні питання оптимізації портфеля роздрібних банківських кредитів за допомогою прогнозування можливих сценаріїв погашення позичальниками своїх фінансових зобов'язань відповідно до умов кредитних договорів [7, с. 37]. Дослідження Н. Попрозмана присвячене пошуку способу формування оптимального кредитного портфеля шляхом аналізу характеристик потенційних позичальників [12, с. 318]. В нинішній час на увагу заслуговує робота Н. Баєвої, в якій піднімається питання щодо ефективності банківського кредитування в несприятливих умовах [13, с. 107].

При проведенні дослідження за аксіому вважатимемо твердження, що ідеального кредитного портфеля, в кожному аналізованому поточному проміжку часу, бути не може. Це пояснюється тим, що кожен банк має у своєму розпорядженні багато інструментів, які прямо або опосередковано здатні підвищити якість портфеля, навіть якщо його теперішній стан є прийнятним для керівництва та власників установи. За таких умов питання підтримки оптимального стану портфеля кредитів більшою мірою визначається ефективністю застосування таких інструментів. Крім того, характеристики портфеля не є сталими величинами, вони коливаються під час зміни структури портфеля, якості його складових та інших факторів.

В якості об'єкта дослідження для аналізу практичних аспектів проведення сучасного оптимізаційного моделювання було прийнято рішення обрати АТ "Ощадбанк". Одним із способів оцінки оптимальності портфеля банку та спроможності установи її забезпечити є аналіз інформації про дотримання банком ряду економічних нормативів (табл. 1).

Таблиця 1

Статистика економічних нормативів та лімітів відкритої валютної позиції АТ "Ощадбанк"

Економічний норматив		Нормативне значення	Дата			
			01.03.2018	01.03.2019	01.03.2020	01.03.2021
1.	Н1 (млн. грн). Мінімального розміру регулятивного капіталу	≥ 200	13001	12101	13425	16042
2.	Н2 (%). Достатності (адекватності) регулятивного капіталу	≥ 10	17,52	13,16	14,22	17,29
3.	Н6 (%). Короткострокової ліквідності	≥ 60	97,08	87,35	80,23	74,23

4.	H7 (%). Максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента	$20 \leq$	22,31	22,84	18,01	19,81
5.	H8 (крат.) Великих кредитних ризиків	$8*PK \leq$	404,79	362	277,55	160,19
6.	H9 (%). Максимального розміру кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами	$20 \leq$	0,81	0,54	0,55	0,43
7.	H13-1 (%). Ризику загальної довгої відкритої валютної позиції	$10 \leq$	0,2995	147,7082	113,7257	129,9870
8.	H13-2 (%). Ризику загальної короткої відкритої валютної позиції	$10 \leq$	179,9781	0,0000	0,1735	0,0302
9.	LCR _{вв} (%). Покриття ліквідністю за всіма валютами	≥ 100	-	284,29	276,06	330,25
10.	LCR _{ів} (%). Покриття ліквідності в іноземній валюті	≥ 100	-	151,03	242,29	223,89

Всі десять розглянутих нормативів в тій чи іншій мірі впливають на кредитний портфель аналізованого банку. Протягом трьох років обсяг регулятивного капіталу (PK) набагато перевищував встановлені вимогами мінімальні розміри [1]. Норматив його достатності виконувався. Це позитивно характеризує здатність банку протистояти ризикам, які виникають в процесі формування активів та пасивів установи. До позитивних факторів також можна віднести: наявність тенденції зменшення обсягів великих кредитних ризиків; низьке значення нормативу ризику загальної короткої відкритої валютної позиції протягом останніх двох років; високі значення коефіцієнтів покриття ліквідністю за всіма валютами, в тому числі іноземній. Збільшенню фінансової стабільності банку сприяла підтримка на невисокому рівні кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами.

Значення деяких нормативів вкладаються в межі діючих вимог, проте, на нашу думку, такий їх рівень є сигналом про наявність у банку визначеного кола труднощів щодо їх виконання. Так, значення нормативу короткострокової ліквідності протягом аналізованого періоду стрімко зменшувалось. В свою чергу причиною наближення нормативу максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента до

граничного значення на 01.03.2021 стала приналежність АТ "Ощадбанк" не тільки до системно важливих, а й до спеціалізованих ощадних. Вимоги до нормативних значень яких є більш жорсткими.

Неодноразове порушення банком нормативу Н13-1 свідчить про наявність валютного ризику в його операціях.

Висновки про якість кредитного портфеля можливо зробити також на підставі інших характеристик, досліджених на рисунку (рис. 1).

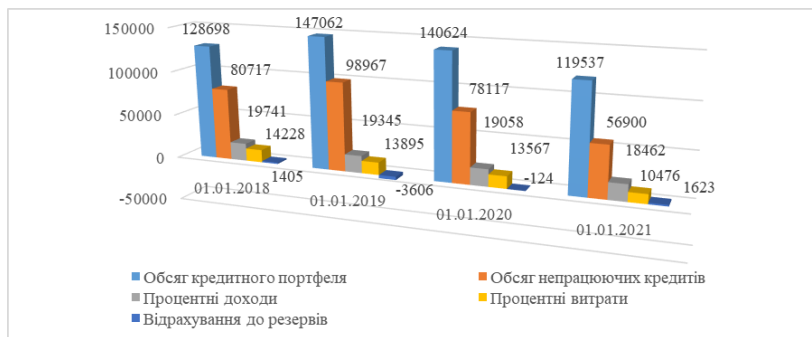

Рис. 1. Результати діяльності АТ "Ощадбанк" за 2018-2020 роки, млн. грн

З 2019 року обсяг кредитного портфеля банку зменшувався [1]. При цьому на початок 2021 р. такий обсяг був нижчим навіть ніж на початок 2018 р. Такі дані свідчать про відсутність протягом даного часу кількісного розширення портфеля, що можна частково оцінити як негативний фактор. Разом з тим в період 01.01.2019-01.01.2021 спостерігалось зниження обсягу непрацюючих кредитів банку. Крім того, в контексті розвитку банку, негативною є тенденція зменшення процентних доходів починаючи з 2018 р. Варто відзначити, що на 2020 р. припадає стрімке зменшення обсягу портфеля, темпи якого були співставними темпам зменшення обсягу непрацюючих кредитів. Це сприяло зростанню якості кредитного портфеля в цілому. Результати діяльності банку протягом 2020 р. також можна оцінити позитивно розглядаючи показник процентних витрат, обсяги яких були значно меншими ніж в інші аналізовані роки. 2020 рік виділяється поміж інших періодів також за показником відрахування до резервів, що були більшими. На нашу думку це сприяло збільшенню захищеності портфеля.

Деталізований стан кредитного портфеля також можливо досліджувати в контексті розподілу кредитів за класами боржників та відповідних їм розмірів кредитних ризиків (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл кредитів, наданих фізичним та юридичним особам та розміру кредитного ризику за класами боржника в АТ "Ощадбанк" на 01.02.2021

Показник		Класи				
		1	2	3	4	5
		6	7	8	9	10
Кредитна заборгованість, тис. грн	Фізичні особи	5269405	1553991	447245	229743	5429989
	Юридичні особи	683868	1290136	2879679	2677778	6813463
		19761010	225255	1694592	16409659	51206726
Кредитний ризик, тис. грн	Фізичні особи	637250	79984	51055	24749	3460372
	Юридичні особи	7684	8505	57885	55600	389967
		925378	18491	58604	7053831	44247890

Найбільші обсяги кредитної заборгованості фізичних осіб в аналізованому банку припадали на перший та п'ятий класи [14]. Тобто на боржників з найкращим та найгіршим фінансовим станом. Враховуючи те, що кредити п'ятого класу прийнято вважати непрацюючими, портфель банку не можна вважати оптимальним. Крім того, кредитний ризик за цим класом складає більшу частину кредитної заборгованості.

Серед юридичних осіб найбільші обсяги кредитної заборгованості на звітну дату належали шостому, дев'ятому та десятому класам. Кредити юридичних осіб склали основну частину непрацюючих кредитів банку. Їх сукупний кредитний ризик значно перевищував аналогічний показник за кредитами, що надані фізичним особам.

Досліджуючи стан кредитних портфелів банків України можливо не тільки оцінити рівень їх якості, а й зробити висновки про розвиток економіки. З цією метою необхідно досліджувати портфелі в розрізі кредитування різних видів економічної діяльності (рис. 2). Результати таких досліджень в першу чергу є корисними для оптимізації поточних портфелів, адже банки мають виважено підходити до кредитування окремих галузей, орієнтуючись на економічну доцільність та власну вигоду.

Рис. 2. Розподіл кредитів, наданих суб'єктам господарювання за видами економічної діяльності в АТ "Ощадбанк" на 01.02.2021, тис. грн

Серед найбільших за обсягами, кредитованих банком, видів діяльності можна виділити 7 позицій [14]. При цьому більшу частину виділених установою коштів за деякими з них складають непрацюючі кредити. До них належать: виробництво харчових продуктів; надання фінансових послуг, крім страхування та пенсійного забезпечення. Кредитування інших аналізованих видів діяльності не супроводжується виникненням настільки високої фінансової заборгованості. Найнижчий рівень непрацюючих кредитів зафіксовано у таких видах як фінансування: державного управління й оборони, обов'язкового соціального страхування; операцій з нерухомим майном; металургійного виробництва. Найбільше банком було прокредитовано два види економічної діяльності, рівень непрацюючих кредитів за якими є помірним, це: постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря; оптова торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами.

Розрахунок базової моделі оптимізації кредитного портфеля банку, яка пропонується автором, заснований на аналізі банківських кредитних продуктів, обсяги кредитування яких є змінними моделі $(x_1, x_2, x_3 \dots x_n)$ [14]. До ознак, що впливають на обмеження моделі було віднесено ряд властивостей банківських продуктів, частина яких представлена в таблиці (сума, строк, тощо) (табл. 3).

Таблиця 3

Постановка обмежень оптимізаційної моделі споживчого кредитного портфеля
 АТ «Ощадбанк», за даними на 30.03.2021

Назва банківського продукту	Сума	Строк кредитування	Власний платіж клієнта	Застава/ порука	Реальна річна ставка	Портфельні обмеження (лімітування)
Кредит «Первинний ринок»	до 10 млн. грн	до 20 років	30%	так	18,30%	≤ 30%
Кредит «Вторинний ринок та земля»	до 10 млн. грн	до 30 років	20%	так	14,98%	≤ 25%
Кредит «Вторинний ринок та земля» (Доступна іпотека 7%)	до 2 млн. грн	до 20 років	15%	так	15,57%	≤ 30%
«Споживчий кредит під іпотеку»	до 10 млн. грн	до 20 років	немає	так	19,14%	≤ 20%
«Автокредит»	до 10 млн. грн	до 7 років	10%	так	29,91%	≤ 35%
Автокредит: «Вторинний ринок»	до 10 млн. грн	до 7 років	30%	так	31,64%	≤ 40%
«Кеш кредит: Енергоефективний»	До 50 тис. грн	до 3 років	10%	ні	26,11%	≤ 50%
«Перекредитування»	до 10 млн. грн	до 20 років	немає	так	19,14%	≤ 20%
«Зелена енергія»	до 1 млн. грн	до 6 років	22,5%	так	23,20%	≤ 40%
«На житло для внутрішньо переміщених осіб»	до 10 млн. грн	до 30 років	15%	так	16,80%	≤ 20%
«Кредит під заставу депозиту»	до 90% від розміру вкладу	до 12 місяців	немає	так	14,87%	≤ 50%
«Кеш кредит»	до 250 тис. грн	до 5 років	немає	ні	60,91%	≤ 40%
«Моя кредитка» («Мій комфорт»)	до 250 тис. грн	до 5 років	немає	ні	48,30%	≤ 40%
«Моя кредитка» («Кредит-розстрочка»)	до 100 тис. грн	до 24 місяців	немає	ні	53,33%	≤ 45%
«Моя кредитка» («Кредит-розстрочка» з комісією торговця)	до 100 тис. грн	до 24 місяців	немає	ні	0,001%	≤ 50%

«Моя кредитка» (для військовослужбовців)	до 250 тис. грн	до 60 місяців	немає	ні	47,87%	≤ 40%
«Моя кредитка» («More»)	до 250 тис. грн	до 60 місяців	немає	ні	71,22%	≤ 40%

За аналогією з дослідженнями розглянутих вчених основними критеріями даної моделі також виступають “дохідність”, “ризик” та “ліквідність”. Максимізація дохідності портфеля (P) досягається за допомогою включення в апарат моделі елемента реальної відсоткової ставки. Автором прийнято рішення про доцільність такої операції, оскільки це дає змогу враховувати при побудові моделі не тільки дохідність, а й попит і пропозицію на кредитні послуги. При постановці обмежень використовувались середні значення за істотними характеристиками продуктів. Варто зауважити, що використання фіксованої процентної ставки АТ “Ощадбанк” за більшістю видів споживчого кредитування не здатне забезпечити установі додаткових переваг при настанні форс-мажорних випадків за контрактами. Максимально можливим обсягом ресурсів, які можуть бути спрямовані банком на кредитування портфеля споживчих кредитів, прийнято вважати 70% активів установи (на 01.01.2021). Враховуючи необхідність підтримки нормального рівня банківської ліквідності – обсяг ресурсів на кредитування додатково буде зменшено на 10%. Модель враховує також принцип диверсифікації та концентрації, відповідно до якого частка кожного банківського продукту в кредитному портфелі не може бути меншою за 3% і більшою за 50%. Вигляд авторської базової моделі оптимального кредитного портфеля на прикладі даних АТ “Ощадбанк”:

$$\begin{aligned}
 P = & 0,183x_1 + 0,1498x_2 + 0,1557x_3 + 0,1914x_4 + 0,2991x_5 + 0,3164x_6 + 0,2611x_7 + \\
 & 0,1914x_8 + 0,232x_9 + 0,168x_{10} + 0,1487x_{11} + 0,6091x_{12} + 0,483x_{13} + 0,5333x_{14} + \\
 & 0,00001x_{15} + 0,4787x_{16} + 0,7122x_{17} \rightarrow \max
 \end{aligned}$$

$$\left\{ \begin{array}{l}
 X_1 \geq 0,03 (X_1 + \dots + X_{17}) - \text{загальне обмеження} \\
 \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\
 X_{17} \geq 0,03 (X_1 + \dots + X_{17}) - \text{загальне обмеження} \\
 X_1 \leq 0,3 (X_1 + \dots + X_{17}) - \text{індивідуальне обмеження} \\
 \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \dots \\
 X_{17} \leq 0,4 (X_1 + \dots + X_{17}) - \text{індивідуальне обмеження} \\
 X_1 + \dots + X_{17} = 161251592400 \\
 X_k > 0; k = 1 \dots 17
 \end{array} \right.$$

Результати розрахунку моделі за допомогою програми Excel дозволяють зробити наступні висновки про структуру оптимального споживчого кредитного портфеля АТ “Ощадбанк”:

- частка кожного із більшості видів кредитних банківських продуктів (15 із 17) не має перевищувати 3% сукупного портфеля, тобто 4837547,77 тис. грн. Сумарна їх частка в портфелі не має бути більшою за 45% та 72563216,58 тис. грн. відповідно;
- більшу частину оптимального кредитного портфеля займатимуть продукти «Кеш кредит» та «Моя кредитка» («More») у розмірах 15% і 40% відповідно, що в сумі

складатимуть 88688375,82 тис. грн. Такий результат є закономірним у розрізі накладених обмежень та рівнів відсоткових ставок;

– за даної моделі дохідність портфеля буде максимальною та складатиме 79012199,89 тис. грн.

Висновки. Проведений аналіз стану кредитного портфеля АТ “Ощадбанк”, на думку автора, дає підстави вважати його не ефективним в розрізі структури та якості. До основних недоліків сформованого портфеля можна віднести: відносну вразливість до кредитного та валютного ризику; зменшення загального обсягу портфеля та процентних доходів протягом останніх років; наявність високого рівня непрацюючих кредитів, що концентровані в окремих галузях. Частина вказаних недоліків не є для банку критичними, оскільки його кредитні ризики є покритими, а поточна валютна позиція не створює загроз для функціонування установи. Однак усунення інших потребує реалізації банком комплексу заходів щодо планомірної оптимізації портфеля. При цьому такі заходи мають призводити більшою мірою до змін методологічного та логістичного характеру в кредитній діяльності банку.

Оптимізації поточного кредитного портфеля досліджуваного банку, прямо або опосередковано, сприятиме:

- посилення контролю за внутрішніми механізмами забезпечення короткострокової ліквідності;
- розробка системи заходів щодо зменшення розміру кредитного ризику на одного контрагента;
- забезпечення пріоритетності врахування достатньої кількості внутрішніх та зовнішніх факторів при проведенні операцій на валютному ринку;
- перегляд положень кредитної політики з метою поліпшення ефективності кредитування різних видів економічної діяльності та загальної ліквідації попередньо виявлених менеджментом у документі недоліків;
- формування конкурентної стратегії збільшення ефективності управління активами та пасивами;
- підвищення адаптивності кредитної діяльності банку за рахунок розробки нових методів та інструментів протидії сучасним викликам, що стоять перед банківською системою;
- удосконалення роботи наявних механізмів менеджменту проблемної заборгованості;
- активізація впровадження інновацій у сфері банківської справи, що можуть бути реалізовані за державної підтримки;
- запозичення європейського досвіду банківництва, відмова від неефективних консервативних підходів банківського менеджменту;
- підтримка активної позиції банку на кредитному ринку.

Існуюча на сьогодні наукова методологія портфельної оптимізації характеризується широким розмаїттям підходів, кожен із яких з наукової точки зору має свої слабкі та сильні сторони. В той же час серед вітчизняних та зарубіжних робіт, що присвячені окресленій проблематиці, досить мало тих, які базуються на комплексному багатфакторному моделюванні. На нашу думку це пояснюється тим, що будь-яка якісно

побудована модель має враховувати ті фактори та властивості, які стосуються конкретного об'єкту дослідження. Якщо кожен об'єкт значно відрізняється від іншого з точки зору досліджуваних явищ та поставлених перед дослідниками завдань, виведення універсальної багатофакторної моделі, яка адекватно би відображала спільні риси функціонування системи таких об'єктів є майже неможливим.

Саме тому, в контексті банківської справи, багатофакторне оптимізаційне моделювання кредитних портфелів банківської системи не виглядає доцільним. Представлена автором базова модель є універсальною та може бути використана будь-яким банком як теоретичний фундамент для розробки власної, адаптованої до індивідуальних факторів, оптимізаційної моделі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Дані Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua>
2. Markowitz H. Portfolio Selection. *Journal of Finance*. 1952. Vol. 7 (1). P. 77-91.
3. Tobin J. Liquidity preference as behavior towards risk. *The Review of Economic Studies*. 1958. Vol. 25. № 2. P. 65-86.
4. Sharpe W.F. A Simplified Model for Portfolio Analysis. *Management Science*. 1963. Vol. 9. № 2. P. 277-293.
5. Konno H., Shirakawa H., Yamazaki H. A Mean-Absolute Deviation-Skewness Portfolio Optimization Model. *Annals of Operations Research*. 1993. Vol. 45. P. 205-220.
6. Грушко В. Оптимізація структури кредитного портфеля комерційного банку. *Вісник Національного банку України*. 2014. № 2. С. 28-32.
7. Харченко А. М. Науково-методичний підхід до визначення оптимальної структури портфеля роздрібних кредитів банку. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2017. № 1. С. 33-38.
8. Колодізов О. М. Оптимізація кредитного портфеля банку за критеріями прибутковості, ризику та ліквідності. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2015. № 1. С. 19-27.
9. Амелин Д. И. Оптимизация кредитного портфеля коммерческих банков с учетом факторов риска: автореф. дис.... канд. эконом. наук. Орел, 2006. 24 с.
10. Бугель Ю. В. Напрями оптимізації кредитного процесу банківських установ. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 18. С. 443-447.
11. Кігель, В. Р. Оптимізація кредитного портфеля банку за умов ризику неповернення коштів позичальниками. *Економічний вісник НТУУ «КПІ»: збірник наукових праць*. 2011. № 8. С. 475-484.
12. Попрозман Н. В. Моделювання якості кредитного портфелю комерційного банку як фактора ефективного управління кредитними ризиками. *Економічні науки*. 2008. № 4(46). С. 314-321.
13. Баева Н. Б., Тьчинина В. Н. Моделирование сбалансированного кредитного портфеля коммерческого банка в условиях недружественной среды. *Вестник ВГУ. Серия: Системный анализ и информационные технологии*. 2018. № 2. С. 105-112.
14. Дані АТ "Ощадбанк". URL: <https://www.oschadbank.ua>

Кушнір С. О., Діброва В. О.
Запорізький національний університет Україна
(Запоріжжя, Україна)

ДЕРЖАВНА ПРИВАТИЗАЦІЯ В УКРАЇНІ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню процесів державної приватизації в Україні, їх особливостям та недолікам. Проаналізовано здійснення приватизації на таких підприємствах, як «Дослідний завод «Хвиля», «Криворіжсталь», ДП «Головинський кар'єр», «Готель Дніпро», «Мишковицький спиртзавод» та «Укртелеком». Проаналізовано невдалий досвід проведення приватизації на прикладі підприємства «ДП Головинський кар'єр» та зроблені висновки на основі цього досвіду. Також визначено основні проблеми здійснення приватизаційних процесів в Україні. В роботі було визначено важливі кроки для розблокування потенціалу приватизації.

Ключові слова: приватизація, державне майно, фонд державного майна, державні підприємства

Abstract. The article is devoted to the study of state privatization processes in Ukraine, their features and shortcomings. The implementation of privatization at such enterprises as ««Doslidnyy zavod «Khvylya», «Kryvorizhstal'», DP «Holoovyns'kyi kar'yer», «Hotel' Dnipro», «Myshkovyts'kyi spyrztavod» and «Ukrtelekom» is analyzed. Golovinsky Quarry and conclusions were drawn on the basis of this experience. The main problems of privatization processes in Ukraine are also identified. The paper identified important steps to unlock the potential of privatization.

Key words: privatization, state property, state property fund, state enterprises.

Термін «приватизація» асоціюється у більшості українців, як щось «антиукраїнське» та «антисупільне», яке характеризується великою несправедливістю, непрозорістю, корумпованістю, спрямованістю виключно на інтереси кримінально-кланових структур та окремих осіб, наближених до влади.

Основним законодавчим актом, який визначив цілі, пріоритети і завдання приватизації в Україні, став Закон України «Про приватизацію майна державних підприємств» від 4 березня 1992 р. № 2163-ХІІ, згідно з яким головною метою приватизації мали стати «підвищення соціально-економічної ефективності виробництва та залучення коштів на структурну перебудову національної економіки».

Приватизація державного або комунального майна (далі - приватизація) - платне відчуження майна, що перебуває у державній або комунальній власності, на користь фізичних та юридичних осіб.

Основною метою приватизації має бути прискорення економічного зростання, залучення іноземних і внутрішніх інвестицій, зменшення частки державної або комунальної власності у структурі економіки України шляхом продажу об'єктів приватизації ефективному приватному власнику.

Приватизація здійснюється на основі декількох основних принципів (рис 1.).

Рис. 1 Принципи приватизації [2].

Існує велика та мала приватизація.

До малої приватизації потрапляють єдині майнові комплекси державних підприємств, об'єкти соціально-культурного призначення, об'єкти незавершеного виробництва, пакети акцій, окреме майно, нерухомість, рухоме майно, балансова вартість яких до 250 млн. грн., аукціони відбуваються в електронному вигляді.

Велика приватизація відбувається лише відносно єдиних майнових комплексів державних підприємств та пакетів акцій, їх балансова вартість повинна перевищувати 250 млн. грн., аукціон відбувається не в електронному вигляді [2].

Розпочинаючи процес приватизації майна уряд України був орієнтований на швидку й дешеву приватизацію великих і ліквідних підприємств на користь наближених до влади бізнес-груп за досить низьку ціну і на досить дивних умовах. Було приватизовано великі стратегічні підприємства країни, які суспільство звикло бачити в складі державної власності. Так, з 38 приватизованих у 2004 р. об'єктів 20 були стратегічними та підприємствами-монополістами.

Першим яскравим прикладом приватизації в незалежній Україні був продаж заводу «Криворіжсталь». Приватизація відбулася в жовтні 2005 року, першим власником став промислово-фінансовий консорціум «Інвестиційно-металургійний союз», який придбав компанію за 4 млрд 260 млн грн.

Така вартість була неприйнятно маленькою для великого металургійного підприємства. Продаж «Криворіжстали» було одразу оскаржено, але Господарський суд міста Києва 19 серпня 2004 року та Вищий господарський суд України 22 жовтня 2004 року визнали угоду законною. Та після зміни влади в 2005 році Господарський суд м.

Києва задовольнив касаційне подання Генеральної прокуратури України щодо визнання незаконним продажу 93,02%-ного пакету акцій «Криворіжсталі» та постановив повернути їх до Фонду держмайна України.

Після чого підприємство було знову продано на аукціоні компанії Mittal Steel Germany GmbH 24 млрд 200 млн грн (4,8 млрд доларів США), що у 2,4 рази перевищувала стартову ціну і в 6 разів суму, отриману за підприємство у 2004 році [1].

За останні 7 років здійснення приватизації державного майна (рис. 2) приватизовано 1559 об'єктів, з яких за рішенням Фонду державної власності було повернуто 126 об'єктів, що складає 8,08% від загальної кількості, через порушення правил приватизації, такими порушеннями можуть бути порушення екологічних норм, порушення терміну оплати, недотримання термінів державної реєстрації нової форми власності, порушення профілю організації.

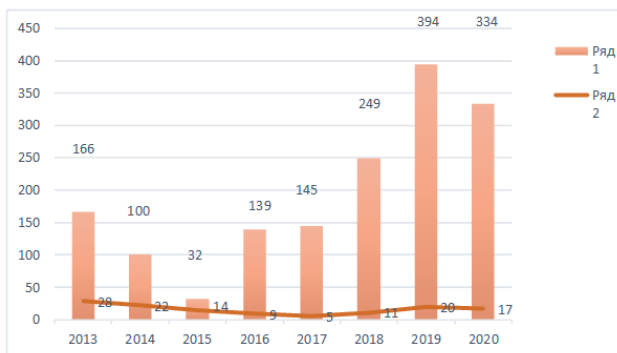

Рис.2. Кількість підприємств, що змінили державну форму власності на приватну

На початку 2019 року ПП «Аверс-LVIV» на електронному аукціоні через систему ProZorro за 61,2 млн грн було приватизовано державне підприємство «Дослідний завод «Хвиля», предметом діяльності якого є: виробництво контрольно вимірювальних приладів, виробництво підіймально-транспортного устаткування, проектування та монтаж систем керування технологічними процесами, виробництво електророзподільчої та контрольної апаратури. ПП «Аверс-LVIV» зареєстроване у 2017 році у Львові, займається діяльністю у сфері права, а кінцевими власниками фірми є львів'яни Юлія Окунь та Любомир Гойдик, на балансі підприємства обліковується 50 одиниць нерухомого майна, із них: 23 будівлі та споруди знаходяться у м. Львові, 27 будівель у смт. Новий Яричів. Наприкінці 2018 року підприємство мало збиток в обсязі 536 гривень, наразі підприємство на стадії розвитку [5].

Однією з найбільш невдалих останніх приватизацій можна назвати приватизацію ДП «Головинський кар'єр», у переліку майна якого на момент проведення торгів було умисно пропущено приміщення з обладнанням центральної розподільчої електростанції ГПП 110/6 кВт з потужністю 10 000 кВт. та не було проведено відокремлення трансформаторної електростанції 630 кВт, яка знаходиться на території електроцеху підприємства та живить електроенергією водогін та очисні споруди селища

Головине з населенням біля 3000 мешканців. Покупець, зареєстрований за два тижні до проведення торгів ТОВ «Головинський камінь», купив підприємство лише за 11 мільйонів 947 тис. грн., хоча лише за приблизними оцінками лише металобрухту на Головинському кар'єрі було на 40 млн грн, ділянка залізничної колії вартістю майже 24 млн. грн., 2 тепловози вартістю до 1 млн. грн., близько 300 тон непридатного устаткування майже на 3 млн. грн., та ще устаткування по цехах, котельні, теплотраси. На даний момент йдуть судові розгляди з даної справи [6].

В 2020 році вагомим внеском до надходжень від продажу державного майна був продаж готелю «Дніпро» засновнику компанії ТОВ «Смартленд», за 1,11 млрд грн. (40 млн дол. США) Ванхапелто Петтері, професійному гравцеві у покер з умовами збереження назви, профілю роботи, складу персоналу і соціальних гарантій, підтримки рівня готелю не нижче за чотирьох зірок.

Наприкінці 2020 року готель «Дніпро» почав реєстрацію торгової марки Dnipro Casino, серед вказаних послуг відповідно до індексів Ніццької класифікації - забезпечення устаткуванням для казино (азартних ігор), послуги щодо азартних ігор, послуги нічних клубів (розваги) [3].

В рамках монополізації спиртової галузі, яка розпочалася внаслідок затвердження «Програми реформування та розвитку спиртової галузі на 2020-2023 рік», 12 березня поточного року відбувся онлайн-аукціон з приватизації окремого майна Мишковицького спиртзаводу – Мишковицького місця провадження діяльності (МПД) та зберігання спирту ДП «Укрспирт», за результатами якого до держбюджету мають надійти 181 млн грн.

На першому етапі планується приватизація 30 спиртових об'єктів. Взагалі, на продаж держава виставить 41 МПД, що входять до держпідприємства «Укрспирт» та ще 37 заводів, що входять до складу концерну «Укрспирт» [4].

Одним за таких доведених до значних збитків підприємств сьогодні також є Одеський припортовий завод, який майже не працює, хоча не існує жодної причини, щоб припортовий завод був збитковим. Підприємство стоїть прямо в порту і не витрачає зайві кошти на логістику, що є його головною перевагою.

Наразі існує низка судових рішень, загальна сума заборгованості перевищує 11 млрд грн., проблеми вирішують шляхом реструктуризації боргів і проведення конкурсу на вибір давальника сировини.

Завод планують продати у третьому кварталі, коли він зможе покращити своє фінансове положення [4].

Одним з прикладів невдалої приватизації є «Укртелеком», який був проданий 11 березня 2011 року та повернутий до власності держави в жовтні 2017 року. «Укртелеком» було продано невідомій компанії «ЕСУ» за зниженою на 1,6 млн. грн. ціною на підлаштованих торгах. В 2017 році Фонд державного майна почав процес розірвання договору та повернув 92,79% акцій компанії в державну власність. Суд також зобов'язав «Укркресімбанк» списати з рахунку «ЕСУ» пеню в розмірі 2,1 млрд. грн. За часи приватизації підприємство втратило більшу частину своєї потужності, багато технічного обладнання було вкрадено та не відновлено, через це спостерігається дуже велика кількість збоїв. В 2020 році чистий прибуток підприємства склав 257 562 млн. грн.

Такі приклади підтверджують наявність корупційних схем, пов'язаних з доведенням до банкрутства та продажем фактично за безцінь зацікавленим особам важливих об'єктів, які мали б бути у власності держави.

Наведені приклади підтверджують те, що стратегічні для країни підприємства варто залишати у власності держави. Також, на нашу думку, доцільно вводити більш детальний моніторинг подальшої долі підприємств після продажу, та в разі негативних дій та результатів господарювання нових власників договірними умовами варто передбачати повернення майна у державну власність за більш легкою процедурою ніж та яка існує зараз.

Загалом, нашу думку, з метою підтвердження економічної доцільності приватизації об'єктів державного значення, варто проаналізувати не лише суми надходжень до бюджету від реалізації державної власності, а й кількість підприємств з переліку приватизованих за весь період існування України, що успішно працюють до цього часу.

Незважаючи на негативний досвід приватизація досить важливий процес для України, багато підприємств є досить збитковими і потребують капітального вкладення коштів.

Згідно планів Верховної Ради України в 2020 році мала відбутися велика приватизація державних підприємств, але вона була призупинена у зв'язку з карантинном через Covid -19.

Виконання плану перенесено на поточний 2021 рік зі збільшенням плану щодо надходжень від приватизації до 12 млрд/ грн – балансової вартості підприємств, які виставляться на продаж, хоча ця оцінка не завжди відображає їх ринкову вартість.

За даними статистики в Україні є 3733 державних підприємства, з них 2300 працюючих, частина збиткових. Більше 1200 підлягають визнанню банкрутами та ліквідації. Близько тисячі підприємств були у переліку об'єктів, заборонених до приватизації.

В 2021 році Фонду держмайна планує здійснити приватизацію понад 500 об'єктів, з яких 53 - перспективні об'єкти великої та середньої приватизації.

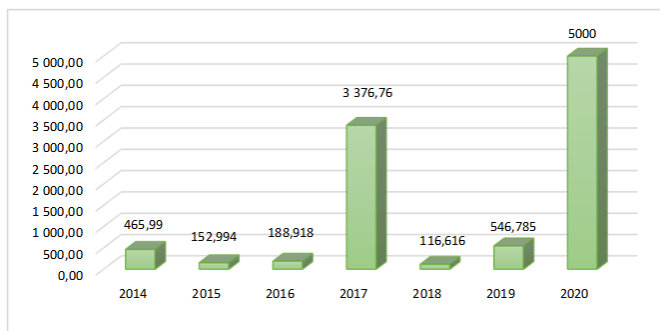

Рис.3. Обсяг коштів, що надійшли від продажу державного майна в млн. грн.

Завдяки здійсненню приватизаційного процесу в найближчі п'ять років Україна планується додатково 200 млрд грн. ВВП шляхом залучення інвестицій і створення робочих місць.

Але процесу приватизації перешкоджає багато факторів, серед яких спроби блокування конкурсу, зтяжні судові процеси, штучне приведення компанії до банкрутства.

Насправді весь процес приватизації можна значно полегшити, якщо позбутися штучних перешкод на законодавчому рівні. Одним з таких кроків став законодавчий акт «Про внесення змін до Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 02.09.2020 року, яким внесені зміни щодо здійснення парламентського контролю за приватизацією державного майна, зокрема визначені контрольні функції і відповідні повноваження у сфері приватизації комітету Верховної Ради України [7].

Для розблокування потенціалу приватизації, важливі наступні кроки:

1. Захист майнових інтересів держави. Протягом перших років здійснення приватизації, держава не рідко зіштовхувалася з штучним банкрутством рентабельних підприємств. На разі, завдяки законопроекту, в якому буде вказано чіткий перелік критеріїв для проведення процедури банкрутства підприємств, такий перебіг подій неможливий.

2. Трансформування Фонду Держмайна, який сьогодні має одноосібне управління, але в найближчий час управління фондом повинно буде замінено Правлінням, що допоможе знизити корупційні ризики.

3. Забезпечення повної прозорості процесу. Кожні три місяці Фонд готує майже 20 тисяч документів, що приводить до бюрократизації і затримує бажання інвесторів вкладати кошти. Першим кроком до повної прозорості є перехід до онлайн-аукціонів й створення можливості проведення великої приватизації через IPO та інші інструменти державно-приватного партнерства.

4. Спрощення процесу передачі об'єктів на приватизацію. Зменшення органів управління та переведення процесу в електронний вид зможуть дійсно спростити процес організації для інвестора.

5. Підвищення захисту прав та інтересів інвесторів.

6. Стимулювання процесу приватизації для українських підприємств.

Висновки

Процес приватизації досить важливий для розвитку України, він дозволить залучити додаткові інвестиції, створити нові робочі місця та збільшити кількість податкових надходжень. Це допоможе підсилити конкуренцію економіки України. Але, на нашу думку, низка підприємств, які мають стратегічне значення для країни, мають залишатися в державній власності.

Основним проблемним питанням являється корупційна складова, що часто призводить до умисного банкрутства, знецінення важливих підприємств та продаж за безцінь. Тому я вважаю, що приватизація стратегічних підприємств, таких як Укрзалізниця, Укрспирт, не може проводитись, вона може призвести до монополізації ринку, зменшенню робочих місць або взагалі до закриття підприємств, такі підприємства мають залишатися в державі.

Держава сподівається, що зміни до Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна» дозволять проводити аукціони з продажу державного майна досить прозоро, що буде не лише економічним проривом, а й позитивний чинником для підвищення інвестиційної привабливості та оздоровлення бізнес-клімату в державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Справа «Промислово-фінансовий консорціум «Інвестиційно-металургійний Союз» проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d41#Text (дата звернення 31.03.2020)
2. Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України №2597-VIII від 18.10.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#Text> (дата звернення 31.03.2020)
3. Офіційний сайт готелю «Дніпро» URL: <https://www.dniprohotel.ua/ua/> (дата звернення 31.03.2020)
4. Олександр Мойсеєнко Великий саботаж чи велика приватизація. URL: (<https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/27/670421/>)
5. «Дослідний завод «Хвиля» продали львівській фірмі за 60 мільйонів. Журнал «Варіанти Львів». URL: (<https://varianty.lviv.ua/59179-doslidnyi-zavod-khvylya-prodaly-lvivskii-firmi-za-60-milioniv>)
6. Офіційний сайт Фонду державного майна. URL: <https://privatization.gov.ua/> (дата звернення 31.03.2020)
7. «Про внесення змін до Закону України "Про приватизацію державного і комунального майна» Закон України від 02 вересня 2020. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/197021.html> (дата звернення 31.03.2020)

Муратов Санжарбек Мухторбек угли
Независимый исследователь
Ташкентский государственный аграрный университет
(Ташкент, Узбекистан)

ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПОСЛЕДСТВИЯ ЗАСУХИ: ОБЗОР И ОБСУЖДЕНИЕ

Аннотация. Всесторонняя оценка экономических последствий засухи дает важную информацию для принятия рациональных решений в поддержку политики и программ смягчения последствий засухи. Цель этого документа - улучшить понимание всего объема экономических последствий засухи и связанных с ними методологий количественной оценки. Для достижения этой цели в документе приводится обзор литературы по исследованиям экономического воздействия засухи как в сельскохозяйственном, так и в несельскохозяйственном секторах, обобщаются используемые методы и данные, сравниваются различные результаты и исследуются проблемы и ограничения предыдущих исследований. Документ завершается обсуждением проблем и направлений будущего улучшения оценки экономического воздействия засухи.

Ключевые слова: засуха, экономические последствия, оценка

ECONOMIC IMPACT OF DROUGHT: OVERVIEW AND DISCUSSION

Abstract. A comprehensive assessment of the economic impacts of drought provides important information for sound decision-making to support drought mitigation policies and programs. To achieve this goal, the paper reviews the literature on drought economic impact studies in both agricultural and nonagricultural sectors, summarizes the methods and data used, compares different results, and explores the challenges and limitations of previous studies. The paper concludes with a discussion of the challenges and directions for future improvement in assessing the economic impact of drought.

Key words: drought, economic impact, assessment

Введение Растущее осознание общественностью проблемы глобального изменения климата вызвало огромную озабоченность по поводу его потенциальных воздействий и последствий. Хотя есть неубедительные выводы о конкретных воздействиях изменения климата на региональные водные ресурсы, многие ученые предположили, что изменение климата может увеличить частоту и интенсивность экстремальных климатических явлений, таких как засуха (IPCC 2007). В дополнение к риску для будущего водоснабжения, вызванному изменением климата, рост населения, расширение городов и требования по охране окружающей среды во многих местах создают стресс для местных источников водоснабжения, обостряя конкуренцию за и без того скудные водные ресурсы. Интеграция этих вопросов создает серьезные проблемы для существующей политики в отношении засухи, которая в основном сосредоточена на краткосрочных ответных действиях, а не на упреждающем планировании и стратегиях

смягчения последствий. Хотя эффективные ответные действия важны для смягчения краткосрочных потрясений и обеспечения аварийного снабжения для поддержания базового функционирования отраслей и рынков, они неспособны повысить долгосрочную социально-экономическую устойчивость к будущим воздействиям засухи. По общему мнению, смягчение последствий и готовность являются ключевыми факторами снижения рисков засухи в будущем.

Засуха и последствий засухи. Засуха может происходить в любом климате мира. В общем, это состояние, связанное с климатом, по сравнению с тем, что воспринимается как «нормальное». Поскольку ожидаемые нормальные осадки и водопользование различаются, конкретное определение засухи больше зависит от того, откуда поступает вода и как она используется. В отличие от других стихийных бедствий, таких как наводнения, ураганы, торнадо и землетрясения, которые происходят в течение ограниченного периода времени и приводят к визуально очевидным повреждениям, засуха развивается медленно и незаметно, без видимых и структурных воздействий. Развитие засушливых условий часто остается незамеченным до тех пор, пока нехватка осадков не станет серьезной и не начнутся последствия. Медленные темпы и длительность засухи обычно затрудняют количественную оценку общих экономических последствий. Воздействие опасных природных явлений, включая засуху, может быть как прямым, так и косвенным. Прямые и косвенные эффекты в литературе иногда называют первичными и вторичными (или эффектами более высокого порядка). Определение адекватного определения прямого и косвенного воздействия важно для оценки экономического воздействия, поскольку границы, установленные такими определениями, диктуют объем воздействий, которые могут или не могут быть включены. Однако одна проблема заключается в том, что отсутствует четкая и последовательная классификация этих двух типов эффектов. Ван дер Вин (2004) рассмотрел различные концепции затрат, используемые в экономической литературе по стихийным бедствиям. В руководствах Центра исследования опасностей наводнений Parker et al. (1987) прямые затраты ограничивались потерей земли, домов и техники; в то время как косвенные затраты связаны с остановкой бизнеса, а также с обратным и прямым мультипликативным эффектом в экономике. Аналогичным образом, согласно определению, данному в исследовании Национальной академии наук (1999 г.), прямые воздействия возникают «в результате физического разрушения зданий, сельскохозяйственных культур и природных ресурсов», тогда как косвенные воздействия являются «последствиями этого разрушения, такие как временная безработица и перерыв в работе» (Национальная академия наук, 1999 г., стр. 5). Поскольку прямые воздействия часто используются исключительно для оценки экономических потерь, при использовании этого определения только потери урожая или пастбищ считаются прямым воздействием засухи. Все потери от крупномасштабных перерывов в бизнесе будут исключены. Конечно, использовать это определение для оценки экономических последствий засухи непрактично. Кокрейн (1997) и Роуз (2004) предложили расширить определение прямых затрат, включив в него не только физический ущерб, но и такие последствия, как прерывание бизнеса и безработица. Они переопределили косвенные затраты как возникающие в результате взаимодействия и операций между отраслями и

секторами экономики. Поскольку засуха причиняет менее видимый и очевидный физический ущерб, но несет значительные убытки с точки зрения прерывания бизнеса и безработицы.

Рисунок 1. Экономические последствия засухи

Сельскохозяйственный сектор. Последствия засухи наиболее бросаются в глаза в сельскохозяйственном секторе. Сухие посевы, заброшенные сельхозугодья и засохшие и желтые пастбища - общие признаки засухи. Продолжительный дефицит влаги в почве из-за засухи наносит ущерб посевам и пастбищам. Неурожай и потери пастбищ являются основными прямыми экономическими последствиями засухи в сельскохозяйственном секторе. Потери производства, вызванные засухой, вызывают негативные шоки предложения, но объем понесенных экономических последствий и распределение потерь зависят от структуры рынка и взаимодействия между спросом и предложением сельскохозяйственной продукции. Убытки, вызванные засухой, не полностью несут фермеры; вместо этого часть убытков перекладывается на потребителей из-за повышения цен. Чем выше рост цен, тем больше убытков понесут потребители. Возможно даже, что фермеры лучше защищены от воздействия засухи, учитывая, что цена увеличивается на более высокий процент, чем уменьшается предложение. Кроме того, фермеры, приобретающие страховку урожая, получают часть своих убытков от страховых компаний, а некоторые правомочные фермеры могут получить прямую помощь от правительства в случае стихийных бедствий. Конечные убытки, которые несут фермеры, могут сильно отличаться от реальных последствий засухи. Распространенной ошибкой является приравнивание потери доходов фермеров к экономическим последствиям засухи. Поэтому важно количественно оценить общие

последствия засухи, а также определить убытки, которые несут различные заинтересованные стороны. Экономические последствия засухи усложняются, потому что засуха также порождает победителей. Повышение цен, вызванное засухой, может привлечь товары из других регионов на местный рынок, что поможет сгладить дефицит предложения и ограничит рост цен. В этом случае производители за пределами пострадавшего от засухи региона получают выгоду от благоприятных цен. Следовательно, при оценке воздействия засухи важно установить географический охват или учетную позицию. Воздействие местной засухи может быть исключено при оценке на региональном или национальном уровне. Переносы убытков или прибылей с нулевой суммой следует исключить из оценки воздействия (Griffin 1998). Еще одна важная проблема заключается в том, что засуха оказывает долгосрочное воздействие на многолетние культуры и животноводство. Негативные последствия в этих случаях могут сохраняться на несколько лет. Учитывая эти запаздывающие последствия засухи, важно установить временные рамки при оценке экономических последствий засухи.

Несельскохозяйственные секторы. Засуха также оказывает существенное влияние на экономику несельскохозяйственных секторов из-за воздействия на водоснабжение, включая водотоки, водохранилища, заболоченные земли и грунтовые воды. Эти несельскохозяйственные секторы включают, помимо прочего, туризм и отдых, коммунальные услуги, садоводство и услуги по озеленению, судоходство и другие отрасли / предприятия, которые потребляют значительное количество воды. Системы коммунального водоснабжения предназначены для обеспечения населения чистой водой на постоянной основе. Если их источники воды из водохранилищ или подземных водоносных горизонтов, они не будут подвергаться воздействию краткосрочных колебаний осадков. Однако возникновение суровых и продолжительных засух, истощающих запасы воды, по-прежнему может вызвать нехватку воды, ухудшение качества воды и даже перебои в водоснабжении. Чтобы справиться с нехваткой воды, органы управления водными ресурсами могут принять меры, снижающие спрос на воду, или меры, увеличивающие подачу воды.

Убытки, вызванные засухой, включают: потери благосостояния домашних хозяйств из-за ограничения водопользования и ухудшения качества воды; потеря производства или продаж для отраслей и предприятий из-за вынужденного замедления или остановки; расходы на предметы первой необходимости; потеря доходов и увеличение затрат на мониторинг и очистку для поставщиков воды. В секторе туризма и отдыха, поскольку многие виды деятельности связаны с водными ресурсами, засуха может нанести серьезный ущерб предприятиям в пострадавших от засухи районах. Воздействие засухи существует как для зимнего, так и для летнего отдыха. Зимой отсутствие осадков в виде снега сказывается на работе горнолыжных курортов. Другие виды летнего отдыха, такие как рыбалка и катание на лодках, также могут пострадать от засухи, особенно от многолетней засухи, истощающей воду в озерах и водохранилищах. Компании по оказанию услуг по уходу за садом и озеленением также несут большие убытки от засухи. Засуха наносит ущерб саженцам и увеличивает затраты на полив недавно установленных растений и замену мертвых. Продажи растений могут снизиться из-за повышенной смертности растений и ограничений на водопользование,

вызванных засухой. **Заключение** Учитывая нечастое возникновение стихийных бедствий и многочисленные факторы, влияющие на экономическую деятельность, очень сложно отделить последствия стихийного бедствия от других факторов и дать их количественную оценку. По сравнению с другими стихийными бедствиями, засуха обычно имеет неясное начало или конец, обширный пространственный охват и большую продолжительность; все это делает оценку воздействия засухи еще более сложной задачей. Хотя это сложно, понимание экономических последствий засухи важно для разработки эффективных стратегий оказания помощи и смягчения последствий. Точные оценки воздействия засухи необходимы для оправдания первоначальных инвестиций во многие мероприятия по смягчению последствий. Более точные оценки потерь также помогают облегчить предоставление помощи от засухи тем, кто больше всего в ней нуждается. Поскольку факторы, влияющие на бизнес-операции, многочисленны, последствия засухи в несельскохозяйственных секторах неопределенны и варьируются в зависимости от времени и местоположения. При оценке этих воздействий важно учитывать макроэкономические влияния и местные характеристики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Чепм П.А., Бойл К.Дж. и Браун Т. (2003), Учебник по нерыночной оценке, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
2. Чанггон-младший, С.А. и Кнапп, Х.В. (2006), Иллинойс Засуха 2005: Глава 7, Информационные / образовательные материалы 2006-03, Управление водных ресурсов Иллинойса, Департамент природных ресурсов Иллинойса, доступно на www.isws.illinois.edu/pubdoc/IEM/ISWSIEM2006-03.pdf (по состоянию на 20 апреля 2007 г.).
3. Кокрейн, Х. (2004), «Экономические потери: миф и измерение», Предотвращение стихийных бедствий и управление ими, Vol. 13 № 4, с. 290-96.
4. Дирсен, М.А. и Тейлор, Г. (2003), «Изучение экономических последствий и восстановления в Южной Дакоте после засухи 2002 года», Экономический отчет, декабрь, Департамент экономики Государственного университета Южной Дакоты, Южная Дакота.
5. Дирсен, М.А., Тейлор, Г. и Мэй, А. (2002), «Прямое и косвенное воздействие засухи на экономику Южной Дакоты», Экономический обозреватель, 432, 26 августа.
6. Динг, Ю., Шенгольд, К. и Тадесс, Т. (2009), «Влияние экстремальных погодных явлений на методы сельскохозяйственного производства: увеличивает ли доза засухи принятие консервативных методов обработки почвы?» Журнал экономики сельского хозяйства и природных ресурсов, вып. 34 No. 3, pp. 395-411.
7. Фриман, М. (1993), Измерение ценности окружающей среды и ресурсов: теория и методы, RFF, Вашингтон, округ Колумбия.
8. Гарсиа-Валинас, М. (2006), «Анализ политики нормирования: засухи и их влияние на благосостояние городских пользователей», Прикладная экономика, Vol. 38 № 8, с. 955-65.

9. Департамент природных ресурсов Джорджии (2001 г.), Отдел окружающей среды, Отчет о засухе в Джорджии 1998–2000 гг., Департамент природных ресурсов Джорджии, Джорджия.
10. Гриффин, Р. (1998), «Фундаментальные принципы анализа затрат и выгод», Исследование водных ресурсов, Vol. 34 No. 8, pp. 2063-71.
11. Гриффин Р. и Мьельде Дж. У. (2000), «Оценка надежности водоснабжения», Американский журнал экономики сельского хозяйства, Vol. 82 No. 2, pp. 414-26.
12. Хэнли, Н., Спеш, К. (1993), Анализ затрат и выгод и окружающая среда, Эдвард Алгар, Брукфилд, Вирджиния.
13. Хеншер, Д., Шор, Н. и Трейн, К. (2006), «Водная безопасность и готовность платить, чтобы избежать ограничений, связанных с засухой», The Economic Record, Vol. 82 No. 256, pp. 56-66.
14. Ходжес, А. и Хайду, Дж. Дж. (2003), «Экономическое воздействие засухи на экологическую садоводческую промышленность Флориды», Университет Флориды, Институт продовольственных и сельскохозяйственных наук, Департамент экономики пищевых продуктов и ресурсов, Гейнсвилл, Флорида.

SECTION: PEDAGOGY

Abduraxmonov Nodir Norali o'g'li

A. Avloniy nomidagi ilmiy-tadqiqot instituti,
Pedagogik xizmatlar markazi direktor o'rinbosari
(Tashkent, Uzbekistan)

UZLUKSIZ KASBIY TA'LIM MUHITIDA PEDAGOGIK KADRLARNI QAYTA TAYYORLASH JARAYONLARINI TASHKIL ETISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Maqolada pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlarini tashkil etish va boshqarishga tizimli yondashuvni tatbiq etishning zaruratiga bag'ishlangan. Shuningdek, unda murakkab pedagogik tizim sifatida o'qituvchilar tayyorlash jarayonlari komponentlarining tizimga xos xususiyatlari hamda ularning amaliy ahamiyati ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: Uzluksiz ta'lim, tizimli yondashuv, konseptual yondashuv, pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlari, komponentlar, murakkab pedagogik tizim, yaxlitlik, umumiylik, universallik, boshqaruvchanlik.

Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishlar bilan bir qatorda ta'limni modernizatsiya qilish yo'nalishida keng qamrovli ishlar amalga oshirilmoqda. Kadrlar tayyorlash sohasidagi davlat siyosati insonni intellektual va ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash bilan uzviy bog'liq bo'lgan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama barkamol shaxsni shakllantiradi. Ta'lim muassasalari rahbarlari va pedagog xodimlarning asosiy vazifasi o'quvchi-talabalarning fan asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlarini ta'minlaydi. O'quvchilarda bilim o'zlashtirish ehtiyojini, asosiy o'quv-ilmiiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, mehnat ko'nikmalarini, ijodiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni, kasb tanlashni shakllantirish kabi yo'nalishlarni belgilab berdi.

Bugungi kunda ta'lim tiziminining modernizatsiya qilinishi uni tarkibiy jihatdan qayta qurish, ta'lim, fan, texnika va texnologiyaning, iqtisodiyot va madaniyatning jahon miqyosidagi zamonaviy yutuqlarini hisobga olgan holda ta'lim dasturlarini o'zgartirib, yangilab borishni ko'zda tutadi.

Ilg'or texnologiyalarni keng o'zlashtirilishi, iqtisodiyotdagi ijobiy o'zgarishlar, chet el investitsiyalari ko'lamining kengayishi tadbirkorlik, kichik va xususiy biznes rivojlanishiga sabab bo'lmoqda. Uzluksiz ta'limni fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyalashuvi, o'quvchi-talabalarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda ta'limga tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etilishi, shuningdek, ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarining yaratilishi pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish tizimini takomillashtirishga asos bo'lmoqda.

Zamonaviy pedagogika fani pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish g'oyalari har tomonlama, turli yondashuvlar asosida tadqiq etish bilan bir qatorda, ularni ta'lim amaliyotiga joriy etish texnologiyalarini takomillashtirib boradi. Bugungi kunda pedagogik

kadrlar tayyorlash jarayonlarini tashkil etish va boshqarishga tizimli yondashuv texnologiyalarini joriy etmasdan mazkur jarayonlarning samaradorligini ta'minlashni tasavvur qilib bo'lmaydi. Pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlariga tizimli yondashuvni joriy etish uzluksiz ta'lim jarayonlarining o'zaro bog'liqligi va aloqadorligini ta'minlash asosida kompetentli o'qituvchilar tayyorlashga xizmat qiladi.

Pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlariga tizimli yondashuvni tatbiq etishda uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida tashkil etiladigan, ya'ni bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etuvchi barcha pedagogik jarayonlar majmui yaxlit tizim sifatida, ya'ni tashqi muhitda xizmat qilayotgan murakkab pedagogik tizim sifatida ko'rib chiqiladi. Bunda pedagogik jarayonlarning aloqalari va bog'liqligi hamda o'qituvchilar tayyorlash jarayonlari samaradorligiga ta'siri inobatga olinib, tizimga xos xususiyatlarga ega bo'lgan barcha jarayonlar bir butun, ya'ni yaxlit tarzda loyihalashtiriladi.

Pedagogik kadrlar tayyorlash tizimi samaradorligini o'rganishda uzluksiz ta'lim tizimida tashkil etiladigan pedagogik jarayonlar alohida xususiyatlarga ega bo'lgan bir necha qismlarga ajratilib, ular o'rtasidagi aloqalar hamda o'zaro bog'liqlik xususiyatlari aniqlanadi, chunki har bir qism yaxlit tizimning o'zgarishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Bizning fikrimizcha, uzluksiz ta'lim tizimida Pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlariga tizimli yondashuvni joriy etish o'ziga xos yaxlitlik, umumiylik, universallik, differensiallik kabi xususiyatlarga ega bo'lgan mujassamlashtirilgan texnologiyalarni tatbiq etishni nazarda tutadi. Tizimli yondashuvni tatbiq etish texnologiyalari majmui o'qituvchilar tayyorlash jarayonlarini loyihalashtirish, modellashtirish, tashkil etish va boshqarish yo'nalishlarida pedagoglarga qo'yilayotgan talablar majmuini ifodalashi bilan bir qatorda, ularning faoliyati samaradorligini ta'minlovchi eng zarur omillar hisoblanadi.

Demak, pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlarining tizimga xos xususiyatlari, ya'ni: ta'lim tizimi sifatida o'qituvchilar tayyorlash jarayonlari komponentlari (tashkil etuvchi qismlari) ning o'zaro bog'liqligi va aloqadorligi; har qanday (ya'ni o'zaro bog'liq va aloqador bo'lmagan) tashkil etuvchi qismlar (komponentlar) majmui tizimni tashkil etmasligi; yaxlitlik; umumiylik; universallik; differensiallik; strukturaviylik va boshqaruvchanlik; muayyan maqsadga yo'naltirilganlik shuningdek, eng asosiysi, tizimga xos yetakchi xususiyatlari sifatida izchillik, uzviylik va uzluksizligini e'tirof etish mumkin.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida keltirilishicha, ta'lim tizimi: davlat ta'lim standartlariga muvofiq ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalari; ta'lim tizimining rivojlanishini ta'minlash uchun ilmiy tadqiqot ishlarini olib boruvchi ilmiy-pedagogik muassasalar; ta'lim sohasidagi davlat boshqaruvi idoralari, ularning tasarrufidagi korxonalar, muassasa va tashkilotlardan iboratdir.

Shunday ekan, pedagogik kadrlar tayyorlash tizimi ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi murakkab pedagogik tizim bo'lib, uni tashkil etuvchi komponentlarning barcha xususiyatlari va jihatlari pedagogik tizimga xos xususiyatlardir. Mazkur xususiyatlar uzluksiz ta'lim tizimi komponenti sifatida o'qituvchilar tayyorlash jarayonlari majmuini ham murakkab tashkiliy tuzilmaga ega ekanligini ifodalaydi. Murakkab pedagogik tizim hisoblanayotgan pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlarining strukturaviylik va boshqaruvchanlik kabi xususiyatlari tizimni tashkil etuvchi komponentlarning har biri alohida kichik tizim ekanligini, ya'ni maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, maktabdan tashqari ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar

ta'limi, oliy ta'lim muassasalari makrotizim ekanligini ifodalaydi. Chunki o'z o'rnida makrotizim hisoblanayotgan har bir komponent o'z tarkibida sinf, guruh, fakultetlar va h.k.lar ko'rinishidagi kichik tizimlarga ega.

Demak, murakkab pedagogik tizim sifatida pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlarining eng muhim xususiyatlaridan biri yaxlitlik bo'lib, murakkab pedagogik tizimga xos mazkur xususiyat o'qituvchi shaxsining har tomonlama kamol topishi uchun o'zaro hamkorlikda ta'sir ko'rsatuvchi atrof-muhit va pedagogik jarayon qatnashchilarining ijtimoiy yaxlitligini ifodalaydi, ya'ni uzluksiz ta'lim tizimining muhim bosqichi bo'lgan maktabgacha ta'limdan boshlab o'qituvchilik kasbiga qiziqtirish, maktab va maktabdan tashqari ta'lim jarayonlarida kasbga yo'llash, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va oliy ta'lim muassasalarida o'qituvchi va tarbiyachilar tayyorlashni amalga oshirilishi o'qituvchilar tayyorlash jarayonlarining izchilligi va uzviyligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Uzluksiz ta'lim tizimida pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlarini tashkil etish va boshqarishga tizimli yondashuvni tatbiq etish zaruratining barcha asoslari o'qituvchilar tayyorlash muammolariga konseptual yondashuvlarga asoslanadi. Shundan kelib chiqib, aytilish mumkinki, uzluksiz ta'lim tizimida o'qituvchilar tayyorlash jarayonlarini tashkil etish va boshqarishga tizimli yondashuvni tatbiq etishning zaruriyati, mazmun-mohiyati va ahamiyati quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- uzluksiz ta'lim tizimida pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlarida subyekt-subyekt munosabatlarining qaror topishi;
- o'qituvchilar tayyorlash jarayonlari subyektlari faoliyatining maqsadga yo'naltirilganligi, izchilligi va o'zaro bog'liqligi;
- uzluksiz ta'lim tizimida pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlari murakkab pedagogik tizim sifatida o'zaro bog'liq va aloqador bo'lgan jarayonlar majmuidan iborat ekanligi;
- uzluksiz ta'lim tizimida pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlari samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi ichki va tashqi omillarning o'zaro bog'liqligi;
- uzluksiz ta'lim tizimida pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlari alohida bir tizim sifatida hamda yuqori tartibli yaxlit pedagogik tizimning tashkil etuvchi komponenti sifatida mavjudligi;
- o'qituvchilar tayyorlash tizimining tashqi muhit va boshqa tizimlar bilan o'zaro ta'sir etish xususiyatlariga ega ekanligi.

Uzluksiz ta'lim tizimida pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlarining pedagogik tizim sifatidagi faoliyat samaradorligi mazkur jarayonlarni tashkil etish va boshqarishga tizimli yondashuv texnologiyalarini tatbiq etishga bog'liq bo'lsa, pirovard natijada kompetentli o'qituvchi shaxsini tayyorlash ko'p jihatdan mazkur jarayonlarning mazmunan davlat ta'lim standartlari talablariga muvofiqligiga ham bog'liq bo'ladi.

Demak, uzluksiz ta'lim tizimida murakkab pedagogik tizim hisoblanayotgan pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonlarini tashkil etish va boshqarish yo'nalishidagi muammolarining ko'pqirraliligi va murakkabligi, nafaqat mazkur jarayonlarni tashkil etish va boshqarish texnologiyalarini o'zgartirishni nazarda tutadi, balki uning mazmunini takomillashtirish zaruriyatini ham belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аблязимова Н.М. Педагогические условия формирования компетентности будущего учителя в аспекте инновационной деятельности. // Uzluksiz ta'lim jurnali. – T., 2015.– С. 39-43.
2. Turg'unov S.T., Abdullayev S.X. Ta'lim muassasalarida malaka oshirish faoliyatini loyihalashtirish. "Xalq ta'limi" jurnali, – T., 2016.

Amirova A. S.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Pedagogy and Psychology
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kulshayeva A. M.

2nd year doctoral student, Department of Pedagogy and Psychology
Abai Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)

PSYCHOLOGICAL FACTORS THAT AFFECT SPEAKING SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. *This article is devoted to the development of conversational skills of primary school students. In addition to the methods and techniques of teaching and communicating with students, it describes the skills and abilities that lead to the conscious performance of academic work, learning and their effective use, as well as the psychological factors that shape speech. There are also specific materials from the works of scientists who have studied the above methods and skills.*

Key words: *new students, skills, abilities, memory, intuition.*

Public life itself proves that the change of culture of the Republic of Kazakhstan in the world of civilization and globalization in the XXI century is closely linked with the quality of training of pedagogical scientists. Today, due to the cosmic development of society and technology, human consciousness has also changed. The phenomenon of "new students" appeared. Their goals, values, and ideas have changed dramatically. That is why a teacher must be an energetic person and a professional teacher who has a personal point of view and is able to defend it.

"Education reform is one of the most important tools to ensure the real competitiveness of Kazakhstan," N. Nazarbayev said, noting that the ongoing reforms in the education system stem from today's requirements. Therefore, the upbringing of the younger generation "... in line with the needs of economic and social modernization" depends on the ability of students to speak fluently in their native language, to systematically express their views [1]. And the foundation is laid in primary school.

The Concept of Education Development of the Republic of Kazakhstan until 2015 emphasizes the importance of primary school education and outlines the main principles of teaching the Kazakh language: "The main task of primary school is to ensure the initial formation of the child's personality, identification and development. Education and upbringing at this stage is focused on the formation of positive motivation, knowledge of educational activities, learning the skills of reading, writing, arithmetic, simple communication skills of the language, the ability to express themselves creatively" [2].

Teaching to speak means not only mastering the language, but also expanding and improving a person's general ability to think. The need for communication should be the same for both the teacher and the student, and it is better to be as free as possible to encourage language communication, rather than in a rigid position. Conversational activity has been

considered differently by different sciences depending on the object of its study. For example, while linguists talk about the relationship between speech and language, psychologists study the process of communication through the brain as a whole. The physiologist examines its mechanisms, tools and functions. The methodologist, on the other hand, intends to find and organize effective models of speech training, taking into account all the laws of these areas, to carry out general speech activities [3, p. 25].

The formation of personality in primary school lessons begins with the ability of the student to express their thoughts freely, correctly and clearly. The student is able to convey the idea, first of all, without hesitation; secondly, to be able to form sentences correctly and precisely; third, mastering the first simple elements of speech culture; fourth, it must be able to interact with the environment. Ultimately, all this, as stated in the Concept, requires mastering the basic principles and principles of language communication. Therefore, the formation of children's speaking skills through participation in the teaching of English in primary school in accordance with the state needs of the Republic of Kazakhstan has become a topical issue.

Intellectual and practical knowledge and skills are part of the content of modern school education. The student acquires the skills and abilities that lead to the conscious performance of educational work, education, as well as the system of general education, the actions and methods that lead to it.

If a child can use the acquired skills and abilities in any new situation, the scope of the child's creativity will expand. Through practical action, the student learns more about the realities of the environment. That is why skills are very important in the learning process. An important issue is the formation of flexibility and skills that will help young students not only to master the new system of education, but also to become conscious of that learning. The main task of the teacher is to train students to work independently with books, dictionaries and reference books, to save time and consciously perform any activity in a planned manner.

So, let's define the concepts of "power", "skill". There are different definitions of these concepts in the psychological literature. It should be noted that although the programs in the Republic of Kazakhstan set out the materials covering each subject, there is no single solution to the skills and competencies that provide the experience of their practical use.

Psychologist N.I. Zhinkin says: "The channel of development of speech intelligence... The earlier the language is learned, the easier and more complete the knowledge" [4]. The scientist goes on to say that it is possible to teach students to speak, even from the beginning of the child's language.

B.V. Belyaev says that speaking skills appear after understanding the rules of language in the process of perceiving those concepts. It reflects the formation of skills in the form of the following expression: ability-skills-ability.

According to the scientist: if students can say something in the studied language, only because he consciously uses the relevant knowledge, then this should be called only a primary skill, and not a skill. A skill is an action that is performed by a person for the first time and with understanding. But genuine speech is a secondary skill that is based not so much on knowledge as on skills. A skill, however, means an action that is performed by a person without the participation of consciousness, i.e. automatically, due to the fact that a person repeatedly

performed this action in the past” [5, p. 27-28], turns out to be like that. When it comes to speaking skills, he refers to it as a student's creative activity: “Speech skills certainly exist, but speech is always a creative activity. Any speech of any person is creatively created by him in order to communicate to others such thoughts of his that arise for the first time, in connection with each time life events and situations evolving in a new way and under their influence. Using language in his speech, a person is never an automaton, but is always characterized by speech creativity. Speech activity can therefore be divided only into separate skills – the ability to listen, speak, read and write, because skill is an action that is performed by a person always taking into account a unique set of circumstances and on the basis of acquired skills” [5]. Recognizes that skill as an action that develops after the qualification. Skill (skill) - an action formed as a result of repetition of a skill (skill). For example, students learn learning skills by working with books and other publications.

The student acquires the skills and abilities that lead to the conscious performance of educational work, education, as well as the system of general education, the actions and methods that lead to it.

The scope of a child's creativity expands when he is able to use the existing skills and abilities in a new situation. Through practical action, the student learns more about the realities of the environment. That is why skills are very important in the learning process. It is important to develop flexibility and skills that will help young students not only to master the new system of education, but also to become conscious of that learning. The main task of the teacher is to train students to work independently with books, dictionaries and reference books, to save time and consciously perform any activity in a planned manner.

The skill building process basically consists of four stages: 1) preparation; 2) analysis; 3) synthesis; 4) stages of automation [6, p.19], the development of skills, the teacher must ensure the practical application of the student's knowledge, and this is done in two ways.

Practice is an indicator of the quality and effectiveness of knowledge and skills. If students do not know how to apply knowledge in practice, it is because they have a superficial perception of knowledge. There are two types of practical application of knowledge in the learning process. The first is the application of knowledge in understanding new material; the second is to use it to solve new educational problems. At the same time, the student complements the knowledge gained through the use of new visual aids, technical aids and much more [7, p. 19-20].

The work of a teacher-scientist provides for an idea of how general skills are formed, how many stages the formation goes through, without affecting the problems of the formation of speech skills of younger students.

In the process of determining the didactic principles of the theory of learning, each teacher-scientist adheres to his own opinion.

A. Isabaev claims that the Kazakh language is taught in high school according to the following principles: scientific principle; the principle of consistency; the principle of visibility and activity; the principle of connection between theory and practice; the principle of ease, understanding; the principle of taking into account the mental characteristics of students.

Most of the methodological scientists involved in the pedagogy of primary education distinguish the scientific principles of teaching in the following way, the principles of systematic

teaching, the principle of the correct placement of the teaching material; the principle of predictability of learning; the principle of strength, thoroughness of training; the principle of the theory and practice of learning, connectedness with life; principles of teaching visibility [8, p. 27. 28].

For the formation of the skills and abilities of oral speech in younger schoolchildren with speech participation, it is necessary, albeit in a simple form, to master the laws and rules for the use of persons involved. Because primary school students predict, plan, prepare, execute, control and evaluate their thoughts in the process of teaching oral speech. Consequently, the students, expressing their thoughts through the persons involved, first of all sets a goal, expresses their opinion. They think over the ways of transmitting opinions, selects the details of language, words, sentences, etc., generalizes and brings to light through integration into a holistic content. Therefore, in teaching students to speak, the main role is played by the achieved, reasoned conclusions of linguistics about the word, phrase, sentence, text.

Each area of linguistic knowledge has its own independence. This is the word that unites, connects the industries. The science of phonetics is the study of sound, and the science of grammar is the study of the relationship between words and words. A word is a complex linguistic and participial personality, consisting of the unity of sound and meaning. Consequently, a word is both a linguistic and participial personality, consisting of the unity of sound and meaning.

F.M. Orazbayeva names the following adverbial properties of the word:

- ✓The word provides the release into the light of the concept embodied in the consciousness of a person.
- ✓The word can be initiated by other parties involved.
- ✓The word explains the reality of life in a real sense, and a person influences the transmission of thoughts to another person.
- ✓The word serves as the basis for the implementation of linguistic relations between people.

Consequently, the word is a participatory person that is necessary for everyone who carries out linguistic communication, expressing the meaning, concept, feeling, thought [9, p. 29].

Taking into account such features of the word, from the 1st grade, special attention is paid to mastering the concept of a word, its semantic shades, semantic types for instilling in students the skills of oral speech. For example, by changing only one sound of a word, students acquire the skills to fully comprehend the meaning of the word.

However, the textbook does not contain specially assigned tasks, exercises, texts for the formation of students' skills in oral speech. They are for teaching students the sounds only.

Therefore, I noticed that for the formation of oral speech skills in students, it is possible to form oral speech skills by completing these tasks, reading texts during classes with the issuance of special exercises, tasks, texts. Example: by reading texts, completing assignments, children develop and learn to speak.

The formation and consolidation of conditioned reflex connections is the cornerstone of a particular skill. As a result of regular repetition of the action, the process of excitation in a

particular nervous system is stabilized. Thus, a system of conditioned reflex connections arises, shortening the reaction time, smoothly passing from one system to another.

Formed neural mechanisms cause a number of changes in the process of performing an action. First, as a result of the skill formation, the duration of the action is reduced. Secondly, unnecessary movements are eliminated. For example, first graders spend significant physical and muscular effort in their early learning to write. And after the writing skill is formed, unnecessary movements and efforts will be eliminated. Thirdly, separate independent movements are combined into a single action. Skills raised to the very upper limit of development are called automated actions [10]. Unlike the results of the research in this work by D.B. Elkonin, the formation of a skill consists of three stages: 1) stage of analysis. Students become familiar with letters during the literacy stage. In addition, they gradually learn that these letters correspond to the sounds of the language, so that they form syllables, so that a word is formed from a syllable, from a word-sentence. Children very slowly develop word-formation skills from letter to syllable, from syllable to word. There are several psychological reasons for this. First, the child cannot distinguish between alphabetic characters. This creates a big barrier to skill formation; 2) The period to group. At this stage, the student can easily match letters with each other. They are in a hurry to read a whole word faster, and the fewer the differences between letters in its individual details, the more mistakes; 3) The stage of automation. In the third stage, the child can quickly recognize letters and read them by connecting with each other. We relied on this opinion in our research.

The skill is formed in the learning process. Exercise is a purposeful action, performed over and over again, with the goal of perfecting that action. In the process of performing the exercises, certain activities are organized. This action can have several parts. As the result of our research work shows, the student was initially given several months to develop the skills of purposeful activity in the student, which was immediately put before him, not paying attention to individual operations that are part of future activities; but here the student's interest in completing the assignments declined.

Student commitment to a formative skill plays an important role in the formation of this skill. Successful completion of the short assignment given here and its timely assessment stimulate the child to improve the skill.

The skill plays an important role in the teaching and development of younger students.

The assimilation by students of the language material in the Kazakh language begins with the perception of the material they have passed. Perception is a complete reflection of things and phenomena in the human brain through several sensations. When carrying out such works as analysis, generalization, comparison, clarification, generalization, deduction and grouping, classification, etc., students carry out mental activity.

In our research, we have created the conditions for students in the process of mastering the material transmitted in the Kazakh language, remember what they perceive, to instill the skills of oral speech. In it, relying on the patterns of memory (forgetting, recognizing, reproducing, memorizing, etc.), we repeatedly paid attention to the reproduction of a skill that began to form from the material covered.

A special place in the formation of a child's personality is occupied by the upbringing of his memory. One of the main goals of the educational process at school is the continuous

preservation of the child's memory. A psychological study of the development of memory in students of different ages is well shown, some of which have been proven as regularities. Based on these laws, it is the task of every teacher to create favorable conditions for memorizing and memorizing educational material by a child.

The comparative mind also plays a decisive role in comprehending the educational material in order to instill in students the skills of oral speech. In comparison, the properties of similarity, differences of objects are determined.

Grouping is a complex way of thinking that comes from comparison. Based on the main and auxiliary similar features, items are grouped into such groups as class, type.

To group a known substance or phenomena, it is necessary to highlight the essential characteristics of this substance or each of the phenomena and find a class or genus in which these characteristics are fundamental.

In order to group objects and phenomena into one group, it is necessary to perfectly know the meaning of this word. If the students do not know the meaning of words denoting an object or a group of phenomena, they do not recognize their signs and therefore cannot classify them in a certain category, that is, group individual moments encountered in the task. In the process of grouping, the skills of oral speech are formed through the knowledge of new properties, meanings of phenomena and objects, therefore such works play a decisive role. In grouping it is determined by three indicators: to be able to correctly distinguish the basis of classification; delineate the basis of this object.

In teaching students oral speech, a large place is occupied by a generalizing method of mental activity. Generalization depends on the thinking of the student, the ability to analyze, generalize, and master correctly.

Generalization is a connection with thought of the general properties of homogeneous objects and phenomena. For generalization, it is necessary to be able to find some especially important signs of objects, phenomena.

Generalizing objects and phenomena in the environment, we state the mental separation of its main features from the secondary ones. This type of thinking is the highest indicator, although it mainly relies on analysis-accumulation. We comprehend its main meaning by clarifying it to the student.

Concretization is the application of generalized knowledge in a separate case, for this we will once again analyze this particular circumstance and highlight its features that correspond to a well-known rule, concept, law. Concretization allows you to visually explain, no matter what object, phenomenon may be. In the course of teaching the Kazakh language, various forms of concretization include giving individual examples, creating visual aids.

The correct perception by students of the language material passed in the Kazakh language lessons depends on their attention. Without the attention of students, mastering the Kazakh language will not be productive. Therefore, the teachers organize in the lesson a variety of work to attract the attention of students to themselves.

This work serves to instill in the student the skills of oral speech. For example, depending on the specifics of the topic of each lesson, its organizational period is given by itself in order for the students to focus their attention on the lesson. At this stage, work is being carried out to stabilize the attention of children to the lesson, create conditions for turning

involuntary attention into voluntary, by posing various questions, answering the topics of the lesson, addressing students to themselves, creating a good mood in them. Yesterday's passed topic is continuously implemented in the process of repetition in the classroom, especially in the process of combining the passed topic and the newly covered topic, linking, instilling children in oral speech by receiving answers to questions, performing exercises, assignments for themselves.

Here, much attention is paid to work, first of all, on the formation of students' speech skills. Since young children, as shown above, are dominated by involuntary attention, they have not yet fully formed voluntary attention, they do not have enough willpower to control their attention.

Thus, the skills of oral speech of primary schoolchildren depend on their age and mental processes of cognition, individual characteristics. Therefore, classes on the formation of students' oral speech skills are conducted based on the characteristics of their perception, memory, thinking, imagination and characteristics of temperament, character, abilities.

REFERENCES:

1. Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan // University №9-14. 03.2006.
2. Concept of education of the Republic of Kazakhstan until 2015 // Kazakh Higher School, 2004. No. 1.
3. Orazbaeva F. Sh., Rakhmetova R.S., Methodology of teaching the Kazakh language. – Almaty: Print-S, 2005. – 25 p.
4. Lyublinskaya A. A. About the psychology of primary schoolchildren. – Almaty, 1981. – 105 p.
5. Guryanov E.V. Psychology of teaching writing and the formation of graphic writing skills. – Moscow, 1959. – 264 p.
6. Passov E.I. Fundamentals of foreign language teaching methods. – Moscow: Russian language, 1977. – 214 p.
7. Rakhmetova S. Methods of teaching the Kazakh language. – Almaty: Edge, 2003. – 124 p.
8. Kulmagambetova B., Isanova A., Isangarin M., Kokzakov M., Kurmangazieva R., Aitzhanov P. Methods of teaching the Kazakh language. – Almaty: Education, 2004. – 14 p.
9. F. de Saussure Works on Linguistics. – Moscow: Progress, 1977. – 696 p.
10. Alimzhanov D., Mamanov Y. Methodology of teaching the Kazakh language. – Almaty: School, 1996. – 248 p.

Karimova Shaxzoda Sobitjonovna
Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti
Gumanitar fanlar fakulteti Milliy g'oya: ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi yo'nalishi
18/1 guruh talabasi
(Tashkent, Uzbekistan)

TARBIYA HAYOTIMIZNING HAQIQIY BEZAGIDIR

Annotatsiya. *Tarbiya har bir insonning bebaho bo'lgan ziynati hamda uni bezab turadigan husnidir. Tarbiya inson uchun havodek zarur va uni o'zida mujassam ettirish esa dolzarb ahamiyat kasb etadi. Tarbiyani shakllantirish uchun avvalo farzand dunyoga kelmasidan oldin ya'ni ona qornidanoq boshlash zarurdir. Bevosita nikoh tuzish esa farzand tarbiyasiga ta'sirning ilk bosqichi hisoblanadi.*

Kalit so'zlar: *tarbiya, tarbiyani shakllantirish, farzand, nikoh, axloq tarbiyasi, ma'naviy-axloqiy tarbiya, o'qituvchilik faoliyati.*

Tarbiya har bir insonning bebaho bo'lgan ziynati hisoblanadi. Insonning inson sifatidagi xislatlaridan biri ham, albatta, tarbiyadir. Inson tarbiyasi bilan go'zal, tarbiyasi bilan ziynatli, tarbiyasi bilan husnkor hamda tarbiyasi bilan qadrlidir. Tarbiya bevosita odamlarni inson sifatida shakllanishiga olib keladi. Shunday ekan, tarbiyani qachondan boshlash zarur? Tarbiyani avvalo farzand ona qornidayoq bo'lgan davridan shakllantirish lozimdir. Bu haqida yozuvchi Tohir Malikning "Jinoyatning uzun yo'li" asarida bevosita ta'kidlab o'tilgan. Bir rivoyatni turli xilda ko'p eshitamiz: ota donishmanddan "Bolamning tarbiyasini qachon boshlay?" deb so'rabdi. "Bolangiz necha yoshda?" deb qiziqibdi donishmand. "Bir oylik bo'ldi", degan javobni eshitgan donishmand: "Bir oy kechikibsiz", degan ekan. Bu gap ayrimlarga shunchaki olib qochishdek tuyuladi. Ko'pchilik bolani tug'ilgan onidan boshlab qanday tarbiya qilish mumkinligini tasavvur eta olmaydi. Bola uch kunligidayoq onasini boshqalardan ajrata olishi to'g'risidagi haqiqatga ham ayrimlar ishonishmas. Unda mana bu ilmiy tadqiqotga nima deymiz? Tadqiqotchi olimlar bir homilador ayolga har kuni ayni bir vaqtda faqat bitta ertakni so'zlashgan. Bola tug'ilib, olti yoshga yetganda turli ertaklarni so'zlab bera boshlashgan. Ayol homiladorlik davrida tinglagan ertakka gal kelganida, dastlabki jumalarni eshitiboq bola "Men bu ertakni bilaman", deb so'zlab bergan. Bu rivoyat emas, ilmiy haqiqat! Demak, bola onaning qornida ekanidayoq tashqi dunyo bilan aloqada bo'lar ekan. Shundanmikin, donishmandlar "tarbiya bola tug'ilmasidan avval boshlansa yanada yaxshi", deyishgan ekan [1]. Bularidan xulosa farzand ona qornidaligidayoq u atrof muhitni, o'ziga bo'lgan munosabatni va turli xil ta'sirlarni sezadi. Shunday ekan, tarbiyani avvalo farzand ona qornida bo'lgan vaqtdan boshlab shakllantirish kerak bo'ladi.

A. Avloniy tarbiya haqida quyidagicha: "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir" – deb ta'kidlaydilar. Darhaqiqat, tarbiya yuqorida ta'kidlanganidek bizlar uchun juda zarurdir. Axloq tarbiyasi har bir insonning shakllanishida muhim ahamiyatga egadir. Shu o'rinda ma'naviy-axloqiy tarbiyaga to'xtaladigan bo'lsak, ma'naviy-axloqiy tarbiya – yagona ijtimoiy tarbiya jarayonining tarkibiy qismi. Jamiyat tomonidan insonlar xulqining boshqarilishiga zarurat ikki o'zaro bog'liq vazifani shart qilib

qo'yadi: birinchidan, jamiyat ongida me'yorlar, tamoyillar, ideallar, adolat, ezgulik va yovuzlik kabi tushunchalar ko'rinishida aks etadigan va asosanadigan axloqiy talablarni ishlab chiqish; ikkinchidan, inson o'z xatti-harakatlarini yo'naltirishi va nazorat qila olishi, shuningdek ijtimoiy xulqni boshqarishda ishtirok eta olishi, ya'ni boshqa kishilarga talab qo'ya bilishi va ularning xatti-harakatlarini baholay olishi uchun bu talablarni hamda ular bilan bog'liq tasavvurlarni har bir inson ongiga singdirish. Aynan shu ikkinchi vazifa insonda shaxsning tegishli e'tiqod, ma'naviy moyilliklar, his-tuyg'ular, odatlar, barqaror axloqiy sifatlarini shakllantirishdan iborat bo'lgan axloqiy tarbiya orqali hal qilinadi. U yoki bu jamiyatda ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayonining mazmuni uning maqsadlari bilan belgilanadi. Bu maqsadlar ijtimoiy munosabatlar tavsifi bilan belgilanadi. O'quvchilarda ma'naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirish ularning ma'naviy dunyosini, ongini, axloqiy hislarini, shaxsiy sifatleri va xulqini tarbiyalash hamda rivojlantirishni taqozo etadi. O'quvchilarni axloqiy tarbiyalashning asosiy vazifalariga quyidagilar kiradi:

- 1) o'quvchilarda axloqiy his-tuyg'ular va xatti-harakatlarni tarbiyalash;
- 2) xulq madaniyati va ijobiy his-tuyg'ularni tarbiyalash;
- 3) axloqiy xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirish [2].

Ushbu vazifalar o'z o'rnida hamda samarali tashkil etilsa yuqori natijalar berishiga xizmat qiladi. Shu o'rinda tarbiya jarayonida o'qituvchining ham ahamiyati beqiyosdir. Qori Niyoziy o'qituvchilik faoliyatiga to'xtalib, "Yosh avlodni tarbiyalash faxrlari va oliyanob vazifa bo'lishi bilan birga, g'oyat darajada murakkab va mas'uliyatlidir. Bu vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun o'qituvchi, avvalo, o'z ishini shaydosi, tashabbuskori bo'lishi kerak. Shuning uchun o'qituvchilikni "sababi ovqat" uchun rasman kasb qilib olish juda xavfli bo'lib, hatto yosh avlodning tarbiyasiga zararlidir. Ayniqsa, o'qituvchi qanday ma'lumotga, qanday zakovatga ega bo'lmasin, u o'zining saviyasini, pedagogik san'atini rivojlantirishi uchun tinmay ishlashi kerak", - deb ta'kidlaydi [3].

Tarbiyaning katta qismi oilada olinadi. Bundan tashqari oiladan keyin maktabgacha ta'lim va umumiy o'rta ta'limning o'rni ham juda muhimdir. Bunda o'qituvchining o'rni yuqoridir. Shu sababdan ham tarbiya berish bilan shug'ullanuvchilarning avvalo o'zida tarbiya bo'lgan holda tarbiyalanuvchilarni tarbiya qilish maqsadga muvofiqdir. Eng muhimi esa tarbiya jarayonida ota-ona va o'qituvchi birgalikda faoliyat olib boradigan bo'lishsa shunda samarali natija bo'ladi. Aks holda salbiy tomonga qarab ketiladi. Buning oldi olinmas ekan, ko'p noxush holatlar kelib chiqishi turgan gap. Bunga yo'l qo'ymaslik uchun esa doimo to'g'ri yo'ldan borgan holda tarbiya hayotimizning haqiqiy bezagi ekanligini unutmasligimiz darkor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tohir Malik. "Jinoyatning uzun yo'li".
2. B.X. Xodjayev. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. "Sano-standart" nashriyoti Toshkent. 2017.
3. N.M. Bekniyozov. O'qituvchi nimalarni bilishi kerak? Toshkent. 2016.

Latipova Nodira Azimovna
Shofirkon tumani 38- maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
(Buxoro, O'zbekiston),
Sayfullayeva Ruqiya G'aniyevna
Shofirkon tumani 38- maktab fizika fani o'qituvchisi
(Buxoro, O'zbekiston)

SINF DAN TASHQARI TARBIVAVIY ISHLARNI TASHKIL QILISH

Rezyume. Maqolada sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil qilish haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: maktab, tarbiya, tarbiyaviy faoliyat, o'qituvchi, o'quvchi.

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНЕКЛАССНОЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ

Резюме. В статье приведена информация об организации внеклассной воспитательной работы.

Ключевые слова: школа, воспитание, учебная деятельность, учитель, ученик.

Maktabning o'quvchilar bilan olib boradigan o'quv mashg'ulotlaridan tashqari xilma-xil ta'lim-tarbiya ishlari sinfdan tashqari ishlar nomini olgan. Sinfdan tashqari ishlar maktab ta'lim-tarbiya jarayonining tarkibiy qismi o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini yo'lga qo'yish shakllaridan biridir. Sinfdan tashqari ishlar shaxsni har tomonlama kamol toptirish va uni hayotga faoliyatga tayyorlash uchun keng imkoniyatga ega. Bu ishlar bolalarning qiziqishlariga muvofiq tarzda ko'ngillilik asosida tashkil qilinadi. O'quvchilar sinfdan va maktabdan tashqari ishlarda o'zlarini qiziqtiradigan mashg'ulotlarni tanlab olishadi ularda mustaqil tashabbuskorona ishtirok etishadi.

Maktab va sinfdan tashqari muassasalarning tashkiliy ishlarini, mazmuni va maqsadini belgilash bugungi kunimizning barcha qirralarini hisobga olishni talab etmoqda. Sinf tashqari mazkur tarbiyaviy ishlar shaxs kamoloti bosqichlarini belgilab olishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi. Mazkur muammoni ijobiy hal etish uchun sinfdan tashqari, tarbiyaviy ishlar tizimida quyidagilar bo'lishi lozim: pedagoglar va o'quvchilar o'rtasida o'zaro hurmat munosabatlarini shakllanganlikning o'ziga xos an'ana vositalariga tayanish; ulg'ayayotgan inson shaxsini tarbiyada oliy ijtimoiy qadriyat deb tan olish, har bir bola, o'smir va yosh yigitning betakror va o'ziga xosligini hurmatlash, ijtimoiy huquqini e'tiborda tutish zarur.

Sinfdan tashqari ishlarni to'la qamrab olgan to'garaklar bir necha xilda bo'lishi mumkin: a) fan to'garaklari; b) mohir qo'llar to'garaklari; v) duradgorlik to'garaklari; g) sport to'garagi; d) badiiy havaskorlik to'garagi.

Sinf rahbari to'garak rahbarlariga yaqindan yordam beradi. Qiziqishlari, intilishlari bir xil bo'lgan o'z o'quvchilarini biror to'garakka a'zo bo'lishga chorlaydi. Sinfdan tashqari tashkil qilingan ishlar o'quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatni to'ldiradi. Ularni dunyo qarashini to'g'ri shakllanishiga, axloqiy kamol topishiga ko'maklashadi. Nazariy bilimlarni amaliyot, ishlab chiqarish bilan chambarchas bog'lanishiga zamin yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarga rahbarlik

qiluvchi tashkilotchilarning vazifalari ham ko'p qirralidir. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar tashkilotchisining vazifalariga quyidagilar kiradi: darsdan tashqari tarbiyaviy ishlarni rejalashtirish va amalga oshirishni nazorat qilish; o'quvchilarning sinfdan tashqari ko'p qirrali ishlarni pedagogik jamoa, o'quvchilar tashkilotlari sinf faollari yordamida yo'lga qo'yish; sinfdan tashqari ishlar yo'nalishiga bevosita rahbarlik qilgan holda, o'qituvchilar, sinf rahbarlari, ota-onalar, o'quvchilar tashkilotlari, sinf faollariga uslubiy yordam ko'rsatish; umummaktab va maktablararo o'tkaziladigan eng muhim tarbiyaviy tadbirlarda qatnashish; o'quvchilarning bo'sh vaqtlarini tashkil qilishda tarbiya va madaniyat muassasalari hamda jamoatchilik kuchidan keng foydalanish;

Maktabda tarbiyaviy ishlarni aniq rejalashtirmasdan uning mazmuni, shakl va usullarini aniqlamasdan, ma'lum bir tizimga solmasdan turib ko'zda tutilgan maqsadga erishish qiyin. Sinfdan tashqari ishlarning tarbiyaviy ta'siri ko'p darajada o'quv jarayonini tashkil etish saviyasiga hamda o'quvchilar jamoachining xilma-xil ishlarni qanday yo'lga qo'yishga bog'liqdir. Sinfdan tashqari faoliyat majburiy dastur bilan chegaralanmaydi, balki yoshlari har xil o'quvchilarni ixtiyoriy ravishda birlashtiradi. Ularning tashabbusi asosida ishlarni amalga oshiradi, fanga qiziqtiradi, ularni xalqning madaniy hayoti muhitiga olib kiradi. Sinfdan tashqari ishlar shaxsdagi ijtimoiy faollik, ijtimoiy ong hamda axloqiy odatlarni tarkib toptirishning eng muhim omilidir.

O'quvchilarning sinfdan tashqari ishlari o'z mazmuniga ko'ra tafakkur faoliyati va munosabat vositasi hisoblanadi. Chunki sinfdan tashqari ishlarda olingan axborot idrok etiladi, qayta ishlanadi va shu asosda yangi bilimlar hosil qilinadi. O'quvchilar sinfdan tashqari ishlarda qatnashib, turli kishilar bilan muayyan munosabatga kirishadi, turli vazifatlarga duch keladilar. Shuning uchun ham o'quvchilarning sinfdan tashqari faoliyatlari qanchalik xilma-xil bo'lsa, ularning munosabatlari shunchalik boy, munosabat doirasi keng va ma'naviy o'sishi samarali bo'ladi. Sinfdan tashqaridagi tarbiyaviy ishlarda o'quvchilar jamoada ishlashni o'rganadilar ijtimoiy mehnat quvonchini his qiladilar, ishlab chiqarish mehnatiga qo'shiladilar, jamoatchilik fikriga bo'ysunishga, jamoa sharafiga uchun kurashishga odatlanadilar. Sinfdan tashqari faoliyat unda qatnashuvchilarning ma'naviy va jismoniy rivojlanishi hamda yosh xususiyatlariga ko'ra belgilanadi. Bu jarayonga ular ta'lim olayotgan maktabning sharoiti ham ta'sir etadi. Garchand mamlakatimizdagi barcha maktablarning vazifalari bir bo'lsa-da, o'sha maktablarning o'ziga xos xususiyatlari bor va bu xususiyatlar madaniy va milliy sharoitlarda yaqqol ko'rinadi. O'qituvchilar, sinf rahbarlarining sinfdan va maktabdan tashqari olib boradigan tarbiyaviy ishlarida quyidagi ish usullaridan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir. 1. Og'zaki ish usullari. Turli axborotlar, majlislar, ertalabki yig'inlar, ma'ruzalar, kitobxonlar konferensiyalari, munozaralar, uchrashuvlar. 2. Amaliy ish olib borish usullari, turli joylarga sayyohatlar, sport musobaqalari, olimpiada, iztoparlar ish faoliyati, yosh tabiatshunoslar to'garaklari, shanbaliklar. 3. Ko'rgazmali ish usullari. Maktab muzeylari, urush va mehnat qahramonlari xonasi, yangi kitoblar ko'rgazmalari.

Tarbiyaviy ish pedagogdan butun qolibiliyatini ishga solishni, tinmay izlanishni taqozo etadi. Chunki kelajak avlod tarbiyalangan, uyushgan, ahil, jonajon Vatanimizning haqiqiy fuqarolari bo'lishlari lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. R. Mavlonova, O. To'raeva, K. Xoliqberdiev. Pedagogika. -T., "O'qituvchi", 2002.
2. Бердиева С.М., Имомова Ш.М. Использование инновационных технологий на уроках информатики// Наука, техника и образование. 2018. № 10 (51). С. 28-31.

Murtazaev Melibek Zikirovich, Ismoilov To'ychi Jabborovich
Jizzax davlat pedagogika institute o'qituvchilari,
Majidova Xurriyat Eshmurodovna
Jizzax davlat pedagogika instituti magistranti
(Jizzah, Uzbekistan)

YUQORI MALAKALI O'QITUVCHILAR TAYYORLASH TIZIMIDA YETUKLIK MALAKA VA KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH JARAYONINI MUVOFIQLASHTIRISHNING USLUBIY ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash bilan bir vaqtda bo'lajak o'qituvchilarda iqtisodiy, ekologik, tadbirkorlik, boshqaruvchanlikka oid yetuklik ko'nikma va malakalarini shakllantirish jarayonini amalga oshirish uslublari keltiriladi.

Kalit suzlar: Yuqori malakali o'qituvchilar tayyorlash tizimi, yuqori malakali o'qituvchilar kasbiy tayyorlash, yetuklik ko'nikma va malakalarini shakllantirish jarayoni, bo'lajak o'qituvchilarda iqtisodiy, ekologik, tadbirkorlik, boshqaruvchanlikka oid yetuklik ko'nikma va malakalarini shakllantirish jarayoni.

Аннотация. В данной научно методические статье приведется методы осуществления формирования квалификация и навыки зрелости об управления, предпринимательства, экологические и экономические будущих учителей одновременно вместе профессионального подготовка высококвалифицированных учителей.

Ключевые слова: Система подготовка высококвалифицированных учителей, профессионального подготовка высококвалифицированных учителей, процесса формирования квалификация и навыки зрелости, процесса формирования квалификация и навыки зрелости об экономической, экологической, предпринимательства и управления будущих учителей

Rivojlanish intensivligi sharoitida yuqori malakali o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida har bir bo'lg'usi o'qituvchini zamon talabidagi yetuk kadrlar bo'lishi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy, ekologik, tadbirkorlik, boshqaruvchanlikka oid mahorat tomonlarini ularda muntazam ketma-ketlikda uzluksiz shakllantirish jarayoni tizimi faoliyatini boshqa jarayonlari kabi emotsional xarakter kasb etib, murakkab va ehtimoli hisoblanadi. Uni tahlil qilish, ta'sir qiluvchi faktorlarni asoslash va tanlash, shu asosda ko'rsatkichlarni miqdoriy ko'rinishda olish va taqqoslash asosida muvofiqlashtirish hamda keyingi faoliyatni bashorat qilish, kompleks muammo hisoblanadi. Bu muammoni yechish uchun bir qancha katta hajmdagi pedagogik informatsiyalarni yig'ish va qayta ishlash kabi kompleks vazifalarni bajarish orqali amalga oshiriladi. Bu kompleks vazifalar quyidagilardir:

- yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashda iqtisodiy malaka va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini tahlili va uni umummezon asosida muvofiqlashtirish;
- yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashda ekologik malaka va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini tahlili va uni umummezon asosida muvofiqlashtirish;

- yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashda tadbirkorlik malaka va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini tahlili va uni umummezon asosida muvofiqlashtirish;

- yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashda boshqaruvchanlik malaka va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonini tahlil va uni umummezon asosida muvofiqlashtirish;

Bu vazifalarni bajarish uchun qo'yidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi.

1. Yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash mobaynida yetuklik ko'nikma va malakalarni shakllantirishga taalluqli barcha pedagogik informatsiyalarni yig'ish jumladan:

A) iqtisodiy ko'nikma va malakalarni shakllantirishga taalluqli pedagogik informatsiyalarni yig'ish va qayta ishlash.;

B) ekologik ko'nikma va malakalarni shakllantirishga oid pedagogik informatsiyalarni yig'ish va qayta ishlash.;

V) tadbirkorlik ko'nikma va malakalarni shakllantirishga oid pedagogik informatsiyalarni yig'ish va qayta ishlash.;

G) boshqaruvchanlikka taalluqli ko'nikma va malakalarni shakllantirishga oid pedagogik informatsiyalarni yig'ish va qayta ishlash.

2. Ekspert va mutaxassislar fikr mulohazalari ifodalangan barcha yig'ilgan pedagogik informatsiyalarni taqqoslash orqali miqdoriy ko'rinishga keltirish.

3. Miqdoriy ko'rinishda olingan ushbu ko'nikma va malakalar shakllantirish ko'rsatgichlarini o'quv rejasiga, fanlarga va mavzularga moslashtirish va hokazo.

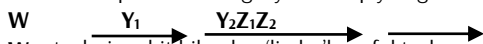
O'quv rejasini tuzish uchun ekspertlardan fikr mulohazalarini olishga mo'ljallangan so'rov jadvali orqali ham iqtisodiy, ekologik, tadbirkorlik va boshqaruvchanlikka taalluqli tegishli mutaxassislardan fikr mulohazalar yig'iladi. Bundan tashqari shakllantirish bo'yicha ham tajribali pedagog va psixologlar uslubiy mulohazalari olinadi. Yig'ilgan barcha pedagogik informatsiyalar taqqoslash orqali ma'lum tartibda qayta ishlash uchun jadval shkalalarda ifodalangani. So'ngra tegishli matematik apparatlar qo'llanilib, zaruriy va etarli ko'rsatgichlar olinadi.

Zaruriy va yetarli ko'rsatgichlarni miqdoriy ko'rinishda olish uchun matematik apparat qo'llashdan oldin natijani ishonchligini oshirish maqsadida yuqorida ko'rib o'tilgan yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashga ta'sir qiluvchi faktorlarni ushbu ko'nikma va malakalarni shakllantirishni xususiy holiga ta'siri yana bir karra tahlil asosida ko'rib chiqiladi. Tashqi va ichki deb atalgan bu faktorlar shakllantirish jarayoniga bo'ladigan ta'siri qanchaligi aniq bo'lsa, olinadigan pedagogik informatsiya ham shunchalik ishonchli bo'ladi.

Yuqoridagi faktorlarni yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashtirishni butun faoliyatida ko'rib chiqilgan tahliliy mulohazalarga suyanib, umumiy holdagi yuqori malakali o'qituvchilarni tayyorlashda kasbiy mutaxassislikdan tashqari zamon talabi asosidagi yetuklik mahorat talablariga oid ko'nikma va malakalarni shakllantirishga bo'ladigan ta'sirlari va shunga asosan jarayonni muvofiqlashtirish masalasini matematik ifodasini keltirishga harakat qilamiz. Bu masalani umumiy holda qo'yilishini matematik ifodalash uchun jarayonga umumiy holda ta'sir qiluvchi faktorlar, jarayonini holati va ehtimoligi, minimalga va maksimalga erishishi kerak bo'lgan, o'xshash, o'zgarmas, o'zgaruvchan tasodifga molik ko'rsatgichlar va boshqa shu kabi ko'rsatgichlarni chuqur tahlil yordamida asoslash lozim bo'ladi. O'rgatuvchi va o'rganuvchi o'rtasidagi muloqotga ta'sir qiluvchi faktorlar umumiy holda jarayonga ta'sir qiluvchi hisoblanadi. Muloqotga o'rgatuvchi bilan bog'liq bo'lgan faktorlar bevosita ta'sir qilsa,

o'rganuvchi bilan bog'liq faktorlar esa ana shu ta'sirlar natijasida ularga aks ta'sir etuvchi faktorlar sifatida namoyon bo'ladi. Demak, ikkala faktorlar ham asosiy hisoblanadi. Agar o'rgatuvchi bilan bog'liq faktorlar bo'lmasa deb faraz qilsak, unda o'rganuvchi bilan bog'liq faktorlar faqatgina mustaqil o'rganish faktorlari ta'siriga mos ta'siri sifatida namoyon bo'lib, jarayon holati natijasi yaxshi samara bermaydi. Aniqrog'i bu ko'zga kurinmas samara ham stixiyali ravishda faqatgina o'rganuvchini qiziqishi va aqliy mehnat faoliyatiga bog'liq holda yuzaga keladi, bu esa shakllanish holatiga yaxshi ta'sir qilmaydi. Qolaversa, o'zlashtirish holatiga yaxshi ta'sir qilmaydi. Buning sababi o'rganuvchini biror bir narsaga nisbatan olishni baholash va shu asosda oldinga intilish bo'lmaydi. Eng asosiysi o'rganuvchini intilish chizig'ini ko'rsatuvchi faktor bo'lmagani uchun ham jarayonda yaxshi samara bo'lmaydi. Agar shu holni aksi bo'lganda yana ham past samaraga ega bo'lamiz, ya'ni muloqot jarayonida o'rgatuvchi bilan bog'liq faktorlar bo'lsa, aks ta'sir hisoblangan o'rganuvchi bilan bog'liq faktorlar sezilarli darajada bo'lmasa unda shakllanish ham o'zlashtirish ham kutilgandan pasti darajada bo'lishi aniq. Demak, muloqot jarayonini tashkil etuvchi o'rgatuvchi va o'rganuvchilar bilan bog'liq faktorlar bir-biri bilan uzviy bog'liq hamda ularning o'zaro eng qulay muvofiqlashuv jarayonigina eng katta samarasini berar ekan.

Ushbu faktorlar ahamiyati jihatidan bir xil bo'lsada, muloqot jarayonini sodir bo'lishi bo'yicha har xil bo'ladi. Tashqi muhit bilan bog'liq bo'lgan faktorlar ta'sirini boshlanishi muloqotni boshi hisoblanib, ana shu ta'sirlar natijasiga o'rgatuvchi bilan bog'liq faktorlar ta'siri esa muloqotni davomi hisoblanib, bu faktorlar aks ta'sir bo'lgan o'rganuvchi bilan bog'liq faktorlari esa muloqot oxirini belgilaydi. Uni quyidagicha ifodalash mumkin.

W – tashqi muhit bilan bog'liq bo'lgan faktorlar;

Y₁ – o'rgatuvchilar bilan bog'liq bo'lgan faktorlar;

Y₂ – o'rganuvchilar bilan bog'liq bo'lgan faktorlar;

Z₁, Z₂ – shakllantirish va o'zlashtirish ko'rsatgichlari;

Demak, ushbu faktorlar ketma-ketlik bo'yicha birinchi tashqi muhit, ikkinchi o'rgatuvchi, uchinchi o'rganuvchilar bilan bog'liq faktorlar bo'lib, ahamiyati jihatidan muloqot uchun bir xil bo'lgani sababli uchalasini ham matematik apparat tanlashda hisobga olinadi.

Ushbu faktorlar ta'sirida muloqotni o'zlashtirish va shakllantirish jarayon holatlari ta'sirlar natijasiga bog'liq holda har xil holat ehtimollarida bo'lishi mumkin, ya'ni ta'lim prinsiplari darajasida va kam holatlarda hamda yuqori holatlarda bo'lishi mumkin. Yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash tizimi faoliyatini faqatgina ta'lim tamoyillari bilan taqqoslaganda ularga teng va yuqori darajada bo'lish ehtimolligi qoniqtiradi. Muloqotga faktorlar ta'sirida vujudga kelgan holatlarda ayrim ko'rsatgichlar maksimalga, ayrim ko'rsatgichlar minimalga erishadi. Bunday ko'rsatgichlarga tayyorlov muddati, o'quv vaqti, amaliyot vaqti, tayyorlov muddati ichida berilgan fanlarga, mavzularga, amaliyotlarga berilgan vaqtlar hamda kalendar vaqtlar, o'zlashtirganlik, o'rganganlik, o'rgatilganlik, shakllanganlik va boshqa shu kabi ko'rsatgichlar kirishi mumkin. O'rganuvchi va o'rgatuvchi o'rtasidagi muloqot holatlarini ma'lum miqdordagi ko'rsatgichlari har xil qiymatda bo'ladi. Bunda muhimi shuki, tizim faoliyatini muvofiqlashtirish uchun jumladan, shakllantirish jarayonini muvofiqlashtirish uchun qaysi ko'rsatgichlarni maksimal qiymatiga qaysi ko'rsatgichlarni minimal qiymatiga erishish mumkinligini aniqlashi kerak.

Ma'lumki, yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashmuddati berilgan bo'ladi. Ana shu muddat bilan bog'liq bo'lgan barcha vaqtlarda muloqotni saviyasini oshirishga erishishmuhim hisoblanadi, ya'ni muloqot jarayoni saviyasini belgilovchi barcha ko'rsatgichlari qoniqarli darajada bo'lishi kerak. Demak, tayyorlov muddatiga taalluqli barcha vaqtlarni eng kam miqdorida yuqori darajada o'zlashtirish va shakllantirish ko'rsatgichlari olish muloqot jarayonini takomillashgan holda muvofiqlashtirish demakdir. Bundan ko'rinadiki, yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashmuddatiga taalluqli barcha berilgan minimal vaqtlarida maksimal shakllanganlikka erishish lozim bo'ladi va shunday ekan vaqt minimalga shakllantirish miqdori esa maksimalga intilar ekan.

Yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashjarayon holatlari faktorlar ta'siri tufayli o'zgarishi vaqtni minimalida muloqot natijasini maksimalga erishishi doimiy va uzgarmas ko'rsatgichlarga nisbatan baholanishi kerak. Bunda Yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlashning umumiy muddatini doimiy deb, jarayonda shakllanishi lozim bo'lgan berilgan ko'nikma va malakalar miqdorini uzgarmas deb olsak bo'ladi. Doimiy muddatda berilgan ko'nikma va malakalarni o'zgarmas miqdorini intilish intensivligini har bir o'rganuvchi uchun o'zgaruvchan qiymat deb olsak bo'ladi.

Aniqrog'i berilgan ko'nikma va malakalarni o'rganuvchilar o'zlarida to'liq mujjasam holda o'zlashtirishlari har xil o'rganuvchi maqsadga erishishi turli xilda uzluksiz o'zgarib boradi, ya'ni psixofiziologik yaxshi qobiliyatli o'rganuvchilar berilgan ko'nikma va malakalarni qisqa muddatda tamomila o'zlashtirishga erishgan, boshqalari ko'p vaqtda ham qo'yilgan maqsadiga erisha olmaydilar. Demak, bundan ko'rinadiki to'liqo'zlashtirishi lozim bo'lgan mahoratli bo'lish uchun shakllanishi kerak bo'lgan oldin berilgan ko'nikma va malakalarni o'zgarmas miqdorini o'rganuvchida olishi va egallanishi lozim bo'lgan intilish intensivligi turli xil o'rganuvchi uchun turlicha bo'lgan sekin asta o'sib boradigan o'zgaruvchi qiymati deb hisoblasak bo'ladi.

Shunday qilib, rivojlanish intensivligi sharoitini e'tiborga olib, yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash tizimi intellektual mahsuloti sifatini talab asosida iqtisodiy, ekologik, boshqaruvchalik, tadbirkotlikka oid malaka va ko'nikmalar orqali yuqori yetuklik saviyasiga etkazish uchun yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash jarayonida tayyorlov muddati mobaynida talab qilingan ko'nikma va malakalarni shakllantirish masalasini yuqoridagi holat, ehtimollik, minimallik, maksimallik, doimiy, o'zgarmas va o'zgaruvchan qiymatlar asosida matematik ifodalash mumkin. Shunday ekan, doimiy hisoblangan tayyorlov muddati T minimal vaqtlarida t o'zgarmas deb qabul qilingan ko'nikma va malakalarni miqdorini o'rganuvchilarni o'zlashtirishlari maqsimal J orqali shakllanishni mahorat qiymatiga Q ga erishish talab qilinar ekan. Buning uchun avvalo yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash tizimi to'liq faoliyatini mo'ljallashda bo'lajak kadrlarga zamon talabi asosidagi mahoratni shakllantirishga kerakli ko'nikma va malakalarni o'zida jamlovchi yo'nalishlar yig'indisini aniqlash kerak.

Shunday qilib, yuqori malakali o'qituvchilarni kasbiy tayyorlash mobaynida ularda rivojlanish intensivligi qo'ygan iqtisodiy, ekologik, tadbirkorlik va boshqaruvchalik mahoratlariga oid ko'nikma va malakalarni shakllantirishni umumiy mezon berilgan tayyorlov muddatini o'z vaqtlarida yetuk mahoratli bo'lishiga yerishish kerak bo'lar ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Беспалко В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. Институт проф.обр. Министерства Образования России.- М.,1995.336 с.
2. М. Муртазаев. О сегодняшних состояниях учебных планов подготовка учителей трудового обучения; проблемы и решения. IV Международная научно – практическая конференция. Наука и практика: проблемы, идеи, инновации. Сборник материалов. «Конференция Камской государственной инженерно-экономической академии»: г. Чистопол. 2009 г. 269-270 с.
3. M.Z. Murtazaev. Texnologiya ta'limi o'qituvchilarini tayyorlash jarayonini amaliy saviyasini oshirishning uslubiy pedagogik asoslari. 2017,120bet. T.: «Fan va texnologiya». Monografiya A.Qodiriy nomli Jizzax davlat pedagogika instituti ilmiy Kengashi qaroriga asosan (2017 yil 26 yanvar, 5- sonli qarori), nashr etildi.
4. Murtazaev M. Z. Topical issues of the process of preparation of future technology teachers in the system of higher education. Magazines of Pedagogic and International Scientific Conference materials. Internal journal scientific practical conference "Innovative ideas of modern youth in science and education". Conf. Researcharks.org. 2019, USA, 358-362.

Muxlisova Saodat Saidjonovna
Buxoro davlat universiteti Pedagogika fakulteti «Pedagogika nazariyasi va tarixi»
yo'nalishi 1-bosqich magistranti
(Buxoro, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUV JARAYONINI TASHKIL QILISHDA HAMKORLIK STRATEGIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada uzluksiz ta'limning eng muhim bo'g'ini hisoblangan boshlang'ich ta'limning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Boshlang'ich sinflarda o'quv jarayonini tashkil qilishda hamkorlik strategiyasining pedagogik faoliyatdagi ahamiyati keng yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Uzluksiz ta'lim, didaktik ta'minot, ta'lim-tarbiya, pedagogik texnologiyalar, boshlang'ich ta'lim.*

O'zbekiston Respublikasida shakllangan uzluksiz ta'lim tizimi barkamol shaxs va malakali mutaxassisni tayyorlash jarayonining samarali tashkil etishni ta'minlashga xizmat qiladi. Uzluksiz ta'lim tizimi doirasida faoliyat olib boruvchi ta'lim muassasalari ilg'or, demokratik hamda insonparvar g'oyalarga tayangan, hamda yangicha mazmunga ega bo'lgan ta'lim jarayonini tashkil etishda muhim o'rin tutadi. Uzluksiz ta'lim tizimini shakllantirish, shuningdek, ta'lim mazmunini yangilash sohasida olib borilayotgan islohotlarning bosh g'oyasi sanaladi.

“Ta'lim to'g'risidagi qonun”da ta'kidlanganidek, ta'limning yangi tizimi va mazmunini shakllantirish uchun ilg'or texnologiyalarni hamda o'quv-tarbiyaviy jarayonning didaktik ta'minotini yaratish talab etiladi.

Bu muhim vazifaning ijobiy hal etilishi ta'lim jarayonini tashkil etishga nisbatan yangicha yondashuvni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasining mustaqilligi sharoitida ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi omillarni izlab topish, bu borada eng maqbul omil deb topilgan yangi pedagogik texnologiyalarni umumiy o'rta ta'lim va oliy o'quv yurti faoliyatiga tatbiq etish borasida amaliy harakatlarni olib borish maqsadga muvofiq deb hisoblanmoqda. Ushbu nazariy xulosaning amaliy tatbiqi sifatida bir qator tatqiqot ishlari amalga oshirilmoqda.

Har tomonlama barkamol insonni shakllantirish bugungi jamiyatimiz oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Hozirgi maktab o'rindiqlarida o'tirgan yosh avlod ertaga bizning qo'limizdan ishimizni oladigan hayotimizni davom ettirib, o'zidan keyingi avlodga yetkazuvchi vorislarimiz, O'zbekiston buyuk kelajagining egalidir! Shu sababli Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev butun mamlakat diqqat-e'tiborini barkamol avlod ta'lim-tarbiyasiga qaratmoqda.

Barkamol avlod haqida so'z borganda, davlat ta'lim standartlarini, o'quv dasturlari va o'quv adabiyotlarni takomillashtirish, oliy va umumta'lim tizimida ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarini bugungi kun talablari nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqish zarur. Shuningdek, o'quv jarayoniga yangi axborot va pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish, bolalarimizni komil inson etib tarbiyalashda jonbozlik ko'rsatadigan o'qituvchilarga e'tiborimizni

yanada oshirish, qisqacha aytganda, ta'lim-tarbiya tizimini sifat jihatdan butunlay yangi bosqichga ko'tarish diqqatimiz markazida bo'lishi darkor. Shu sabali zamon talablariga javob bera oladigan pedagogik texnologiyalarni boshlang'ich sinflarda o'quv jarayonini tashkil etishda hamkorlik strategiyasida ham joriy qilish ishlari hozirgi davr talabidir. Yangi tamoyillar asosida rivojlanayotgan ta'lim tizimi yosh avlodni barkamol, ma'naviy yetuk inson sifatida shakllantirishga qaratilgandir. Hozirgi o'qituvchilarning yuqori kasbiy tayyorgarlikka, pedagogik mahoratga, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga, mafkura borasida chuqur bilimlarga ega bo'lishi, ta'lim-tarbiya ishlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol usullardan samarali foydalanishi davr talabi hisoblanadi.

Hamkorlikda o'qitishning asosiy bosh g'oyasi, maqsadi va vazifalari individual javobgarlik va muvaffaqiyat uchun teng imkoniyatdir. Raqobat emas, balki hamkorlik - bu guruh, jamoani o'rganish markazidir. Shaxsiy javobgarlik shuni anglatadiki, butun guruhning muvaffaqiyati har bir a'zoning hissasiga bog'liq bo'lib, bu jamoaning har bir a'zosiga bir-biriga yordam berishni o'z ichiga oladi. Bu, shuningdek, har bir o'quvchi o'z imkoniyatidan kelib chiqib o'rganishni va shu sababli o'zini boshqalar bilan teng ravishda baholash imkoniyatini anglatadi.

Boshlang'ich sinflarda o'quv jarayonini tashkil qilishda hamkorlik strategiyasini takomillastirish o'quvchilarning ichki kuchlari va qobiliyatlarini uyg'otish, ularning shaxsiyatini har tomonlama rivojlantirish uchun bolalarning mavjud barcha imkoniyatlaridan foydalanishga keng yo'l ochib beradi. Ushbu yondashuv bolada o'z-o'zini anglash tushunchasini shakllantiradi, uning rivojlanishi va o'zini-o'zi anglashga hissa qo'shadi. Didaktik nuqtai nazardan, bu yerda o'qitishning mazmuni maktabning maqsadi sifat emas, balki bolaning shaxsini rivojlantirish vositasi sifatida paydo bo'ladi. Ijobiy mustahkamlash bilan o'quvchilarga umumlashtirilgan ko'nikmalar, fikrlash usullari o'rgatiladi. Hamkorlik texnologiyasi pedagogik jarayon ishtirokchilarining hamdo'stligiga asoslanadi, ularning manfaatlarini hisobga oladi. Muloqotga kirishish va birgalikdagi tadbirlarda qatnashish orqali o'quvchilar o'zaro aloqada bo'lishadi, bu o'zaro ta'sir bo'lib, o'quvchilar o'zaro manfaatdorligini qondirishga hissa qo'shadigan, o'zaro borliqni taxminiy tenglikni hisobga olgan holda amalga oshiradilar. Hamkorlik, faoliyatning ishtirokchilariga ma'lum bir maqsadga qarab, muayyan muammoni hal qilishda o'zaro yordam ko'rsatishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, ikkala tomonning manfaatlari teng ravishda hurmat qilinadi. Hamkorlik texnologiyalari bo'yicha o'qituvchi o'quvchilarning do'sti, oqilona maslahatchisi va o'quvchilarning ijodkorligini rivojlantiruvchi yordamchisidir. V.A.Suxomlinskiy shunday deb yozgan edi: "O'qituvchining vazifasi-o'quvchilar jamoasida ishlashga bo'lgan ishtiyoqni doimo saqlab turish, ijodkorlik uchunlarini yoqish va ularning bunday uchqun bilan yorqin yonishini ta'minlash".

Hamkorlikda o'qitish, kichik guruhlarda o'qitish pedagogikada gumanistik yo'nalish texnologiyalariga tegishli. Ushbu texnologiyaning asosiy g'oyasi turli xil o'quv sharoitida o'quvchilarning faol birgalikdagi faoliyati uchun sharoit yaratishdir. Bola tarbiyasiga insonparvarlik va shaxsiy yondashuv haqida gapirganda, Sh. A. Amonashvili haqli ravishda shunday deb yozgan edi: "Insonparvarlik shaxsiy jarayoni o'qituvchining bola, ya'ni har bir aniq bolaga nisbatan optimizmiga singib ketishi kerak". O'quvchilar har xil ba'zilar o'qituvchining barcha tushuntirishlarini tezda o'rganishadi, o'zlari har qanday savolga javob berishga tayyor, boshqalarga materialni tushunish uchun nafaqat vaqt, balki qo'shimcha misollar va tushuntirishlar ham kerak. Bunday bolalar, qoida tariqasida, butun sinf ishtirokida savollar

berishdan uyalishadi va baʼzida ular aniq nimani tushunmaganliklarini tushunmaydilar va savolni toʻliq shakllantira olmaydilar. Agar siz bunday holatlarda sinf oʻquvchilarini kichik guruhlariga (3-5 kishidan) birlashtirsangiz va ularga bir umumiy vazifani topshirsangiz, shunday vaziyat yuzaga keladi, unda hamma nafaqat oʻz ishining natijasi uchun javobgardir, ammo, bu, ayniqsa, butun guruh natijasi uchun juda muhimdir. Shu sababli, past koʻrsatkichli oʻquvchilar koʻproq tayyorlangan oʻquvchilardan tushunmagan barcha savollarini topishga harakat qilishadi. Oʻquvchilar guruhning barcha aʼzolari materialni puxta tushunishlari, masala boʻyicha oʻzlarining tushunchalarini tekshirishlari va oxiriga yetkazishlari bilan qiziqishadi. Shu tarzda, boʻshliqlar birlashtiriladi. Bu birgalikdagi taʼlimning umumiy gʻoyasi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. SH.M. Mirziyoev Buyuk kelajagimizni mard va oliy janob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent “Oʻzbekiston” – 2017 y.
2. SH.M. Mirziyoev Erkin va faravon demokratik Oʻzbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. “Oʻzbekiston” NMIU, 2016y.
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq. Toshkent, “SHarq” nashriyoti-matbaa konsern bosh tahririyati. 1998 y. 32 b.
4. Karimov I.A. Oʻzbekiston XXI asr boʻsagʻasida. - T.: Oʻzbekiston, 1997. - 326 b.
5. Karimov I.A. Barkamol avlod - Oʻzbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: Oʻzbekiston, 1998. - 64 b.
6. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat – engilmas kuch. – T.: Maʼnaviyat, 2008
7. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. -T.:Oʻqituvchi, 1992. -160 b.
8. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 1 jild. Toʻplovchi, nashrga tayyorlagan. va soʻz boshi muallifi B. Qosimov. - T.: Maʼnaviyat, 1997. - 272 b.
9. Олимов Ш. Ш., Гасанова З. Д. Применение педагогических технологий в образовательном процессе. – 2014.
10. Олимов Ширинбой Шарофович, Сайфуллаева Нигора Закиралиевна Основные принципы развития духовно-нравственного мировоззрения у студентов // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. 2015. №5 (10). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-printsipy-razvitiya-duhovno-nravstvennogo-mirovozzreniya-u-studentov> (дата обращения: 11.04.2021).
11. Олимов Ш. Ш. Педагогическое мастерство преподавателя и его профессионализм в системе образования // Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI в.: материалы междунар. науч.-творч. форума. 31 окт.–3 нояб. 2017 г./Челяб. гос. ин-т культуры; сост. Ев Швачко. – Челябинск: ЧГИК, 2017.–394 с. ISBN 978-5-94839-629-3. – 2017.
12. Жураев Б. Т. Деятельность педагога по гуманизации учебно-воспитательного процесса // Научные школы. Молодежь в науке и культуре XXI в.: материалы междунар. науч.-творч. форума. – 2017. – Т. 31.
13. Абдуллаев Кобилжон Файзуллаевич, Жураев Бобомурод Тожиевич ФОРМИРОВАНИЕ ПРАВИЛЬНОЙ ОСАНКИ РЕБЕНКА В СЕМЬЕ // Вестник науки и образования. 2020. №21-3 (99). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-pravilnoy-osanki-rebenka-v-semie> (дата обращения: 11.04.2021).

14. Ходжаев Болта Курбанович, Жураев Бобомурод Тожиевич Школьный музей как средство нравственно-эстетического воспитания школьников // Вестник науки и образования. 2020. №10-4 (88). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/shkolnyy-muzey-kak-sredstvo-nravstvenno-esteticheskogo-vozpitaniya-shkolnikov> (дата обращения: 11.04.2021).
15. Ma'Rifat Yoshiyevna Umurova, Abdurasul Ravshan O'G'Li Raximov O'ZBEK MUSIQA FOLKLORI NAMUNALARINI TO'PLASH VA YOZIB OLISH TARIXIDAN // Scientific progress. 2021. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-musiq-folklori-namunalarini-to-plash-va-yozib-olish-tarixidan> (дата обращения: 11.04.2021).
16. Umurova Marifat Yoshiyena THE IMPORTANCE OF USING PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN SPECIAL EDUCATIONAL SCHOOLS // Вестник науки и образования. 2020. №22-2 (100). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-importance-of-using-pedagogical-technologies-in-special-educational-schools> (дата

Qutlimurodova Nargiza Rustamovna
UrDU katta o'qituvchisi,
Ollaberganova Aziza Quvondiq qizi
UrDU BT va STI ta'lim yo'nalishi
3- kurs talabasi
(Urganch, O'zbekiston)

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILAR JAMOASINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini jamoasini shakllantirish masalasi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: boshlang'ich ta'lim, jamoa, o'quvchilar jamoasi, jamoani shakllantirish bosqichlari, jamoa xususiyat.

Аннотация. В данной статье раскрывается вопрос формирования коллектива учащихся начальных классов.

Ключевые слова: начальное образование, коллектив, коллектив учащихся, этапы формирования коллектива, характеристика коллектива.

Annotation. This article reveals the issue of forming a team of primary school students.

Key words: primary education, team, team of students, stages of team formation, team characteristics.

Hozirgi davrda jamiyat taraqqiyoti uchun zarur ijtimoiy sifatlarga ega yosh avlodni tarbiyalash muammosi nihoyatda dolzarb bo'lib qolmoqda va u ham milliy, ham umumbashariy mazmun-mohiyatga ega, uning ijrosi insoniyatni ma'naviyat va ma'rifatga, yuksak barkamollikka, ezigulikka olib boradi. Shu sababli ham barkamol avlod va uni shakllantirish muammosining echimlari azal-azaldan xalqimizning ezgu-orzusi bo'lib kelgan.

Jamoa ijtimoiy jamiyatning bir qismi hisoblanadi, unda ijtimoiy hayot va kishilik munosabatlarining barcha me'yorlari o'z ifodasini topadi. Zero, jamoa jamiyatdagi mavjud munosabatlar tizimida namoyon bo'lar ekan, jamoa va ijtimoiy jamiyat maqsadi, intilishida o'zaro birlik, uzviylik, aloqadorlik yuzaga keladi. Shu bois jamoa hayotining aniq (yagona) maqsadga qaratilganligi va ijtimoiy-g'oyaviy xususiyat kasb etishi uning yetakchi belgisi sanaladi. Har bir jamoa boshqa jamoalar bilan uzviy aloqadorlikda mavjud bo'ladi. Muayyan jamoaning har bir a'zosi jamiyat ijtimoiy faoliyatini tashkil etish jarayonida o'z jamoasi bilan birgalikda ishtirok etadi. Jamoa a'zolarining intilishlarini tushunish, jamoa oldiga qo'yilgan maqsad mohiyatini chuqur his etish hamda uning shaxsni shakllantirishdagi o'rnini va rolini to'g'ri baholay olish jamoa a'zolarining umumiy va xususiy (shaxsiy) maqsad, qiziqishi, ehtiyoj va faoliyatlari o'rtasidagi birlikni namoyon etadi hamda jamoaning bo'linishiga yo'l qo'ymaydi. [2; 64-b]

Maktab jamoasi tarkibida eng barqaror bo'g'in – bu muayyan sinflar negizida shakllangan jamoalar sanaladi. Sinf jamoasi tarkibida o'quvchilar tomonidan amalga

oshiriluvchi asosiy faoliyat o'qish hisoblanadi. Aynan sinf jamoasida shaxslararo aloqa va munosabatlar tarkib topadi. Shuningdek, sinflar jamoalari negizida maktab jamoasi shakllanadi. Maktab jamoasi ikki muhim bo'g'in – o'qituvchilar jamoasi hamda o'quvchilar jamoasi asosida tarkib topadi. O'quv yurtlari jamoasi tarkibida o'quvchilar jamoasi asosiy qismni tashkil etadi.

O'quvchilar jamoasi –bu ijtimoiy ahvoli, shuningdek, saylov organlari oldidagi umumiy javobgarlik, barcha a'zolarining huquq va burchlari tengligi asosidagi o'zaro birlikka ega o'quvchilar guruhidir. Jamoada uning a'zolari o'rtasidagi munosabatning alohida shakli yuzaga keladi, bu esa shaxsning jamoa bilan birgalikda rivojlanishini ta'minlaydi. Lekin har qanday guruhni ham jamoa deb hisoblab bo'lmaydi. Jamoa bir qator belgilarga egadirki, mazkur belgilar jamoani kishilarning yetarli darajada uyushgan har qanday guruhidan ajratib turadi. Jamoaning rivojlanish darajasini aniqlashda o'quvchilarning faqat sinfdan tashqari faoliyatida namoyon bo'ladigan munosabatlarini tahlil etish bilangina cheklanib bo'lmaydi. Jamoada shaxsni yakka tartibda tarbiyalashdan maqsad maktab o'quvchisini o'z-o'zini tarbiyalashga jalb etish, uni tegishli malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirishdan iboratdir. [2; 66-b]

Ilmiy adabiyotlarda o'quvchilar jamoasini shakllantirishning to'rtta bosqichi mavjud.

Jamoa shakllantirishning birinchi bosqichi. Mazkur bosqichda talab faqat o'qituvchilar tomonidan qo'yiladi. Bu jamoa rivojlanishining boshlang'ich nuqtasidir. Ushbu davrdagi jamoa hali tarbiyalovchi jamoa bo'lmay, balki «tashkil etuvchi birlik» hisoblanadi. Ushbu bosqichda o'quvchilar o'qituvchi tomonidan talablarning qo'yilishiga e'tiborsiz qaraydilar. Jamoa a'zolarining uzluksiz ijodiy faoliyatini tashkil qilish va ularni muayyan (yagona) maqsad atrofida birlashtirishga erishish orqaligina jamoa qaror topadi. O'quvchilarning jamoa faoliyatida ishtirok etishi tufayli asta-sekin boyib boradigan tajriba, faoliyat natijasini birgalikda muhokama qilish, bajariladigan ishlarni rejalashtirish, jamoa a'zolarida mas'uliyat, javobgarlik, faoliyat birligi, shuningdek, ishchanlik munosabatining paydo bo'lishi, shuningdek, o'quvchilarda jamoa faoliyatiga nisbatan qiziqishning paydo bo'lishiga olib keladi. Bolalarning jamoa faoliyatini tashkil etish borasidagi tajribaga ega emasliklari bois so'z yuritilayotgan bosqichda o'qituvchining asosiy maqsadi jamoa a'zolarini oddiy tarzda uyushtirishdan iborat bo'ladi.

Ushbu bosqichda o'qituvchining talabchanligi, jamoaning barcha a'zolariga bunday talabni qo'ya olishi, u tomonidan qo'yilayotgan talabning qafilligi, izchilligi hamda murosasizligi muhim omil hisoblanadi. Bu vaziyatda o'qituvchining «hukmdorlik» davri uzoq davom etishi mumkin emasligi, bir qarashda intizomning vujudga kelganligi ma'lum bo'lsada ayni vaqtda guruh a'zolarining faolliklarini rivojlantirish uchun zarur bo'luvchi sharoitning hali mavjud bo'la olmaganligini hisobga olish zarur.

Jamoa hayotining birinchi bosqichida jamoa faolining paydo bo'lishi ushbu davr uchun xarakterli hodisadir. Jamoa faoli (aktivi) muayyan guruhning shunday a'zolaridirki, ular jamoa manfaatiga muvofiq tarzda harakat qiladilar. O'qituvchi faoliyati va talabiga nisbatan xayrixohlik bilan munosabatda bo'ladilar. Faollar o'qituvchining yaqin yordamchilari sifatida ish olib boradilar.

Jamoa rivojlanishining ikkinchi bosqichi. Ushbu bosqich jamoa faolining o'qituvchi talabini qo'llab-quvvatlash hamda o'z navbatida uning o'zi bu talablarni jamoa a'zolari zimmasiga qo'yishi bilan tavsiflanadi. Endilikda o'qituvchi jamoada paydo bo'lgan va u bilan

bog'liq muammo, masalalarini yolg'iz o'zi hal qilmaydi. Jamoa faoli bilan maxsus tarbiyaviy ish olib borish orqali bu ishga uni jalb etadi. Ushbu bosqichda jamoa hayotini tashkil qilish usuli murakkablashib boradi, ya'ni, jamoa o'z-o'zini boshqarishga o'tadi.

Jamoda mustaqil faoliyatning yuzaga kelishida jamoa faolini roli beqiyosdir. Ammo jamoa faolining jamoa a'zolari orasida hurmat qozona olishi, ularga namuna bo'lishi, o'z burchlarini aniq va puxta bajarishi hamda o'z mavqelaridan noo'rin foydalanmasliklari juda muhimdir.

Jamoa rivojlanishining uchinchi bosqichi. Jamoa faoliyatida bu bosqich anchagina sermahsul hisoblanadi. Jamoa ishiga ushbu bosqichda faqat faolgina emas, balki uning butun a'zolari qiziqadi. Jamoa hayotidagi uchinchi bosqich, ijtimoiy fikr mavjudligi bilan ifodalanadi. O'qituvchi mazkur yo'nalishda maqsadga muvofiq va izchil ish olib borgan sharoitdagina ijtimoiy fikrni shakllantirishga erishishi mumkin. Shu maqsadda u yoki bu tadbir rejasi, jamoaning birgalikdagi faoliyati va uning a'zolari xatti-harakati jamoa bo'lib muhokama qilinadi, turli mavzularda suhbatlar va ma'ruzalar uyushtiriladi, o'quvchilar o'rtasida samarali axborot vositalari yordamida ijtimoiy-g'oyaviy, ahloqiy, estetik, ekologik, huquqiy, iqtisodiy va hokazo bilimlarning targ'iboti tashkil etiladi. O'qituvchi jamoa a'zolarining birgalikdagi faoliyatini tashkil etar ekan, jamoa a'zolarining ijodiy tajribasiga hissa qo'shish imkonini beradigan o'zaro munosabatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadigan shakl va metodlardan foydalanadi.

Jamoa rivojlanishining to'rtinchi bosqichi. Bu bosqich uning barcha a'zolari jamoa oldida turgan vazifalar asosida o'z-o'zlariga talablar qo'ya olishlari bilan tavsiflanadi. Shuni aytish joizki, har bir bosqich jamoa a'zolarining o'ziga nisbatan muayyan talab qo'yishi bilan tavsiflanadi, ammo qo'yilgan har bir talab o'ziga xos yo'nalishi (masalan, o'yindan umuminsoniyat baxti yo'lida kurashishga intilish o'rtasidagi farq) bilan ajralib turadi.

To'rtinchi bosqich jamoa a'zolarining o'ziga nisbatan yuksak axloqiy talablar qo'ya olishlari bilan ahamiyatlidir. Jamoaning hayoti va faoliyati mazmuni jamoa a'zolarining har biri uchun shaxsiy ehtiyojga aylanadi. Jamoadagi tarbiya jarayoni o'z-o'zini tarbiyalash jarayoniga aylanadi. Biroq bu holat jamoaning muayyan shaxsni yanada rivojlantirishdagi roli va o'rnini pasaytirmaydi. To'rtinchi bosqichda amalga oshiriladigan vazifalar ancha murakkab va mas'uliyatlidir. Mazkur bosqichda jamoa oldiga istiqbolli yuksak va murakkab talablarni qo'yish uchun mutlaqo qulay sharoit yaratiladi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. J. Jo'rayev. Tarbiyaviy darslarni o'tish. -T., „O'qituvchi“, 1994.
2. R. A. Mavlonova, n. X. Rahmonqulova, B. A. Normurodova, K. O. Matnazarova Tarbiyaviy ishlar metodikasi. Toshkent – 2014
3. Z. Qo'ziyev. Sinf rahbari ishini tashkil etish va rejalashtirish. - T. „O'qituvchi“, 1997.

Rajabov Tursun Samandarovich
Shofirkon tumani 38- maktab kimyo fani o'qituvchisi,
Qurbonova Olima Xomidovna
Shofirkon tumani 38- maktab ingliz tili fani o'qituvchisi
(Buxoro, O'zbekiston)

**O'QUVCHILARNI DARSLAR VA DARSDAN TASHQARI MASHG'ULOTLARDA
VATANPARVARLIK RUHIDA TARBİYALASH JARAYONINING MAZMUNI**

Rezyume. Maqolada o'quvchilarni darslar va darsdan tashqari mashg'ulotlarda vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayonining mazmuni haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: vatan, o'quvchi, vatanparvarlik, qadriyat, dars, vatanga e'tiqod.

O'quvchilarda vatanga e'tiqodni shakllantirish uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Vatanga e'tiqod, vatanparvarlik tushunchalari xalqimizning o'tmish tarixi va bugungi kunda amalga oshirayotgan olamshumul ishlarining o'ziga xos talqinini o'quvchilarning ongiga ularning o'zlashtirish xususiyatlarini hisobga olgan holda yetkazish orqaligina shakllanishi mumkin. Bunday tushunchalarni shakllantirishda xalqimiz ma'naviyatining asosini tashkil qiladigan qadriyatlarining o'rni beqiyosdir. Bugungi kunda olimlar umuminsoniy va milliy qadriyatlar, ularning mohiyati, o'zaro aloqasi, qadriyatlarining inson hayotida tutgan o'rni, ularning tarbiyaviy ta'siri hamda ta'lim-tarbiya jarayonida ular vositasida o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish ustida keng ko'lamlı tadqiqotlarni amalga oshirmoqdalar. Qadriyatlar inson ongi va faoliyatining, shu bilan birga jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy taraqqiyotining mahsulidir. Qadriyatlarda o'sha zamonda yashagan odamlarning orzu-umidlari, istaklari, hullas, moddiy va ma'naviy ehtiyojlari o'z ifodasini topadi. Insonning ehtiyojlarini qondirishda tabiiy qadriyatlar ham katta ahamiyat kasb etadi. Shunday shaxsiy ehtiyojlardan biri vatanga e'tiqodning shakllanishi bilan belgilanadi. Bunday tushunchalarni shakllantirishda bir qator qadriyatlar muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Masalan, tabiiy qadriyatlar, ularga er usti va er osti boyliklari, konlar, suv, havo, o'rmonlar, o'simliklar, hayvonot dunyosi va boshqalar kiradi. O'zbekiston zamini xilma-xil qazilma boyliklarga ega. O'quvchilarga bu boyliklar haqida ma'lumot berish orqali ularda vatanga e'tiqodni shakllantirish muhim amaliy ahamiyatga ega. Yer yuzida mavjud bo'lgan barcha qazilma boyliklar, o'rmon, hayvonot olami va hokazolar moddiy boyliklar sanaladi. Qachonki, ular inson tomonidan o'zlashtirilganda, uning ahamiyati va qadr-qimmati yanada oshadi. Insonning aqliy va jismoniy mehnati natijasida yaratilgan turli-tuman moddiy boyliklar, zavod-fabrikalar, ishlab chiqarish kuchlari, transport vositalari, asbob-uskunalar, turar-joy, mol-mulk, noz-ne'mat va shu kabilar moddiy qadriyatlar hisoblanib, vatanga e'tiqodni shakllantirishda ular ham muhim ahamiyatga ega. Ma'naviy qadriyatlarga ilmiy-tehnikaviy va intellektual imkoniyatlar, maorif, ta'limtarbiya, tibbiy xizmat, milliy meros, turli shakllarda namoyon bo'ladigan madaniyat durdonalari, til, adabiyot, san'at, xalq hunarmandchiligi mahsulotlari, noyob tarixiy va madaniy yodgordiklar, arhitektura inshootlari va boshqalar kiradi. O'quvchi shaxsi taraqqiyotini ta'minlashda moddiy va ma'naviy qadriyatlarining o'rni katta. Ularni o'zlashtirish natijasida o'quvchilarda o'z xalqi, millati va vatanidan g'ururlanish, unga e'tiqod qo'yish tuyg'usi qaror topadi.

Qadriyat – inson uchun ahamiyatli va qadr-qimmatga ega bo'lgan, kishilarning manfaatlari va maqsadlari yo'lida xizmat qiladigan, tabiat hamda jamiyat hodisalari majmuidan iborat dialektik birlikdir. Ma'lumki, xalq donishmandligi va odobnomasining nodir sohasi bo'lgan o'zbek xalq pedagogikasi ijtimoiy va maishiy-ahloqiy hayotning barcha tomonlarini, xalq og'zaki ijodi, qadrshunoslik, udumshunosligi va marosimshunosligining yetakchi yo'nalishlarini, diniyahloqiy ta'limotni qamrab olganligi bilan xarakterlanadi. U xalqimizning asrlar davomida to'plagan boy tajribalarini, ijtimoiy-siyosiy, jismoniy yetuklik borasidagi qarashlarini, ahloqiy, falsafiy, ma'rifiy, estetik, ma'naviy, xulosalarini lo'nda va donishmandona tarzda ifodalaydi. O'zbek xalqining milliy xususiyatlari: ahloqiylik, o'z-o'zini anglash, milliy tuyg'u, milliy madaniyat, milliy kiyinish va yurish-turishda o'z aksini topadiki, xalq milliy o'yinlarini o'rganishda bularni chetlab utish mumkin emas. O'zbek oilalari tuzilishiga quyidagi sifatlar hosdir: ko'p bolalilik; mehnatda jismonan chiniqish; oilada otaning bosh tarbiyachi sifatida namoyon bo'lishi; qarindoshchilik, bir necha avlodlarning birgalikda yashashi. Shu bois Respublikamizning shahar va qo'rg'onlarining axolisi o'rtasida spartakiadalar, xalq milliy o'yinlari musobaqalarini o'tkazilishi o'sib kelayotgan yosh avlodga ahloqiy fazilatlar: vatanparvarlik, matonat va qat'iyat, sabr va chidam, hamdardlik va mehr-oqibat kabilarni singdirishga zamin yaratadi.

O'quvchilarda vatanga e'tiqodni shakllantirish milliy qadriyatlarining har bir ko'rinishini uzoq tarixiy taraqqiyotning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish orqali amalga oshiriladi. O'zbek milliy-ma'naviy qadriyatlari mazmunida vatanparvarlik g'oyalari yotadi. Shuningdek, o'zaro hamkorlik va hamdardlik, vafodorlik va o'zaro hurmat, bir-biriga suyanish va yaxshi qo'shnichilik, bolajonlik va ota-onaga hurmat, mehr-oqibat va sadoqat har tomonlama e'zozlanib kelinadi. Dars – ta'lim va tarbiya ishlarining markaziy qismi hisoblanib, o'quvchilarni bilim, ko'nikma, malakalar bilan qurollantirish bilan birga, ularni milliy qadriyatlarimiz haqida tushunchaga ega bo'lishida, milliy qadriyatlarda aks etgan ahloqiy sifatlarni o'quvchilarda hosil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti o'quvchilar umumta'lim tayyorgarligiga, saviyasiga qo'yiladigan majburiy minimal darajani belgilab beradi. Darslarda faqat ta'lim tarbiya vazifalari emas, balki insoniy fazilatlar, ya'ni diqqat e'tiborlik, intizomlilik, iroda, saranjomlik, buyumlarni ehtiyot qilish, shuningdek mehnatsevarlik, qat'iyatlilik, sabot, matonat, maqsadga intiluvchanlik, mustaqillik va qiyinchiliklarni engishda qat'iylik, vatanparvarlik, vatanga sadoqat tarkib toptiriladi. Dars jarayonida o'quvchilarining dunyoqarashi shakllana boradi, mustaqil fikrlashga o'rganadi, dunyoviy bilimlar bilan tanishadi va ularning uzluksizligi rivojlanib boradi. Har bir darsning muvaffaqiyati uning oldiga qo'yilgan maqsadiga bog'liqdir. Qachonki, maqsad aniq va puxta, o'quvchini har taraflama rivojlantirishga qaratilgan bo'lsa, darsning samaradorligi ta'minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. R. Mavlonova, O. To'raeva, K. Xoliqberdiev. Pedagogika. - T., "O'qituvchi", 2002.
2. Бердиева С.М., Имомова Ш.М. Использование инновационных технологий на уроках информатики// Наука, техника и образование. 2018. № 10 (51). С. 28-31.

Sharipova Gulshoda
Qoshkopir tumani 1-son ayrim fanlar chuqur
organiladigan maktab-internatining
fransuz tili fani oqituvchisi,
Sharipova Sevara
Qoshkopir tumani 36-son umumiy
orta talim maktabining fransuz tili fani oqituvchisi
(Urganch, O'zbekiston)

ACTIVITÉS POUR APPRENDRE LE FRANÇAIS

Element du jeu chez l'enfant. L'activité de jeu, que ce soit à l'intérieur ou à l'extérieur, seul ou à plusieurs, de manière silencieuse ou bruyante, permet aux enfants de découvrir ce que sont les choses qui les entourent, les essayer et mettre en pratique des idées et des aptitudes, prendre des risques, explorer leurs sentiments, apprendre de leurs erreurs, être en contrôle et à penser de façon créative.

Être en relation avec d'autres personnes, enfants et adultes, permet à l'enfant d'approfondir une sécurité émotionnelle et des aptitudes sociales et ainsi de se sentir supporté dans l'exploration d'idées et motivé pour continuer son apprentissage.

Être actif, pour apprendre et comprendre ses expériences, le jeune enfant est en mouvement constant. Une inactivité prolongée peut être le signe de trouble chez l'enfant.

Explorer de nouvelles choses et expériences, la curiosité profonde de l'enfant l'amène à utiliser tous ses sens pour explorer des activités de ses propres mains et ainsi lui permet de rassembler les informations dans son esprit pour structurer sa pensée et donner du sens au monde.

Définition du jeu: La créativité: les jeux de rôle et les jeux qui imitent la réalité, par exemple fabriquer des accessoires pour les utiliser ou trouver des objets pour servir d'accessoires. Le jeu peut aussi être créatif lorsque la personne est amenée à construire avec des blocs, utilise de la peinture ou utilise différents matériaux pour construire un objet. La créativité n'est pas un but en soi mais le processus qu'utilise le scénario du jeu.

Certains chercheurs distinguent une différence critique entre le jeu et le travail. Le jeu est principalement une activité que choisit la personne pour elle-même plutôt qu'une prescription venant d'une autre personne. Il s'agit d'un processus et non un produit ou un résultat prévu. Le travail, d'un autre côté a un objectif défini et un résultat précis.

Pour qu'une activité soit considérée comme du jeu, l'expérience doit inclure un contrôle de l'intérieur, une habilité à manipuler et à inventer la réalité et une forte pulsion de motivation à jouer. Si les parents et les éducateurs essaient d'étiqueter des expériences comme du jeu mais auraient en réalité des conditions particulières pour l'activité, alors celle-ci deviendrait du travail et non du jeu. Par exemple, il est impossible de jouer avec des cartes mémoires qui ont pour objectif de faire mémoriser à l'enfant ce qui se trouve sur chaque carte. Ce n'est pas du jeu et l'enfant fait rapidement la différence entre un jeu pur et du travail déguisé en jeu.

Les mimes à la chaîne

1. Objectifs: Révision du lexique des animaux
2. Matériel: des images d'animaux
3. Durée: 20 minutes
4. Modalités de travail: En grand groupe

Les apprenants vont former deux groupes. Les groupes vont passer un par un. Le premier groupe va former une file. L'enseignant(e) et l'apprenant qui mime seront face à cette file. L'enseignant(e) montre à l'apprenant l'image d'un animal. Ce dernier va le mimer à ses camarades. Lorsque ses camarades ont deviné le mot, l'apprenant va à la fin de la file et le premier apprenant de la file avance vers l'enseignant(e) pour mimer à son tour. Et ainsi de suite. Si les élèves ne trouvent pas le nom de l'animal, ils peuvent passer. Chaque groupe a 2 minutes et 30 secondes pour mimer le plus de mots possible. L'équipe gagnante sera qui aura trouvé le plus de mots.

RÉFÉRENCES BIBLIOGRAPHIQUES:

1. Abrami, P. C., Chambers, B., Poulsen, C., De Simone, C., d'Apollonia, S., & Howden, J. (1996). L'apprentissage coopératif: Théories, méthodes, activités. Montréal: Les Editions de la Chenelière.
2. Annis, L. F. (1983). The processes and effects of peer tutoring. *Human Learning*, 2(1), 39-47.
3. Blatchford, P., Kutnick, P., Baines, E., & Galton, M. (2003). Toward a social pedagogy of classroom group work. *International Journal of Educational Research*, 39(1-2), 153-172.
4. Buchs, C. (2007). Travail en duo sur des textes à l'école primaire: le rôle de la distribution des informations. *Actualités Psychologiques*, 19, 73-77.
5. Buchs, C. (2008). La distribution des informations dans les dispositifs d'apprentissage entre pairs. In Y. Rouiller & K. Lehraus (Eds.), *Vers des apprentissages en coopération: rencontres et perspectives* (pp. 57-80). Berne: Peter Lang.
6. Buchs, C., & Butera, F. (2009). Is a partner's competence threatening during dyadic cooperative work? It depends on resource interdependence. *European Journal of Psychology of Education*, 24, 145-154.
7. Buchs, C., Butera, F., & Mugny, G. (2004). Resource interdependence, student interactions and performance in cooperative learning. *Educational Psychology*, 24, 291-314.
8. Buchs, C., Chanal, J., & Butera, F. (2013). Dual effects of partner's competence: resource interdependence in cooperative learning at elementary school. Manuscript submitted for publication.
9. Buchs, C., Darnon, C., Quiamzade, A., Mugny, G., & Butera, F. (2008). Régulation des conflits sociocognitifs et apprentissage. *Revue Française de Pédagogie*, 163, 105-125.
10. Buchs, C., Gilles, I., & Butera, F. (2013). Why students need training to cooperate: A test in statistics learning at university. Manuscript submitted for publication.
11. Buchs, C., Gilles, I., Dutrévis, M., & Butera, F. (2011). Pressure to cooperate: Is positive reward interdependence really needed in cooperative learning? *British Journal of Educational Psychology*, 51(1), 135-146.

12. Buchs, C., Pulfrey, C., Gabarrot, F., & Butera, F. (2010). Competitive conflict regulation and informational dependence in peer learning. *European Journal of Social Psychology*, 40, 418-435.
13. Cohen, E. G. (1994a). *Le travail de groupe: Stratégies d'enseignement pour la classe hétérogène* (F. Ouellet, Trans.). Montréal: Les Editions de la Chenelière.
14. Cohen, E. G. (1994b). Restructuring the classroom: Conditions for productive small groups. *Review of Educational Research*, 64(1), 1-35.
15. Darnon, C., Buchs, C., & Butera, F. (2006). Apprendre ensemble: Buts de performance et buts de maîtrise au sein d'interactions sociales entre apprenants. In B. Galand & E. Bourgeois (Eds.), (Se) Motiver à apprendre (pp. 125-134). Paris: Presses Universitaires de France.
16. francaisavec pierre.com
17. francaisfacile.com

УДК 378.016:80

Sobchenko T. M.
Candidate of Pedagogical Sciences, Ph.D., Associate Professor
Department of the Educology and Innovative Pedagogy
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine)

USE OF INTERACTIVE TEACHING METHODS DURING THE STUDY OF PEDAGOGICAL DISCIPLINES IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. Article devotes the problem of using interactive teaching methods in the study of pedagogical disciplines in higher education institutions. The research has been analyzed, in which the solution of certain problems has been initiated, namely: the use of interactive teaching methods. We have revealed the essence of the concept of «interactive teaching methods», identified various approaches to the classification of interactive teaching methods, monitored the competence of teachers on using of interactive teaching methods in the study of pedagogical disciplines, identified the features of interactive educational interaction of students with teachers and presented the results obtained.

Prospects for further research are outlined.

Keywords. Applicant, interactive methods, competence, pedagogical disciplines.

Собченко Тетяна Миколаївна
к.пед.н., доцент, доцент кафедри освітології та інноваційної педагогіки
Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
(Харків, Україна)

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Статтю присвячено проблемі використання інтерактивних методів навчання під час вивчення педагогічних дисциплін у закладах вищої освіти. Проаналізовано дослідження, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми, а саме: використання інтерактивних методів навчання. Нами розкрито суть поняття «інтерактивні методи навчання», виявлено різні підходи щодо класифікації інтерактивних методів навчання, здійснено моніторинг компетентності викладачів з питань використання інтерактивних методів навчання під час вивчення педагогічних дисциплін, визначено особливості інтерактивної навчальної взаємодії студентів з викладачами. Окреслено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова. Здобувач, інтерактивні методи, компетентність, педагогічні дисципліни.

Modern Ukrainian schools need not only a highly qualified teacher, but also one who can think independently, critically and creatively, responsibly, mobile, competitive and professionally competent specialist, capable of self-development and self-realization.

Institutions of higher pedagogical education have a responsible role in resolving this issue (IHPE) where high-quality training of future teachers should be provided taking into account the requests of the "new Ukrainian School", modern educational challenges, as well as with a focus on new promising professions, in particular, "andragog", "tutor", "moderator", "facilitator", "e-Learning Manager", "teacher's Assistant", etc. [1].

On the agenda is the problem of improving the organization of the educational process in IHPE, in particular through the use of interactive teaching methods.

Research by I. Pirozhenko, O. Pometun (2004), devoted to use the interactive methods in the educational process, as the implementation of a competence-based approach [2]. V. Starosta's scientific research (2019) is devoted to determining the content, forms and mechanisms of interactive learning [3]. The means of interactive technologies in the process of forming the communicative culture of future teachers are revealed in the study of L. Varga (2017) [4]. N. Spiridonova, N. Fersman, V. Akupova (2020) investigated the development of interactive teaching methods and their use in learning a foreign language [5].

The concept of "interactive" from the Latin "inter" – between and "activ" – active. The lexical meaning of the word "interactivity", "Interactive" in English is as follows: "inter" – mutual, "act" – to act, that is, the ability to interact [6].

Based on the analysis of modern didactic concepts, V. Starosta notes the following features of the interactive learning in higher education:

- its purpose to teach students to think freely, independently, actively solve theoretical and practical creative problems, to model life situations;
- in its organized forms it is an active activity of the students themselves; involves the use of role-playing games and warm-ups (energizers), joint problem solving, etc.;
- acts as an effective means of activating the cognitive interest of students in pedagogical problems, formation of their creative potential, independence and productivity in carrying out professional activities;
- in the activities of the teacher the central place is not an individual, but a group of interacting individuals who stimulate and activate each other's mental activity [3].

Modern pedagogy has in its arsenal a wide range of choice of interactive teaching methods, there are different approaches to classification, which are presented in Table 1.

Table 1

Classification of interactive teaching methods

Interactive teaching methods	Author
- for didactic purposes (information, development of effective and practical sphere, development of mechanisms of self-management of the person, development of sphere of creative qualities, development of key competences); - dominant forms of organization of educational and cognitive activities (individual, pair, group, collective);	(T.Serdyuk, 2010)

<ul style="list-style-type: none"> - dominant teaching methods (informational, problem-searching, simulation-game, research); - dominant teaching aids (homooriented, techno-oriented). 	
<ul style="list-style-type: none"> - simulation (problem lectures, problem seminars, thematic group discussions, brainstorming, round table, pedagogical games-exercises, internships); - imitation non-game (case studies, imitation exercises, trainings); - simulation games (role-playing games, business games, educational games, production games, problem-based business games, design in the form of a game). 	(M. Novik, 2005)
<ul style="list-style-type: none"> - interactive technologies of cooperative learning (work in pairs, threes, carousel, work in small groups, aquarium, etc.); - interactive technologies of collective and group learning (microphone, unfinished sentences, brainstorming, openwork saw, etc.); - technologies of situational modeling (simulation games, role play, dramatization, etc.); - technologies for processing discussion questions (PRESS method, position loans, case method, discussion, etc.). 	(O. Pometun, L. Pirozhenko, 2004)
<ul style="list-style-type: none"> - project method; - case method; - educational discussion; - educational game; - training. 	(V. Yagodnikov, 2000)
<ul style="list-style-type: none"> - traditional (lectures, seminars, practical classes, trainings); - new imitation (provide strengthening of the role of thinking and development of motivation); - the latest (innovative games, organizational and activity games, organizational and mental games). 	(O. Anisimov, 2006)

Summarizing the various approaches to the classification of interactive methods, we concluded that they are based on the interaction of learning subjects based on joint activities and communication. Unlike active teaching methods, interactive ones are aimed not only at communicative interaction between student and teacher, but also at interaction with each other.

N. Spiridonova, N. Fersman, V. Akupova believe that using interactive methods, namely different interpretations of language games, when learning a foreign language (French), will increase the cognitive activity of students and the development of their creative and intellectual abilities [5].

The research of L. Navy and others who tested to use interactive teaching methods based on modular curricula for students with limited educational needs is quite valuable. The obtained results confirmed the effectiveness of the developed model of increasing cognitive activity through the using of interactive teaching methods [7].

L. Katsyuba, Y. Anisina, O. Fisenko argue that using interactive methods contributes to fact that students are not afraid to express their opinions, are not afraid to make mistakes or be ridiculed, and learn to listen to each other, ready to share their views [8].

In order to monitor the teachers competence on using interactive teaching methods in the study of pedagogical disciplines and to determine the features of interactive educational interaction of students with teachers, a pedagogical study were conducted.

The study was conducted on the basis of Kharkiv National Pedagogical University named after G.S Skovoroda during the 2019-2020 academic year. The study involved 90 students of the Ukrainian language and literature faculty named after G.F Kvitky-Osnovyanenko, 104 students of the Faculty of Primary Education. It should be noted that we have specially chosen the faculty of primary education because future primary school teachers in their professional activities should widely use interactive methods and cooperative learning in the New Ukrainian School. The choice of respondents studying at the Ukrainian language and literature faculty named after G.S Kvitka-Osnovyanenko can be explained by the fact that the author directly teaches pedagogical disciplines at the faculty, namely: "Fundamentals of pedagogical skills", "Didactics", "Theory of education", "Pedagogy of the New Ukrainian School". All students study for a bachelor's degree and specialty 014 Secondary Education. Also, 43 teachers of departments that teach pedagogical disciplines were interviewed.

The research methods were: survey of teachers and applicants for higher education through questionnaires, theoretical analysis of sources, interviews, synthesis, and generalization of results. To all teachers of pedagogical disciplines of KNPU named after G.S Scovoroda were asked to fill out a questionnaire anonymously. The questionnaire had a monitoring character to improve the quality of the educational process, was developed in accordance with the provisions on internal monitoring of the quality of education (according to the requirements of the National Agency for Higher Education Quality to accreditation of higher education, higher education legislation, education quality monitoring department). To monitor the level of teachers competence on using interactive teaching methods in the study of pedagogical disciplines, questionnaires were provided, which consisted of open and semi-closed questions. All participants gave written consent to conduct the survey. The results obtained are presented in table 2 and table 3.

Table 2

Results of teachers' questionnaires

Nº	Questions	Answers
1	Do you use interactive teaching methods in teaching pedagogical disciplines?	Everyone answered yes or partially
2	List, what interactive teaching methods do you use during lectures on pedagogical disciplines?	Cooperative learning, brainstorming, "Decision Tree", educational discussions, conversations
3	List, what interactive teaching methods do you use during seminars?	Project method, case method, educational, methodical, role and simulation games, trainings, "Microphone", "Incomplete sentences".
4	Indicate, in which topics it is advisable to use interactive methods.	All topics from the module "Theory of Education" and "Didactics" were mentioned.
5	What are the advantages of using interactive teaching methods in your	Motivation and stimulation, activation of educational and cognitive activities of

	opinion?	applicants, formation and development of communication skills, the possibility of interaction with each other, mutual learning.
6	What are the difficulties and barriers to using interactive teaching methods?	Requirement of perfect mastery of the method of application of integrative teaching methods, additional time, material and technical base (imperfect).

Table 3

The results of the survey of applicants

Nº	Questions	Answers
1	What is the nature of interaction with teachers prevails during the teaching of lectures?	Almost all respondents noted that these are conversations, discussions, various types of cooperative learning.
2	What is the nature of interaction with teachers prevails during seminars?	Cooperative learning, brainstorming, "Decision Tree", educational discussions, conversations.
3	What types of lectures on "Pedagogy" did teachers use?	Presentation, demonstration, discussion, conversation.
4	Which of the following teaching methods are used by teachers in seminars on pedagogy?	Project method, case method, educational, methodical, role and simulation games, trainings, "Microphone", "Incomplete sentences", "Openwork saw".
5	What advantages do you see in the using of interactive teaching methods?	Interesting, modern, better memorization of material, interaction with classmates, development of communication skills.
6	What shortcomings do you see in using of interactive teaching methods?	Applicants noted only the benefits.

Conclusion. So, the results indicate the active of using interactive teaching methods by teachers in pedagogy classes. The advantages and difficulties of their use are identified. The demanded interactive teaching methods, which were noted by both teachers and students, are revealed. Prospects for further research see the study of using interactive teaching methods in blended learning.

REFERENCES:

1. Концепція Нова українська школа. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.
2. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід: метод. посіб. / авт.-укл. О. Пометун, Л. Пироженко. Київ: А. П. Н. 2002. 136 с.
3. Староста В. І. Методи інтерактивного навчання: сутність, класифікація. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2018. № 2 (61). С. 256 - 262.

4. Варга Л. І. Вплив інтерактивних технологій на формування комунікативної культури учителів / Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: науковий журнал. Суми: СДПУ імені А. С. Макаренка. 2015. № 4 (48). С. 300–304.
5. Spiridonova N., Fersman N., Akupova V. Current trends in the development of interactive methods in teaching foreign languages. International Scientific Conference on Digital Transformation on Manufacturing, Infrastructure and Service 2019, DTMS 2019; St. Petersburg; Russian Federation/
6. Активні та інтерактивні методи навчання / уклад. О. С. Кравчина. Київ: УІ ППОАН України. 1999. 123 с.
7. Сердюк Т. В. Інтерактивні технології навчання суспільних дисциплін як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів вищих навчальних закладів I - II рівнів акредитації (автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.09). Кривий Ріг, 2010. 20 с.
8. Кацюба Л., Анісіна Ю., Фисенко О. Летопись Университета Крайовы - Филологические науки, Серия лингвистики. Том 42, Выпуск 1-2, декабрь 2020. С. 322-330.
9. Інтерактивні форми і методи навчання у вищій школі: навч.-метод. посіб. / В. В. Ягоднікова. Київ: ДП «Вид. дім «Персонал». 2009. 80 с.
10. Анисимов, О.С. Развивающие игры. Игротехника. Методология: в 2 т. Т. 1 М. 2006. 487 с.
11. Naviy L. Rakisheva G., Stukalenko N., Murzina S., Duisenbina, A. Koshanova M, Kazhatova G.N. Ways to Enhance Students' Learning Activities in the Context of Higher Education Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment Volume 8, Issue 4, 9 December 2020, Pages 557-561.

Turayeva Komila, Javokhir Yakubjanov B. A.
(Namangan, Uzbekistan)

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL APPROACHES IN THE CONCEPT OF MODERN EDUCATION

Annotation. *In modern conditions, the main goal of education is to educate a person capable of self-education and self-development in order to freely and harmoniously determine their own destiny in society, culture and profession. This article focuses on the organization of the educational process on the basis of pedagogical-psychological approaches in the concept of modern education.*

Key words: *professional duty, constructiveness, democracy, Pedagogical Psychology, A.V. Petrovsky, federal state.*

Developing education prioritizes the creation of conditions that enhance the creative potential of students in all areas of personality (emotional, personal, spiritual and moral). Practice-oriented teaching is increasingly used in education, whose task is to develop students' ability to develop knowledge through thinking based on their own experience. For a psychologist working in the field of education, "Does education create the conditions for a child's full development, mental and physical health, and personal growth?" It is very important to answer the question. Any action of the pedagogical community is in accordance with the Convention on the Rights of the Child, adopted by the United Nations in 1989 and ratified in Russia in 1990.

As a constructive, practice-oriented science of educational psychology, it has enormous potential to play an important role in the development of each of its subjects - children, parents and teachers. Modern pedagogical psychology is based on the principle of continuity of subject and object. It makes the construction of life the starting point of research, which in turn views research as an event design, thereby shaping the minds of psychologists and educators. The psychological and pedagogical theories presented in the textbook interpret the information gathered, make complex events understandable, predict the consequences of decisions, and discover new evidence. But most importantly, they solve one of the most important problems, what should be the psychologist working in this training, what principles should determine his professional and personal position. And this largely depends on the knowledge of the psychologist, which can be obtained from textbooks. But, in many ways, a psychologist's effectiveness is determined by his or her personal characteristics: deep interest in people, emotional stability, respect for the other person's rights, understanding of professional duty, ability to inspire confidence, and a high level of self-awareness. The code of ethics of the psychologist in Russia has not become a regulator of his professional activity. Most importantly, it is a responsibility imposed on him, to be aware of every action, to understand the consequences of the decisions made.

The basic and universal principles of the work of a psychologist in education areas follows.

- Humanism - respect for the identity and rights of the subjects of the educational process, the recognition of their growth as a person as a priority and the main goal of the psychologist;

- harmful attitude to the environment - rejection of any form of expansion, focus on manipulative, non-violent methods of work, ensuring a safe environment;

- Democracy - reliance on democratic principles in the implementation of educational work; the psychologist strives to take a position of equal cooperation, partnership and partnership with parents, children and teachers;

- constructive - the work of the psychologist is not to identify errors, irregularities, but to find sources for the development and improvement of the learning process;

- openness - the psychologist's actions are carried out in an open, transparent manner;

- comprehensibility and acceptability of the methods used by the psychologist for educators;

- Confidentiality - the results of the work of a psychologist, which cannot be disclosed without the consent of the person with whom he communicates.

The situation can be discussed in groups (3-4 people each), each of which confirms its solution and outlines approaches to shaping the child's personality. For teachers of the course "Pedagogical Psychology", the recommended seminar topics after each chapter will be useful. Pedagogical psychology is a branch of psychology that studies the facts, laws, and mechanisms of personality formation in the educational process.

There are various interpretations on the topic of educational psychology in the modern psychological and pedagogical literature. On the one hand, pedagogical psychology manifests itself as a limited integrated field of knowledge that occupies a definite place between psychology and pedagogy and has become a field of joint study of the interrelationships between upbringing, education and development of the younger generation. On the other hand, focus on the theory of the gradual formation of mental movements developed by P.Ya. Halperin is defined as a learning process that includes the subject of learning psychology, its structure, characteristics, forms of learning process, age and individual characteristics of the learner, the conditions that give the greatest developmental effect. The object of pedagogical activity is the process of education and upbringing, and the subject is the approximate part of the students. This definition does not include areas of educational psychology such as educational psychology and teacher labor psychology. A.V. Emphasizing the integral connection between youth and pedagogical psychology, Petrovsky believes that "the subject of pedagogical psychology is the study of the psychological laws of upbringing and education." In his view, pedagogical psychology studies the management of the learning process, the formation of cognitive processes, seeks reliable criteria for mental development, determines the conditions for its achievement, considers the relationship between students.

Due to the complexity of the educational process, there is a tendency to emphasize the multifaceted nature of the science of educational psychology, which is based on the facts, mechanisms and patterns of mastering the socio-cultural experience of the individual (child). organization and management of development as a subject of educational activity. educator.

Pedagogical psychology is an evolving field of professional psychological activity aimed at solving current problems of education. Psychological education service began to take shape

in 1970 in Russia. Using the modern achievements of pedagogical psychology, it increases the effectiveness of the teaching and educational process. In 1999, the "Regulations on the service of applied psychology in the system of the Ministry of Education of the Russian Federation" was developed. This Regulation aims to shape the developing lifestyle of students, develop their creative abilities, create a positive motivation for learning, as well as identify the psychological causes of personal and social developmental disorders and prevent the occurrence of such disorders as the main goal of the psychological education service. Traditionally, pedagogical psychology as a science is expected to study, explain, and describe phenomena that occur in education. However, teachers and psychologists who are directly involved in educational practice sometimes do not find answers to questions that are very important to them in pedagogical psychology: what are the goals, content and purpose of the teacher and psychologist in modern society, what to do with this or that problem professional situation?

Representatives and practitioners of academic psychology have different subjects of professional activity, goals and means of its implementation, different professional languages. The proposed method of scientific and practical interaction, especially as complex as education, is not effective enough. This is because the recommendations lag behind the rapidly evolving real-life situation in its laws. Also, who uses them is not always taken into account. Practical psychologists also work in a difficult situation.

On the one hand, the results of scientific research enrich their views on the essence of the learning process, on the other hand, they often do not find answers to them, in particular, the following questions: What is the meaning of the work of a practical psychologist in education? How are the activities of a psychologist and a teacher related? How to build the technology of psychological work with the subjects of the learning process? The scientific world has recognized the need to understand educational psychology as a socio-cultural and practice-changing science. "Science must be viewed in terms of the world of humanity and its inclusion in the processes of human creation in this world."

Today, the methodology, theory, and methodology of teaching, especially educational psychology, has "got rid of the status of the lowest genre, not worthy of scientific consideration, and educational practices that do not affect people but change situations on a regular basis. has become a testing ground for the discovery of new anthropotechnical methods and tools. its interaction with people and with itself. Thus, pedagogical psychology not only studies the psychological mechanisms and laws of the processes occurring in education, but also seeks to integrate them into modern teaching practice. In this regard, the subject of educational psychology is the mechanisms, laws and conditions that ensure the process of personality formation in the learning process. As an applied science, pedagogical psychology focuses on the psychological support of the learning process, which involves identifying and designing effective ways for the psychologist and teacher to work with the teaching practice.

Pedagogical psychology is a field of science that is closely related to age and differential psychology, psycho-genetics, pedagogy, social psychology, philosophy and cultural studies.

The main tasks of educational psychology are:

- to study the mechanisms that provide the necessary conditions for the mental development and formation of personality of students at each age;

- identification and design of social and pedagogical conditions that contribute to the maximum development of the personal development, self-determination and self-development of the subjects of the educational process;

- Development of methodological tools to identify and predict the characteristics of the intellectual and personal development of the child;

- to study the psychological characteristics of the participants in the learning process (parents, teachers, school administration) and the mechanisms of their impact on the child.

The structure of pedagogical psychology includes three parts: the psychology of pedagogical activity, the psychology of education, and the psychology of education.

Psychology of pedagogical activity studies the structure of the teacher, his personality and communication features, stages and patterns of professional skills. Particular attention is paid to the relationship between teachers, the causes and methods of resolving conflict situations. Recently, the attention of scientists and practitioners has been focused on the development of technologies aimed at ensuring the professional and personal development of teachers, creating optimal conditions for interaction with the leaders of the educational institution.

Educational psychology studies the patterns of the learning process, the peculiarities of the formation of learning activities, its motivational problems, the peculiarities of the formation of cognitive processes in the classroom, the role of the teacher in developing creative potential and the child's positive self-concept. Within the framework of educational psychology is provided psychological analysis of forms and methods of teaching aimed at ensuring the development of knowledge, skills and psychologically healthy person.

The formation of modern pedagogical psychology is determined by the humanistic ideas of science, aimed at the formation of an independent, vital personality as a unique spiritual upbringing in the conditions of education and upbringing.

The principle of social purpose. The development of educational psychology is determined by the system of social values and assumptions accepted in the education system and in society as a whole, which determine the social expediency of certain actions of theory and practice. Thus, at the present stage, it becomes socially important to create such education systems that help to nurture an independent, autonomous individual who is able to define and implement his own development and further development goals of the society.

The scientific foundations of the concept of modern education are classical and modern, pedagogical and psychological approaches - humanistic, evolving, competency-based, age-dependent, individual, active, person-centered.

Much has been said and written in recent years about the personal direction of teaching. Apparently, no one should believe that students should be paid attention to their personal qualities in the teaching process. But to what extent has the attitude of teachers towards the planning and conduct of lessons from academic subjects changed in the context of the GEF? Which course technologies are best suited for a private lesson?

Today, Russian education is experiencing a decisive stage in its development. Another attempt at reform in the new millennium is through updating the overall structure and content of education. The key to success in this regard is an in-depth, conceptual, normative and methodological study of the issues of modernization of general education, involving a wide

range of scientists, methodologists, education management specialists, teachers, as well as students and their parents. is to do.

The loss of universal values, spirituality, culture has led to the need for a highly developed individual through the development of cognitive interests. And today, the second-generation federal state education standard is aimed at implementing a qualitatively new model of person-centered development of public school, aimed at ensuring the fulfillment of key tasks, including student personality, creative ability, to form an interest in learning, a desire to learn, and an ability.

Personal and individual approaches answer the question of what needs to be developed. The answer to this question can be formulated as follows: it is necessary to identify and develop the individual abilities and inclinations of the student, rather than a single set of qualities that constitute an abstract "graduation model" focused on the interests of the state. This is ideal, but it is important to remember that education should take into account not only individual abilities and inclinations, but also the social order to produce professionals and citizens. Therefore, it is expedient to formulate the school task as follows: the development of the individual, taking into account the social requirements and the requirements for the development of his qualities, which includes a socially oriented socio-personal, more precisely, cultural-personal model.

According to the person-centered approach, the success of the implementation of this model is ensured through the development and improvement of the individual mode of action, which is formed on the basis of individual characteristics.

An active approach answers the question of how to develop. Its essence is related to the manifestation and development of skills in activities. In addition, according to the person-centered approach, activities that match a person's abilities and inclinations make a significant contribution to his or her development.

REFERENCES:

1. Zunnunov A., Khairullayev M. Pedagogical history.– T.: Sharq, 2000. - 240 p.
2. G'aybullayev N.R., Yodgorov R., Mamatkulov R. Pedagogy. Tashkent, 2005.-176 p.
3. Hasanboyeva OU, Hasanboyev J., Hamidov H. History of pedagogy. - T.: Teacher, 1997.
4. Hasanboyev J., Turakulov X.A., Alkarov I., Usmanov N.O. Pedagogy. A textbook for universities. - Tashkent: Science and Technology, 2011.- 482 p.
5. Abdullayeva Sh. et al. Pedagogy. T.: «Fan», 2004, 264 pages.
6. Zunnunov A. History of Uzbek pedagogy. T.: "Teacher",

Tursunov K.
Associate Professor of Samarkand State University,
Nurillaev S.
Teacher of Samarkand State University,
Khakimova M.
Teacher of Samarkand Institute of Economics and Service
(Samarkand, Uzbekistan)

TO PREPARE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS TO SOLVE EXERCISES IN PRIMARY SCHOOL

Annotation. *In teaching mathematics in primary education to junior school age students, the topic of solving exercises and problems is one of the painful topics. If we take into account the young pedagogical and psychological abilities of students studying in the field of primary education, the language of school mathematics is not fully formed in them, students cannot read the mathematical materials given in the formula.*

There is a lot of talk about what should be the main focus of teaching students to solve textual exercises.

Keywords: *algebraic concepts, expression, equation, arithmetic operations, addition, multiply, divide, solve an equation, check a solution, summarizing, set of natural numbers, arithmetic and algebraic method, numerical expression, literal expression and exercises. According to state education standards.*

In elementary mathematics classes, students are required to solve several exercises in different ways in each lesson, or to create text exercises that can be solved based on the above when given numerical and literal expressions, diagrams, schemes, equations, and tables.

The main purpose of solving text exercises in primary school is:

- Pupils learn to read mathematical expressions given by formulas;
- they study about writing mathematical expressions in words in the form of formulas;
- it allows to teachers to connect the teaching of mathematics with the daily practical life of students;
- allows to carry out educational work on the basis of the text of the question;
- inform students about professions and prepare them for career choice.

It is well known that mathematical exercises in primary education are divided into simple and complex exercises according to their structure.

Exercises that can be solved with a one-digit number expression are called simple exercises.

If the solution to a exercise is found using two or more operations, such exercises are called complex exercises.

Usually complex exercises are solved separately after simple exercises due to the dependence of the quantities given in the exercise.

Exercises are conditionally divided into arithmetic or algebraic exercises, depending on the method of solution.

If the solution of a given problem is reduced to the form of a numerical expression and its solution is found, we call such an exercise arithmetic exercises.

However, if the solution of the given problem is solved in the form of an equation, such an exercise is called an algebraic exercise.

Many years of pedagogical observations show that solving a exercise algebraically is a much more complex process. That is why we will focus more on this issue in this article.

We try to answer the question of why students, and in some cases even teachers, find it difficult to construct an equation according to the content of the exercise. The main reason for this is the following.

- a) insufficient mathematical skills and abilities in solving arithmetic exercises;
- b) lack or insufficiency of skills to construct algebraic expressions and formulas using the connections between words and given quantities in the context of the exercise;
- c) Not knowing the components of arithmetic operations and the relationships between them;
- d) Unable to find correlation between multiple quantities;
- e) Lack of ability to distinguish between quantities given and quantities to be found.

When these shortcomings are not eliminated, there can be no question of teaching small school-age students to solve exercises on the basis of equations.

The only way to overcome these shortcomings in students is to raise students' mathematical knowledge, skills and abilities to the level specified in state education standards.

To accomplish this task, a teacher is required to work hard and at the same time with honor.

Given a textual mathematical exercise with the task of solving this exercise in an algebraic way, it is advisable to do the work in the following sequence:

- 1) Read the text of the case to determine if it has a solution.
- 2) Determine what is given in the matter and what to find.
- 3) Determine the relationship between the data and the quantities to be found (the number of unknowns in the case can be two or more) and compile the equation;
- 4) Finding a solution to the exercise (solving the equation);
- 5) Check the relevance of the solution to the content of the case;
- 6) Carry out a check to make sure that the exercise is solved correctly by solving the exercise inverse to the given exercise.

Let's look at this sequence of finding a solution to the problem one by one:

- 1) After reading the exercise, it is necessary to focus on the fact that its content consists of two parts. In some cases, students omit a condition or part of a question in order to test their understanding of the exercises. It goes without saying that such a sentence cannot be an exercise.

In some cases, there is no organic relationship between the amounts given in the case condition and the amount to be found. Such an issue will not be resolved either.

There are also exercises, in which the solution to such exercises is multi-valued, through which the solution of the problem cannot be determined by a single value;

2) It is necessary to read the given question carefully and to separate the condition and question parts of the problem from each other;

3) It is necessary to determine the mathematical (through practice) relationship between the given quantities and the quantity to be found. That is, in the case of a problem, it is possible to find the arithmetic operations given in words and to form an expression or equation through them;

4) after compiling the equation at a later stage, it will also be necessary to determine the set of numbers in which the solution of the equation corresponds to the correlation of the given quantities in the question and the solution of the equation (If the solution in the form of a fraction of the equation will not have a solution). When such a situation can occur: when the equation is incorrectly drawn up, or when it is felt that the issue will be solved by another method).

5) When checking the compatibility of the solution of the equation with the condition of the issue, it is necessary that the content coincides with the text of the issue, for example, has meaning.

6) One of the most common ways to check the solution of a problem is to create a problem that is inverse exercise to the given problem and to solve it to make sure that the problem is solved correctly.

The inverse of the given exercise is made in the following order:

Once the exercise is solved and the answer is found, it is necessary to solve this exercise by focusing the amount found on the exercise condition and constructing a exercise as any of the given data in the correct exercise is unknown (it is not necessary to construct an equation, the problem can be solved by other methods). If the solution of the inverse exercise gives one of the given quantities in the correct exercise, the given problem is considered to be solved correctly.

We will try to solve the following exercise based on the above analysis (mathematics, 4th grade textbook, Teacher, 2015).

Exercise 8. 48 maple bushes, twice as many spruces and 12 more willows were planted in the resort. How many willows are planted?

To find a solution to the exercise, we begin by analyzing the content of the problem, as shown in the plan:

1) There are 48 bushes of maple	1) 48 bushes of maple
2) There are 2 times as many spruces	2) $48 \times 2 = 96$ bushes of spruces
3) There are 12 more willows	3) $96 + 12 = 108$ bushes of willows

How much is a willow tree?

More than twice as many spruces as maples can be found by multiplication, i.e. spruce $48 \times 2 = 96$ bushes.

Since there are 12 more willow trees and 96 bushes of spruces, there are $96 + 12 = 108$ willow trees.

Depending on the complexity of the relationship between the quantities given to a given problem and the complexity of the way to find the unknown quantity sought, the

algebraic method of finding the solution of the exercise begins. There is an example for this exercise.

Exercise 63 (Mathematics 4th grade textbook)

The barrel contained 85 liters of water. When water was added to it again, the water in it was 192 liters. How many liters of water are in the barrel?

This exercise can be seen as an exercise in finding a solution to the exercise in the early stages of the transition from the arithmetic method to the algebraic method.

Let's move on to the analysis of the content of the case.

It is known that the volume of water in the barrel is 85 liters, after adding a few liters of water to it, the amount of water in the barrel increased to 192 liters. From this it can be seen that the solution of the exercise is found by the practice of addition or multiplication. There is no reason to use the multiplication operation here, because some of the terms that are more than or equal to times are not used, so finding a solution to the problem in the curtain can only be done using the addition operation.

If we take the amount of water poured into the barrel as x , then we have the equation $85 + x = 192$ from the condition of the exercise. If we take the amount of water poured into the barrel as x , then we have the equation $85 + x = 192$ from the condition of the exercise.

$$85+x=192; x=192-85; x=107;$$

So, 107 liters of water was poured into the barrel.

Now we will solve the exercise correctly using the inverse problem solving and solving it method.

It is known that the more quantities given in a given exercise, the more likely it is to form an inverse problem, that is, it is possible to form an inverse exercise by assuming that each of the given quantities is unknown.

Inverse exercise. There were a few liters of water in the barrel, after pouring a few 107 l of water into it; the amount of water in the barrel was 192 l. How many liters of water are in the barrel?

Considering the solution of the problem as solving the above correct exercise.

$$x + 107 = 192$$

First we find that $x = 85$ litres of water is poured into the barrel. It turns out that the given exercise is solved correctly and it satisfies the condition of the exercise.

In grades 3 and 4, once you have sufficient skills to solve some of the problems similar to the ones above, it is advisable to move on to solving problems that are more difficult to discuss.

After hitting the topic of proportions, proportions, and simple fractions in Grade 4, you will need to teach the following topics.

Exercise. Divide the number 21 into two sources so that the ratio of the first source to the second source is $\frac{3}{4}$ fraction.

We analyze the content of the case.

The analysis of the content of the exercise shows that it has two connections.

The sum of the two unknown numbers sought is 21, the first relation.

The second correlation is the ratio of these two unknown numbers are $\frac{3}{4}$.

In the question section of the exercise, you are required to find both unknown numbers.

Here it is possible to choose one of the two dependencies based on the solution of the exercise.

In the process of analyzing the content of the exercise, based on the second dependence, we obtain the equation $\frac{x}{21-x} = \frac{3}{4}$ in finding the unknown number.

Since primary education is not given much space to study such equations, we obtain the first relational basis for solving the exercise.

Exercise solving:

Assuming that the first of the numbers sought is x , then the second of the problem conditions is $\frac{3}{4}x$. Conditionally, the sum of these numbers is 21.

$$x + \frac{3}{4}x = 21$$

We will solve the resulting equation:

$$4x + 3x = 84, 7x = 84, x = 12, \frac{3}{4}x = \frac{3}{4} \cdot 12 = 9$$

This means that the numbers sought are 9 and 12.

It is necessary to focus on solving problems that can be solved using complex equations, complicating the training to solve problems gradually.

Exercise: Find the given number if the number itself is 100, the sum of its $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}$ shares?

We analyze this exercise:

It is clear from the content of the matter that the relationship between the quantities to be found is only the relationship between the unknown quantities. Since the exercise is much more complicated to solve arithmetically, we solve it algebraically.

$$x + \frac{1}{2}x + \frac{1}{3}x + \frac{1}{4}x = 100$$

We have the equation. Solve the equation:

$$\frac{12x + 6x + 4x + 3x}{12} = 100: \frac{25x}{12} = 100 \quad 25x = 1200 \quad x = 1200: 25; \\ x = 48$$

We get this solution from equation.

Let's check the solution: $48 + 24 + 12 + 16 = 100$ $100 = 100$ The equation is solved correctly.

In short, the need to gradually move from the arithmetic method of solving exercises to the step-by-step algebraic method is justified as a result of the observations of scientists.

Moreover, this process is consistent with the principle of simple to complex.

REFERENCES:

1. Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 7, 2020 PP-4708 on measures to improve the quality of education and research in the field of mathematics Tashkent, 2020.
2. R. Stoylova, M. Pishkalo, Fundamentals of Primary Mathematics Course, Tashkent, Teacher 1997.
3. N. Khamedova, Ibragimova, T. Tasetov, Mathematics, Tashkent, Teacher, 1991.
4. M. Junaev, G. Tojjeva, Methods of teaching mathematics in primary school. Tashkent, Science and Technology 2005.

5. N. Bekbaeva, E. Yanchaboeva. Mathematics (textbook for 3rd grade) Tashkent, Teacher, 2008.
6. N. Bekbaeva, E. Yanchaboeva. Mathematics (textbook for 4th grade) Tashkent, Teacher, 2015.
7. K.N. Tursunov, S.S. Nurulaev, M.M. Xakimova. Methods of teaching algebraic concepts in the lessons of mathematics in elementary school, Journal of the XXI century, Russia, 2020

**Xudoyqulova Nilufar Xodjamberdiyevna, Altiboyeva Ro'za Aliquvvatovna,
Raximova Nasiba Xasanovna, Eshniyozova Salomat Tog'ayevna
(Sho'rchi, O'zbekiston)**

GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH AVFZALLIKLARI

Har bir qo'llanilgan texnologiya o'quv jarayonining samarali va o'tilayotgan mashg'ulot bilan mos kelishligi ta'lim metodikasining diqqat markazida bo'lishi lozim. Hozirgi kunda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qo'llanilish turlari bir nechta bo'lib, hammasi ham mashg'ulotlar(ma'ruza, seminar, amaliy, laboratoriya)ga mos kelishi, yoki moslashtirilganda qanday natijaga erishish mumkinligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy o'qituvchi qanday bo'lishi kerak? Hozirgi kundagi global o'zgarishlar, fan-texnika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining kun sayin rivojlanib borishi XXI asr o'qituvchisidan pedagogik mahoratni, o'tkir irodani, pedagogikpsixologik bilimlarni, o'z fanini chuqur bilishni va yuksak tafakkurni, siyosiy savodxonlikni, fikrlash doirasi keng va mulohazali bo'lishni talab qiladi.

Bugungi kun o'qituvchisi ko'rgazmali qurollar, turli o'yin, mashg'ulotlari, zamonaviy interfaol usullardan, texnik vositalar va kompyuterdan faoliyati davomida o'rinni foydalana turib, mul'timedia darslarini qo'llash orqali sifat va samaradorlikka erishishi mumkin. Demak, zamonaviy o'qituvchi hozirgi kunda zamonaviy axborotkommunikatsion texnologiyalar va interfaol usullarni dars jarayoniga tatbiq eta olish bilan ajralib turadi.

Bugungi kunda mamlakatimizda koronavirus infeksiyasi tarqalishining oldini olish maqsadida e'lon qilingan karantin sababli o'qituvchilar, ota-onalar va o'quvchilarning raqamli masofaviy ta'lim bilan o'qitish, ularning uyda qolish vaqtini mazmunli tashkil etish borasida ko'plab ishlar yo'lga qo'yildi. Jumladan, onlayn maktab telegram kanali, television darslarning uzatilishi va boshqa masofaviy ta'lim imkoniyatlarini aytib o'tish mumkin.

Karantin biz pedagog xodimlariga o'z majburiyatlarimizni bajarish asnosida o'z ustimizda yanada ko'proq ishlash imkoniyatini yaratib berdi desam mubolag'a bo'lmas. Bu imkoniyatdan foydalanib television uzatilayotgan videodarslarning davomiyligi qisqaligi sabab o'qituvchi tomonidan ma'lumotlar oz berilayotganligini hisobga olib o'quvchilarga qo'shimcha bilimlar berish maqsadida o'zim taqdimotlar va video darslar tayyorlab, telegram orqali o'quvchilarimga uzatib boorish talab etiladi. Taqdimotlarimda o'sha mavzuga oid qiziqarli va muhim ma'lumotlarni yoritishda ilg'or xorijiy mamlakatlari ta'lim metodlari va usullaridan foydalanish kerak bo'ladi.

Ayniqsa, tabiiy fanlar ya'ni geografiya fanining ma'ruza, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi izlanuvchan pedagoglarga qay darajada qulaylik keltirayotganligi, katta sinf xonalarlarga (o'quvchilar soni 30 tadan ortiq) ham moslashtirilganda o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish mumkin ekanligini keltirib o'tmoqchimiz. Gap yutuqlar haqida ketganda mashg'ulotga interfaol usullarni kiritish orqali erishiladigan muvoffaqiyotlarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Masalan: AQSh Milliy trenning markazining ma'lumotiga ko'ra;

Birinchiidan, interfaol usul o'quvchining ongiga, tuyg'usiga, irodasiga ta'sir ko'rsatib, tafakkurini oshiradi.

Ikkinchiidan, dars usullarida o'zlashtirish quydagicha: Ma'ruza usulida 5%, o'zicha o'qish 10%, audio-video orqali o'qish 20%, ko'rgazma-namoyishlar orqali o'qish 30%, bahs-munozara orqali o'qish 50%, Kichik guruhlariga bo'lib o'qish 60%, o'quv jarayonini amaliyot bilan bog'lash 75%, bir-biri, bola-bolani yakka tartibda o'qitish 90% ekanligini bilgan holda pedagogik texnologiyalarning avfzalik jihatlari keltirib o'tmoqchimiz.

Har-bir mashg'ulotlarida axborot texnologiyalari va kompyuter dasturlari, didaktik materiallarini qo'llash bilan birga mavzularga mos holda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan: Aqliy hujum, Bir-biridan so'rash, B/BX/B jadvali - Bilaman/ Bilishni ho'xlayman/ Bilib oldim, Venn diagrammasi, Insert va boshqa pedagogik texnologiyalarni qo'llash ta'lim samaradorligini oshirishga hizmat qilmoqda. O'qituvchiga, yuqoridagi texnologiyalarning darslarda qo'llanilishi, katta auditoriyalarda o'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib faoliyat ko'rsatishlarini nazorat qilish imkonini bersa, o'quvchilarga esa kichik guruhlarda ishlash jarayonida muloqot madaniyatini rivojlanishi, o'zaro fikr almashinish, bir-birini tinglash ko'nikmasini shakllantirmoqda.

Biz quyida umumta'lim maktablarida geografiya darsida foydalanish mumkin bo'lgan zamonaviy interfaol usullarning tatbig'i bilan tanishamiz.

"Blits-so'rov" usuli. Mashg'ulotni o'tkazish tartibi. Ushbu usul bir necha bosqichda o'tkaziladi:

- o'qituvchi hamma o'quvchilarga alohida-alohida tarqatma material beradi va ulardan ushbu materialni sinchiklab o'rganishlarini so'raydi;

- o'qituvchi tarqatma material mazmuni va bajariladigan vazifa (tarqatma materialda berilgan harakatlar ketma-ketligini to'g'ri belgilash, belgini qog'ozda alohida ajratilgan bo'limga raqamlar bilan qo'yish kerakligini)ni tushuntiradi;

- tarqatma materialda berilgan vazifa dastlab yakka tartibda bajarilishini ta'kidlaydi;

- har bir o'quvchi o'zining shaxsiy fikri asosida tarqatma materialdagi - yakka baho bo'limiga berilgan harakatlarning mantiqiy ketma-ketligini raqamlar bilan belgilab chiqadi;

- barcha kichik guruhlar o'z ishlarini tugatgach, o'qituvchi harakatlar ketmaketligi bo'yicha to'g'ri javobni beradi, ya'ni o'quvchilardan ularga tarqatilgan qog'ozlardagi - to'g'ri javob bo'limiga u tomonidan aytilgan harakatlar ketmaketligi raqamlarini yozishni so'raydi;

- o'qiyuvchi - to'g'ri javob bo'limida raqamlar bilan - yakka baho hamda-guruh bahosi bo'limidagi raqamlarni solishtirish va kattasidan kichigini ayirish, ayirmalarni mos holda - yakka xato va - guruh xatosi bo'limlariga yozishlarini so'raydi;

- o'qituvchi -to'g'ri javob bo'limida berilgan raqamlar bilan -yakka baho hamda -guruh bahosi bo'limidagi raqamlarni solishtirish va kattasidan kichigini ayirish, ayirmalarni mos holda - yakka xato va - guruh xatosi bo'limlariga yozishlarini so'raydi;

- o'qituvchi yakka va guruh xatolarining umumiy soni bo'yicha tushuncha beradi va ularni har birini alohida-alohida sharhlab beradi;

- o'qituvchi mashg'ulotni yakunlab, ba'zi guruhlarning mashg'ulot mobaynidagi ish faoliyatlariga o'z fikrini bildiradi va o'quvchilarning bilimini ilovadagi mezonlar asosida

baholaydi yoki mos kelgan to'g'ri javoblar soniga qarab har bir o'quvchi o'z bahosini ilovada ko'rsatilgandek aniqlaydi.

- Zilzilalar mavzusini mustahkamlash uchun Blits-so'rov (Ekspert varag'i)

Ballar	Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Qisqacha ta'rif	Zilzila kuchi
1	Faqat seysmik asboblardan bilan qayd etiladi	Sezilarli					
2	Ko'pchilik sezmaydi. Sokin vaziyatdagi odamlargina sezadi	Juda kuchsiz					
3	Bino ichidagi ayrim odamlargina sezadi	Kuchsiz					
4	Bino ichidagi odamlarning ko'pchiligi sezadi. Uydagi jihozlar harakatga keladi	Sezil maydi					
5	Bino va mebel tebranadi. Uyqudagilar iug'onib ketadi	Kuchli					
6	Hamma sezadi, ba'zi uylarda suvoqlar ko'chadi	Kuchsiz					
7	Imoratlar shikastlanadi, g'ishtli devorlar yoriladi	Juda kuchli					
8	Imoratlar kuchli shikastlanadi, tog'larda surilmalar yuz beradi	Vayron qiluvchi					
9	Uylar butunlay buzuladi yoki qisman buziladi	O'ta halokatli					
10	Yer yuzida yoriqlar paydo bo'ladi	Yakson et.					
11	Jarliklar hosil bo'ladi	Halokatli					
12	Yer ko'rinishi - relyefi o'zgaradi	O'ta vayron q.					

7-8 ta to'g'ri javob – “Qoniqarli”

9-10 ta to'g'ri javob –“Yaxshi”

11-12 ta to'g'ri javob –“A'lo”

Javoblar varianti

Ballar	Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob	Yakka xato	Yakka baho	Qisqacha ta'rif	Zilzila kuchi
1	4	Faqat seysmik asboblari bilan qayd etiladi	Sezi larli				
2	2	Ko'pchilik sezmaydi. Sokin vaziyatdagi odamlargina sezadi	Juda kuch siz				
3	3	Bino ichidagi ayrim odamlargina sezadi	Kuch siz				
4	1	Bino ichidagi odamlarning ko'pchiligi sezadi. Uydagi jihozlar harakatga keladi	Sezil maydi				
5	6	Bino va mebel tebranadi. Uyqudagilar iug'onib ketadi	Kuchli				
6	5	Hamma sezadi, ba'zi uylarda suvoqlar ko'chadi	Kuch siz				
7	7	Imoratlar shikastlanadi, g'ishtli devorlar yoriladi	Juda kuchli				
8	8	Imoratlar kuchli shikastlanadi, tog'larda surilmalar yuz beradi	Vay ron qiluv chi				
9	12	Uylar butunlay buziladi yoki qisman buziladi	O'ta halo katli				
10	10	Yer yuzida yoriqlar paydo bo'ladi	Yak son et.				
11	11	Jarliklar hosil bo'ladi	Halo katli				
12	9	Yer ko'rinishi – relyefi o'zgaradi	O'ta vay ron q.				

Ushbu usul dars jarayoniga tatbiq etilsa, albatta o'zining samarali natijasini beradi.

Yuqoridagi ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar qo'llanilishi natijasida o'quvchilar mustaqil izlanuvchan, fikrlarini qo'rqmasdan mazmunli ifodalashni, o'zlariga bo'lgan ishonchni ortiribgina qolmasdan ba'liki ilmiy ijodiyot olib borish ko'nikmasiga tayyorlanadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nishonov A.X. va boshqalar. Ta'limda erkin va ochiq kodli dasturiy ta'minotlar, Axborot texnologiyalari va telekommunikasiya muammolari, respublika ilmiy-texnik konferensiyasi, Toshkent 2012 y.121-123 b.
2. R. Ishmuhammedov., M. YUldashev. Ta'lim va tarbiyada innovasion pedagogik texnologiyalar.-T.: "Nihol nashryoti, 2013 yil 278 bet.

ELEKTRON TA'LIM RESURLARI:

1. www.uzedu.uz – O'zbekiston Respublika Xalq ta'lim vazirligi rasmiy sayti.
2. www.ziyonet.uz - Ziyonet axborot ta'lim portali.

Амонова Ҳикоят Иноятовна
доценти,
Садикова Сусана Шавкиевна
ўқитувчиси
Бухоро давлат тиббиёт институти
(Бухара, Узбекистан)

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА АКАДЕМИК МОБИЛЛИКНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТУРЛАРИ ВА СОҲАДАГИ ИЛҒОР ХОРИЖИЙ ТАЖРИБА

Аннотация. Мақолада ҳозирги кун шароитида академик мобилликнинг олий таълим муассасалари халқаро рейтингида муносиб ўрин эгаллашидаги аҳамияти таъкид қилинган. Хориж тажрибасидан келиб чиққан ҳолда мобилликнинг замонавий турлари ва хусусиятлари таҳлил қилинган. Чет эл олий таълим муассасаларида академик мобилликнинг ўсиш динамикасига эътибор қаратилган. Шунингдек, академик мобиллик даражалари таъкид қилинган.

Калит сўзлар. Академик мобиллик, хориж тажрибаси, ўсиш динамикаси, халқаро рейтинг, таълимнинг халқаролашуви.

Амонова Хикоят Иноятовна
Доцент,
Садикова Сусана Шавкиевна
Преподаватель
Бухарский государственный медицинский институт
(Бухара, Узбекистан)

СОВРЕМЕННЫЕ ВИДЫ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ УЧЕБНОЙ МОБИЛЬНОСТИ В ВЫСШЕЙ УЧЕБНОЙ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация. В статье исследуется роль академической мобильности в современном международном рейтинге высших учебных заведений. На основе зарубежного опыта проанализированы современные виды и особенности мобильности. Уделяется особое внимание на динамика роста академической мобильности в зарубежных вузах. Также были изучены уровни академической мобильности.

Ключевые слова. Академическая мобильность, зарубежный опыт, динамика роста, международный рейтинг, интернационализация образования.

Amonova Hikoyat Inoyatovna, Associate Professor,
Sadikova Susana Shavkievna, Lecturer
Bukhara State Medical Institute
(Bukhara, Uzbekistan)

MODERN KINDS AND FOREIGN EXPERIENCE OF EDUCATIONAL MOBILITY
IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Annotation. *The article examines the role of academic mobility in the modern international ranking of higher educational institutions. Based on foreign experience, modern types and features of mobility are analyzed. Special attention is paid to the dynamics of the growth of academic mobility in foreign universities. The levels of academic mobility were also studied.*

Keywords. *Academic mobility, foreign experience, growth dynamics, international ranking, internationalization of education.*

Маълумки, мамлакатимизда олий таълим тизимида амалга оширилаётган кенг қамровли ислоҳотлар замирида миллий таълим муассасаларини халқаро рейтингда ҳамшиша юқори ўринларда турувчи олий таълим муассасасига айлантириш мақсади турганлиги бежиз эмас, албатта. Бу ўринда биринчи навбатда, сифатли таълимга эришиш масаласига катта эътибор қаратилади.

Албатта, бундай юксак мақсадларга эришишда чет элдаги нуфузли олий таълим муассасалари билан академ мобиллик тизимини йўлга қўйиш, уни самарали амалга ошириш асосий ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга қилган Мурожаатномасида 2021 йилга “Ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш йили” деб ном берилган эди. Президентимиз Шарқ донишмандларининг: “Энг катта бойлик - бу ақл-заковат ва илм, энг катта мерос - бу яхши тарбия, энг катта қашшоқлик - бу билимсизликдир!” деган ҳикматли сўзларини мисол келтириб, бугунги кунда замонавий билимларни ўзлаштириш, чинакам маърифат ва юксак маданият эгаси бўлиш узлуксиз ҳаётий эҳтиёжга айланиб бораётганини таъкидлаган эдилар.

Хусусан, олий таълимни модернизация қилиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” 8 октябрь 2019 йил ПФ-5847 - сонли Фармони [1]нинг қабул қилиниши бу борадаги устувор йўналишларни амалга оширишда асос бўлиб хизмат қилди.

Ҳозирги кун талабидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилаётган академ мобиллик ҳам талаба ёшлар, ҳам профессор-ўқитувчилар учун алмашинув дастури бўлиб, ҳамкор олий таълим муассасаларига малака ошириш ҳамда бир муддат таълим олиш учун мақсадли юборилади. Бу ўз-ўзидан, юксак билим, кенг дунёқараш, энг асосийси чет тилларини мукамал ўзлаштириб олишга ёрдам беради. Хориждаги ҳамкорлар билан ўзаро фикр, тажриба алмашиш истиқболли режаларни амалга

оширишда, мамлакатимиз ОТМларининг халқаро рейтингда муносиб ўрин эгаллашида аҳамияти катта.

Таъкидлаш жоизки, бутун дунёда ўз таъсирини ўтказган коронавирус пандемияси даврида масофавий таълимнинг жорий этилганлиги ҳам ушбу тизимда мобилликни давом эттириш имкониятини туғдирди.

Маълумки, олий таълим тизимида самарадорликка эришишнинг муҳим жиҳатларидан бири – бу талабалар, тадқиқотчилар, ўқитувчиларнинг мобиллигини амалга оширишдир. Мобиллик хусусиятларини қуйидагича таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ:

таълимнинг халқаролашуви; жаҳоннинг барча давлатлари билан боғланиш; таълим тизими, шунингдек таълим муассасаларини бири-бири билан таққослаш, солиштириш имконияти; таълим тизимининг муҳим жиҳатларини ўзлаштириш, жорий этиш орқали олий таълим сифатини оширишга хизмат қилади.

Бундан ташқари, мобиллик олий таълим муассасалари тузилмаларини, давлат таълим стандартлари, ўқув режаларини такомиллаштиришга замин яратади.

Мобилликнинг иштирокчилари сифатида талабалар, ОУЮларининг академик ва маъмурий ходимлари, шунингдек ОУЮлари ҳам бўлиши мумкин.

Индивидуал даражада халқаро мобилликнинг асосий мақсади – ҳозирги меҳнат бозори шароитида касбий фаолият юритишда касбий мослашиш имконияти, таълимни давом эттириш шароитларини яратади. Академик мобиллик оддий қилиб таърифлаганда, ўз олдига қўйилган мақсадга эришилгач, таълим ёки стажировка ниҳоясига етгач, унинг иштирокчиси ўз давлатига қайтишини англайди.

Таъкидлаш жоизки, академик мобиллик яқиндагина пайдо бўлган эмас. Европада у аллақачонлар пайдо бўлган, яъни университетлар ташкил этилганидан бери мавжуд. Ҳозирги шароитда бизнинг мамлакатимизда академик мобилликка эътибор қаратилаётганлигига қарамаздан, қадим Шарқдаги мадрасаларда мобиллик элементларини мавжуд бўлган.

Тарихий манбалардан маълумки, Шарқда буюк алломаларни етиштирган олий таълим муассаси мақомини олган мадрасалар ҳақидаги дастлабки маълумотлар Х аср манбаларида учрайди. Мазкур даврдан буён, бу ўқув даргоҳлари қай тарзда бўлмасин, XX аср бошларига қадар ўз фаолиятини давом эттириб келган. Дунёнинг барча ҳудудларидан илм излаб, маърифатли бўлишни мақсад қилган инсонлар буюк шаҳарларимиз Бухоро, Самарқанд сари интилганлар. Чунки жаҳоннинг энг катта ва бой кутубхоналари, ўша замоннинг энг улуғ дорилфунунлари, мадрасалар энг машҳур алломалар айнан шу ерда, мана шу заминда фаолият кўрсатар эди. Қолаверса, теурийлар билан боғлиқ манбаларда таъкидланишича, теурийларгача ҳам айрим ҳудудларда олим ва уламоларнинг илм ва фанни ривожлантириш учун қилган хизматлари қўламига қараб, таълим тизими фаолияти ҳам ривожланган ва юксак натижаларга эришган. Муҳими, ҳар бир мадраса катта кичик бўлишидан қатъий назар, ўз таълим дастури, ўқув қўлланмалари, ўқув жараёни ва тизими, ички тартиб-қоидаларига эга бўлган. Таълим берувчи мударрислардан эса, қатъий билим, ҳаётда ўз ижобий самарасини бера оладиган турли хилдаги ўқитиш усулларидан фойдаланиш, шунингдек мадрасанинг ички ва ташқи тартиб қоидаларга амал қилиш талаб этилган.

Табиийки, бундай ҳолда ҳар бир мадраса жамоаси ўз мавқеини кўтаришга, таълим олишни мақсад қилган талабаларни ўз даргоҳига кўпроқ жалб қилишга ҳаракат қилган. Манбаларда ёзилишича “Мирзо Улуғбекнинг мадрасаи олиясининг шон – шўҳрати баланд эканлигини, унда фақат мовароуннаҳрликлар таҳсил олмай, балки Хуросон, Ҳиндистон, Рум ва бошқа Шарқ мамлакатларидан келганлар ҳам таълим олганлигидан гувоҳлик беради. Шунингдек, мадрасаи олияда таҳсил муддати 16 йил эканлигини ҳам Шамсиддин Муҳаммад таҳсили мисолида исботлайди” [2].

Айтиш жоизки, асрлар давомида бутун жаҳонда академик мобиллик кўлами мунтазам ўсиб келган.

Барчага маълумки, XX аср охири ва XXI аср бошларида мобиллик оммавий глобал ҳодиса касб этди. Статистик маълумотларга асосан, 1965 йилдан 2012 йилгача бўлган даврда хорижий талабалар сони 250.000 дан 4,5 миллионга ошган. Бугунги кунда ҳар йилги ўсиш тахминан 100.000 кишини ташкил этмоқда. Тадқиқотчи олимлар ушбу ҳолатни таҳлил қилиб, 2025 йилга келиб, хорижий талабалар сони 7,5 миллионга етишини башорат қилмоқдалар [3].

Академик мобиллик даражалари тадқиқ қилиниб, жаҳонда бугунги кунда инглиз тилида таълим берувчи олий таълим муассасаларига эҳтиёж катта эканлиги таъкидланмоқда. Айниқса, АҚШ, Буюк Британия, Австралия, Янги Зеландия, Канада давлатлари олий таълим муассасаларига бўлган таълим олиш эҳтиёжи анча баланд. Таъкидлаш жоизки, мазкур давлатларнинг олий таълим муассасаларида таълим олиш – инглиз тилида амалга оширилиши натижасида талабалар контингентининг 42%ини хорижлик талабалар ташкил этади.

Маълумки, АҚШ университетлари уларда таълим олаётган хорижлик талабалар сони бўйича жаҳонда олдинги ўринлардан бирини эгаллайди. Статистик маълумотларга кўра, АҚШ олий таълим муассасаларида таҳсил олаётган хорижлик талабалар 820 мингдан зиёд. Таҳлиллар шуни кўрсатяптики, бу ҳолат 10 йил олдинги кўрсаткичга нисбатан 40% га кўпдир. Академ мобиллик натижасида, биргина 2012-13 ўқув йилида хорижлик талабаларнинг АҚШ иқтисодийётига қўшган ҳиссаси тахминан 24 млрд. долларни ташкил этган [4, 5].

Юқорида қайд этилган фикрлар асосида айтиш мумкинки, академик мобиллик халқаро олий таълимни истиқболли йўналишларини белгилашда жуда муҳим ўрин тутди.

Афсуски, академик мобилликнинг бир қатор модель ва йўналишлари мавжуд бўлишига қарамай, бу жараён иштирокчилари баъзи бир муаммоларга, тўсиқларга дуч келмоқдалар. Халқаро таълим институти аналитиклари 10000 дан ортиқ Европа, Осиё, Африка ва Лотин Америкалик талабалар билан ўтказилган сўровномалар таҳлилида 76% респондент-талабанинг АҚШ олий таълим тизимини бошқа давлатларга нисбатан юқори баҳолаганларини таъкидламоқдалар. Бунда Буюк Британия улуши 50%, Канада - 33% ва Германия - 31%ни ташкил этмоқда.

АҚШ, Буюк Британия, Франция, Германия, Хитой, Австралия, Канада, Япония мамлакатлари олий таълим тизимида қуйидаги хусусиятлар бўйича таҳлил олиб борилган: олий ўқув юртлари ва дастурларнинг кенглиги; олий таълим сифатининг юқорилиги; хорижлик талабаларга бўлган муносабатнинг самимийлиги; таълим нархи;

стипендия олиш имкониятининг мавжудлиги; талабалар учун яратилган сервис хизматларининг талаб даражасида эканлиги; виза олишдаги тўсиқлар; таълим олинган мамлакатдаги барқарорлик ва хавфсизлик масаласи; яшаш нархи; тил тўсиқлари каби масалалар.

Чет эллик талабалар оқими барча давлатлар учун турли хил. Таъкидлаш жоизки, АҚШ жаҳонда энг кўп чет эллик талабалар таҳсил оладиган давлат ҳисоблансада, бироқ америкалик талабалар орасида уларнинг улуши тахминан 4% ни, магистратурада эса, 11% ни ташкил этмоқда [6].

Таълим олиш учун давлатни танлашда куйидаги асосий факторлар аҳамиятга эга: таҳсил олишнинг иқтисодий жиҳатдан қулайлиги; бюрократик талабларнинг мураккаблиги; таълим тилини билиш даражаси; таълим олиш учун танланган давлатнингнинг географик яқинлиги; академик мобилликнинг анъанавий йўналиши.

Айтиш жоизки, кирувчи ва чиқувчи талаба мобиллиги баланси таълим соҳаси халқаро бозорида етакчи мамлакатлар фойдасига ҳал бўлади. Таҳлиллар шуни кўрсатяптики, Австралияга 18 та кирувчи чет эллик талабага 1 та чиқувчи талаба мувофиқ келар экан. Буюк Британияда эса, бу нисбат 13:1, Янги Зеландияда – 12:1, АҚШда – 11:1 ни ташкил этмоқда. Тадқиқотлар шуни кўрсатяптики, олий таълим олиш жараёни, ҳатто таълим олувчининг ёшлигида ўзлаштирилган тилда олиб борилса ҳам, энг мураккаб жараёнлардан бири ҳисобланади [7,8]. Шунинг учун ҳам таълим тили, таълим сифати асосий талаблардан саналади.

Асосан, инглиз тилида сўзлашувчи давлатлар таълим нархининг баландлигига қарамай, чет эллик талабаларни жалб қилишда жуда юқори кўрсаткичларга эгадирлар. Таълим нархи нисбатан юқори ҳисобланган Буюк Британияда чет эллик талабалар сони Франция ва Германияга нисбатан анча юқори. Шу билан биргалиқда, хорижлик талабаларни таълим олишга жалб этишда, албатта, мазкур олий таълим муассасаларининг халқаро рейтингда тутган ўрни жуда катта аҳамият касб этади.

Халқаро академик мобиллик амалиёти таҳлилининг маълумотларига кўра, кўп мамлакатларда, жумладан АҚШ да мунтазам равишда таълим олишнинг нархи ошиб бормоқда. Таълимнинг ўртача йиллик нархи тахминан 30.000 долларни ташкил этади. Жуда юқори рейтингли университетларда 45.000 долларгача кўтарилади [9, 10].

Таълим учун тўланадиган нархларнинг ошиши маълум бир мамлакатдаги талаба сарф харажатлари миқдорига ҳам боғлиқдир. Бунга: ўқув қўлланмалар; яшаш; овқатланиш; медицина хизматлари ва ҳ.к.лар нархи ҳам боғлиқ.

Лекин айтиш жоизки, таълим учун тўланадиган нархнинг юқорилиги таълим олиш мамлакатини танлашда ҳеч ҳам асосий фактор бўла олмайди. Олий таълим муассасасини танлашдаги асосий фактор: таълимнинг «нархи ва сифати»; танланаётган таълим муассасасининг халқаро миқёсдаги рейтинги ҳисобланади.

Академик мобиллик - бу олий маълумотни байналмилаллаштириш ва университетларнинг халқаро таълим маконига интеграциялашув жараёнларининг муҳим таркибий қисмларидан биридир [11, 12].

Академик мобиллик халқаро дастурлар доирасида турли мамлакатлар ҳукуматлари кўмаги билан, шунингдек давлатлараро, идоралараро ва университетлараро келишувлар асосида амалга оширилади.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармони.
2. Турсунова М. Мадрасалар таълимида адабиёт сабоғи. Монография. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2010. – 110 бет. Б.4-5
3. Богословский И.В., Писарева С.А., Тряпицына А.П. Академическая мобильность: реализация в Болонском процессе: Метод. пособие для студентов. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2007. – 55 с.
4. Агишев Р.Р. Программы академической мобильности: особенности и возможности // Распространение Болонского процесса: от деклараций к внедрению на практике: В 3 ч. Ч. 2. Тенденции развития Болонского процесса, его инструменты и опыт внедрения. – Казань: КГТУ им. А.Н.Туполева, 2008. – С. 103-110.
5. Наврузова Н. О. и др. Современные диагностические методы для раннего выявления заболеваний шейки матки //Доктор ахборотномаси. – 2019. – №. 4. – С. 77-82.
6. Амонова Х. И., Содикова С. Ш. КЕЙС КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ МЕТОД ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИЧЕСКИХ НАУК В ВЫСШИХ МЕДИЦИНСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ //Вестник науки и образования. – 2020. – №. 19-2 (97).
7. Амонова Х. И. ОСОБЕННОСТИ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ //Наука, техника и образование. – 2020. – №. 6 (70).
8. Кенжаева Х. П. ФУҚАРОЛИК МАДАНИЯТИ МЕЗОНЛАРИ ШАРҚ ФАЛСАФАСИ ТАЛҚИНИДА //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 3.
9. Khajieva I. et al. Foreign language competence formation of the future teacher of vocational education in the information and educational environment //European Journal of Molecular & Clinical Medicine. – 2020. – Т. 7. – №. 2. – С. 360-365.
10. Zhabborova O. I., Kenjaeva H. P. Bases of gender equality of rights in Uzbekistan //Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2018. – №. 5-2.
11. Амонова Х. И. НАУЧНОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ СЕРИЦИНА ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ШЛИХТОВАНИЯ ХЛОПЧАТОБУМАЖНОЙ ПРЯЖИ //Universum: химия и биология. – 2020. – №. 3-1. – С. 37-41.
12. Жабборова О. И., Кенжаева Х. П. Экологические мировоззрения Ибн Сины //Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2018. – №. 5-2.

Жабборов Бахтиёр Искандарович
Старший преподаватель,
Санокулов Рамиз Авазович
Студент 3 курса
БухГУ
(Бухара, Узбекистан)

**АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ
В ОБЛАСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ**

Аннотация. в статье приведены данные улучшения преподавания предмета биологии в ВУЗах, выборе методов и приёмов преподавания, новые педагогические технологии.

Ключевые слова: педагогика, новые технологии, современные методы, подготовка кадров, скелет рыбы, Авлани.

Djabborov Bakhtiyor Iskandarovich
Lecturer,
Sanokulov Ramiz Avazovich
student
BukhsU
(Bukhara, Uzbekistan)

ACTUAL PROBLEMS OF MODERN EDUCATION IN THE FIELD OF TEACHING BIOLOGY

Annotation. the article provides data on improving the teaching of the subject of biology in universities, the choice of methods and techniques of teaching, new pedagogical technologies.

Key words: pedagogy, new technologies, modern methods, training, fish skeleton, Avlani.

Путь развития Узбекистана-это демократическое правовое государство, социально ориентированная рыночная экономика и широкий спектр реформ, направленных на восстановление сильного гражданского общества. в первую очередь будущее нашей страны, наше завтра, наша свободная и благополучная жизнь зависит от достойного воспитания нового поколения, подрастающих детей. Какова роль Узбекистана в 21 веке со стороны мирового сообщества- все это- налаживает на долю учителя большую ответственность.

Завтрешний день каждой нации и каждого народа непосредственно связана с подрастающим поколением. В первые годы независимости, как и ранние, развитие системы образования было сосредоточено на уровне государственной политики. Эти благородные усилия по обеспечению знания наших мальчиков и девочек в соответствии со мировыми стандартами, способностью формально, их способностей и талант,

интеллектуальный потенциал и интеллектуальный потенциал и формально формируют интеллектуальный потенциал и интеллектуальный потенциал. Цель воплощена.

В настоящее время масштабные инвестиции в систему образования в нашей стране создают основу для того, чтобы Узбекистан стал одной из самых передовых стран.

Согласно восточным взглядам на человеческий разум, разум бывает двух видов: естественный и профессиональный. Человеку присущ природный интеллект. С другой стороны, профессиональный интеллект приобретаете благодаря чтению, знаниям и опыту. Педагогам возложена почетная и сложная задача формирования профессионального мышления.

Книга Абдуллы Авлони «Турецкий гюлистан или мораль» содержит такие предложения в главе «Время образования». «Теперь ясно, что воспитание должно начинаться со дня нашего рождения, чтобы укрепить наши тела, просветить наш разум, украсить нашу мораль, просветить наш разум. Возникает вопрос, кто и где занимается воспитанием? На этот вопрос «Первородное образование». Это долг матери. Второй - образование в школах и медресе, что является обязанностью отца, учителя, наставника и правительства ».

Именно в этой школе и медресе раньше и сейчас учили учителя. В результате принятия в нашей стране национальной программы обучения и реформ, проводимых на основе этой программы, качество и эффективность образования резко повысились.

Укреплена материально-техническая база учебных заведений. Отрадно отметить, что внедрение современной системы образования сегодня дает положительные результаты. Теперь задача наших учителей - воспитывать нашу молодежь на основе инновационных образовательных технологий на уровне требований образовательных учреждений с современным оборудованием.

Успехи современной биологии позволили расширить это определение. В результате, помимо белка, к биополимерам, определяющим жизнь, были добавлены нуклеиновые кислоты. В последние годы были предприняты попытки создать новые определения жизни с использованием достижений биологической науки.

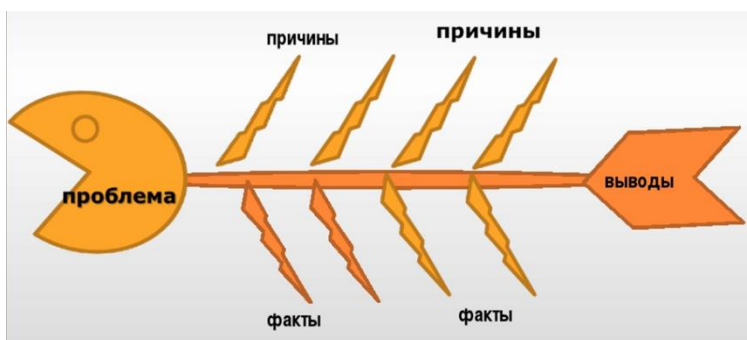
В этих определениях чувствуется влияние конкретных наук, таких как физика, математика, химия, кибернетика и биофизика. Одно из таких определений принадлежит известному российскому академику В. В. Создано Волькенштейном: «Живые организмы на Земле - это открытые системы, состоящие из биополимеров, то есть белков и нуклеиновых кислот, способных к саморегуляции и созиданию».

Следовательно, наиболее важными фундаментальными чертами, характеризующими жизнь, являются: самообновление (поток материи и энергии), самообразование (обмен взаимозаменяемыми биологическими системами, в зависимости от потока информации), самовыражение (вещества, энергия, информация. поток).

В окружающей среде можно наблюдать за разнообразием живых организмов. Различные формы жизни можно найти в Арктике, ледниках Южного полюса, пустынях, верхнем и темном дне морей, океанах, высоких слоях атмосферы, соленой, кислой и песчаной среде и даже в реакторах. Наша Родина очень богата различными формами жизни, они живут в состоянии взаимной гармонии и равновесия.

Теперь задача наших учителей - воспитывать нашу молодежь на основе инновационных образовательных технологий на уровне требований образовательных учреждений с современным оборудованием.

В преподавании биологии, улучшения проваждения процесса занятия можно использовать очень многие методы, технологии и приёмы педагогики. Но, главное надо учитывать возраст учащихся. Методы о которых я хочу вам рассказать часто используются мной при преподавании предметов биологии в ВУЗе. Эти методы предназначаются для вторых, третьих и четвёртых курсов, так как у них очень большая материальная, теоретическая база предмета. Методы и приёмы тоже надо выбирать исходя из группы, от кругозора, степени готовности учащихся. Широко использую приём «Fish born», кость рыбы или как мы её часто называем «Скелет рыбы». Этот графический метод был разработан японским профессором Каура Ишикава, по этому его часто называют диаграмма Ишикавы. Такой вид диаграммы позволяет проанализировать причины событий более глубоко, поставить цели, показать внутренние связи между разными частями проблемы.

Данная графическая техника помогает структурировать процесс, идентифицировать возможные причины проблемы.

Коучинг, по другому в более обычной для нас форме это можно назвать наставничество. Метод представляет собой индивидуальное или коллективное управление педагогов или более опытных учащихся менее опытными, их адаптацию к личностному развитию и постижению знаний и навыков по исследуемой теме. Например активно и широко можно использовать метод при преподавании темы Биосинтез белка. Здесь обязательно надо проводить занятие коллективно, несколько преподавателей. Например биолог, биофизик и биохимик. Биолог рассказывает биологический процесс синтеза белка, биофизик процесс синтеза, биохимик химический состав белка, аминокислот участвующих в их образовании.

Процесс коучинга полезен тем, что введение учащихся в исследуемую область осуществляется с максимальной отдачей, повышается их мотивация, развивается познавательный интерес, формируются уникальные навыки и умения.

Но у метода наставничества есть один осложняющий его момент – процесс подбора педагогов (в данном случае – тренеров) требует, чтобы они обладали максимально высокими коммуникативными, личностными и профессиональными навыками и качествами. И так для улучшения качества занятия и усвоения предмета, задачи учащимися новые педагогические методы являются основным орудием педагогов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Арбузова, Е. Н. Конструирование и применение комплексов средств обучения для методической подготовки студентов-биологов в условиях информационно-предметной среды вуза: моногр. 2010.
2. Арбузова, Е. Н. Конструирование учебно-познавательных задач для разных типологических групп учащихся: дис канд. пед. Омск, 1998.
3. Демьянков, Е. Н. Биология. Природа живая и неживая в задачах, проблемных вопросах и интересных. Орел. 2016.
4. Карташова, Н. С. Методика преподавания биологии: учеб, пособие для практ. занятий и самостоят. работы студентов. Тула. 2001.
5. Кейран, Л. Ф. Структура методики обучения как науки: на основе анализа методики обучения биологии. Москва. Педагогика,
6. Юсупов Нодиржон Баходирович. Биология фанини ўқитишда замонавий педагогик технологияларни қўллаш хусусиятлари. Макола. 2018 йил.

УДК 378.091.3:351.741](477)

Іванова Інна Леонідівна, Горбач Наталія Львівна,
Кальченко Тетяна Михайлівна
Харківський національний університет внутрішніх справ
(Харків, Україна)

ІНШОМОВНА КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНЦІЯ У КОНТЕКСТІ ІНШОМОВНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ

Анотація. У статті розглядається формування іншомовної комунікативної компетенції здобувачів вищої освіти в якості головної мети навчання іноземної мови. Аналізуються погляди вітчизняних та зарубіжних науковців стосовно визначення іншомовної комунікативної компетенції та її компонентного складу. Висвітлюються форми та методи ефективного проведення занять, націлені на активізацію пізнавальної діяльності, формування іншомовної комунікативної компетенції, подолання мовних, мовленнєвих і соціокультурних труднощів спілкування. Наводяться результати дослідження у контексті мотивації майбутніх правоохоронців до оволодіння навичками та вміннями іншомовної комунікації.

Ключові слова: навчальна діяльність, комунікативний підхід, знання, уміння, навички, професійне спілкування, інноваційні технології, іншомовна комунікативна компетенція.

Аннотация. В статье рассматривается формирование иноязычной коммуникативной компетенции соискателей высшего образования в качестве главной цели обучения иностранному языку. Анализируются взгляды отечественных и зарубежных ученых по определению иноязычной коммуникативной компетенции, а также ее компонентного состава. Освещаются формы и методы эффективного проведения занятий, нацеленные на активизацию познавательной деятельности, формирование иноязычной коммуникативной компетенции, преодоление языковых, речевых и социокультурных трудностей общения. Приводятся результаты исследования в контексте мотивации будущих правоохранителей к овладению навыками и умениями иноязычной коммуникации.

Ключевые слова: учебная деятельность, коммуникативный подход, знания, умения, навыки, профессиональное общение, инновационные технологии, иноязычная коммуникативная компетенция.

Abstract. The article considers the development of foreign language communicative competence of applicants for higher education as the main goal of learning a foreign language. The viewpoints of domestic and foreign scholars concerning the definition of foreign language communicative competence and its component composition are analyzed. Forms and methods of effective classes aimed at enhancing cognitive activity, developing foreign language communicative competence, overcoming language and cultural barriers to communication are

covered. The results of the research in the context of motivation of the future law enforcers to master their skills and abilities of foreign language communication are given.

Key words: educational activity, communicative approach, knowledge, skills, abilities, professional communication, innovative technologies, foreign language communicative competence.

Іншомовна підготовка в закладах вищої освіти має бути спрямована не лише на оволодіння знаннями, навичками та вміннями, а й, головним чином, на сприяння формуванню професійної компетентності майбутніх фахівців. Важливим компонентом професійної компетентності є іншомовна комунікативна компетенція. Тому формування у майбутніх правоохоронців іншомовної комунікативної компетенції для того, щоб вони були спроможними до реального іншомовного спілкування на рівні, який є достатнім для професійної діяльності, треба розглядати як головну мету навчання іноземної мови.

Слід зазначити, що як у вітчизняній, так і в зарубіжній педагогічній і психологічній науках не існує чіткого смислового розведення понять *компетенція* і *компетентність*. Ці поняття переважно використовуються як синоніми, хоча мають місце спроби відокремити їх один від одного. В англійській літературі зустрічаються два терміни *competence* і *competency*, які О. М. Яригін коментує наступним чином: *competency* – цекомпетентність, а *competence* – це компетенція [19]. Дж. Равеном пропонує таке тлумачення: *competence* відповідає мотивованій здатності, а *competency* вказує на поведінку, що сприяє досягненню мети [16].

У “Новому тлумачному словнику української мови” *компетенція* визначається як “добра обізнаність із чим-небудь; коло повноважень якої-небудь особи” [13, с. 874], *компетентний* пояснюється наступним чином: “1) який має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний; тямущий; 2) який має певні повноваження” [13, с. 874]. Зважаючи на наведені вище тлумачення, робимо висновок, що компетенція – це певна норма, володіння якою свідчить про здатність та готовність використовувати знання, навички, вміння і також досвід для розв’язання практичних і теоретичних завдань, а компетентність – це оцінка ступеня володіння чи не володіння цією нормою, якісна характеристика особи, що дозволяє їй висловлювати судження і приймати рішення під час професійної діяльності. Компетентність є основою діяльності. Компетентним можна стати опановуючи певні компетенції і реалізуючи їх у конкретній діяльності. У Законі України «Про вищу освіту» компетентність визначається як здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей [14]. Як вважає М. А. Чошанов, компетентна людина має не тільки розуміти сутність проблеми, але й вміти практично її вирішувати [17]. Одним з результатів освітнього процесу є набуття людиною ряду компетенцій, необхідних для професійної діяльності.

На думку І. В. Юсупової для професійно-орієнтованого навчання іноземної мови найбільш релевантними є когнітивно-мовна, операційно-мовна і комунікативна компетенції, які дозволяють використовувати мову як засіб отримання професійно-значущої інформації під час читання і брати участь в усному і письмовому професійному

спілкуванні [18, с.12]. Комунікабельність фахівця, його відкритість до спілкування і збагачення у процесі міжособистісної взаємодії - опосередкований прояв компетентності. Формування іншомовної комунікативної компетенції вимагає оптимального поєднання двох підходів: комунікативного і компетенційного. Комунікативний підхід зосереджений на комунікативній спрямованості навчання, де мова використовується як засіб спілкування в реальних життєвих ситуаціях. Компетентнісний підхід націлений на вільне спілкування в різних формах та на різні теми, вміння користуватися лексикою та граматику і будувати висловлювання відповідно до комунікативних задач в типових і нестандартних ситуаціях.

Українські та зарубіжні науковці по-різному розкривають зміст поняття іншомовної комунікативної компетенції здебільшого не враховуючи смислове розведення між термінами компетентність і компетенція. І.Л. Бім вважає, що іншомовна комунікативна компетенція – це спроможність і прагнення здійснювати іншомовне спілкування з носієм мови [4]. Бібікова Е. В. розглядає іншомовну комунікативну компетенцію як здатність та готовність суб'єкта професійної діяльності до спілкування [3]. Р.Т. Белл висловлює думку, що комунікативна компетенція являє собою сукупність знань, вмінь та навичок, необхідних для розуміння чужих програм мовленнєвої поведінки і породження власних, що відповідають ситуації спілкування, здатність, яка формується під час взаємодії людини з соціальним середовищем, в процесі отримання нею соціально-комунікативного досвіду [2].

Однак на поточний момент у середовищі науковців існує точка зору щодо необхідності розмежування змісту понять іншомовна комунікативна компетентність і іншомовна комунікативна компетенція. І.А. Зимня вважає в терміні компетенція практичну спрямованість, це скоріше *знаю як*, ніж *знаю що*, а компетентність інтерпретується дослідницею як особистісна якість людини. Вона стверджує, що компетентність завжди є проявом компетенції [7, с. 16,17]. І.В. Атаманова вважає, що компетентність характеризує людину цілісно, а компетенція відображає її певні практичні вміння [1, с. 52].

Варто звернути увагу на те, що серед науковців вбачається варіативність компонентного складу іншомовної комунікативної компетенції. Це, на наш погляд, пов'язано зі складністю та багатоплановістю процесу спілкування. Разом з тим переважна більшість запропонованих моделей включає п'ять наступних компонентів: мовну, мовленнєву, соціокультурну, дискурсивну та стратегічну компетенції.

Мовна компетенція включає знання фонетики, лексики і професійної термінології, орфографії, граматики та відповідні навички, які мають бути автоматичними, гнучкими, стійкими, з точки зору Н. Хомського, мовний компонент іншомовної комунікативної компетенції означає здатність розуміти і створювати необмежену кількість правильних у лінгвістичному сенсі висловлювань, користуючись засвоєними мовними знаками і правилами їх з'єднання [15].

Мовленнєва компетенція включає чотири види мовленнєвої діяльності: аудіювання, говоріння, читання та письмо, для продуктивного і рецетивного використання іноземної мови. Компетенція в аудіюванні - уміння сприймати на слух інформацію, що звучить як з вуст носія мови, так і з технічного засобу. Компетенція у

говорінні охоплює діалогічне та монологічне мовлення і включає уміння сприймати ці види мовлення на слух з подальшим відтворенням і обговоренням почутого. Компетенція в читанні – це здатність читати і розуміти друкований текст. Письмова компетенція стосується спроможності висловлюватись у письмовій формі в межах окресленої тематики.

Мовленнєва компетенція – це вміння адекватно й доречно спілкуватись іноземною мовою в різних життєвих ситуаціях, висловлюючи свої думки, бажання, наміри, прохання і розуміючи мовлення інших учасників комунікації.

Отже, можна з певністю сказати, що ототожнення мовної та мовленнєвої компетенцій не є коректним. Мовна пов'язана з системою знаків мови, а мовленнєва – це спосіб використання зазначеної системи знаків. Мовна компетенція сприймається як передумова зародження мовленнєвої компетенції, що містить сукупність мовних і мовленнєвих знань.

Соціокультурна компетенція являє собою сукупність знань щодо культурних особливостей країни, мова якої вивчається, включаючи традиції, норми поведінки і етикету, та розуміння адекватного використання таких знань у процесі спілкування, залишаючись при цьому носієм іншої культури. Соціокультурна компетенція поглинає соціолінгвістичну, яка ґрунтується на знаннях і вміннях, необхідних для ефективного використання мови в соціальному контексті, враховуючи норми ввічливості, лінгвістичні маркери соціальних відносин та вислови народної мудрості. Формування соціокультурної компетенції відбувається у контексті діалогу культур і сприяє досягненню міжкультурного порозуміння людей.

Дискурсивна компетенція пов'язана з доречним вибором лінгвістичних засобів в залежності від типу висловлювання, ситуації спілкування, комунікативних завдань, щоб мовлення було логічним та інформаційно-насиченим. Дискурсивний компонент іншомовної комунікативної компетенції трактується як здатність породжувати дискурс, тобто імплементувати та інтерпретувати форми і значення слів для створення текстів, володіння навичками організації лінгвістичного матеріалу в зв'язний текст, а також використання лексичних та стилістичних засобів когезії. Так, особа з високим рівнем дискурсивної компетенції добре знає, як ефективно вживати зв'язки (займенники, сполучники, прислівники та інші граматичні засоби), правильно викладати думки в тексті, вказувати на відношення між різними ідеями в комунікативних моделях.

Стратегічна компетенція передбачає розвиток спроможності до використання вербальних і невербальних комунікативних стратегій з метою компенсації нестачі лінгвістичних знань чи інших труднощів в ході комунікації, наприклад, якщо необхідно посилити риторичний ефект мовленнєвого повідомлення. Стратегічний компонент покликаний зняти напругу у разі дефіциту власних іншомовних засобів отримання та передачі інформації та стимулювати самовдосконалення через спілкування і адекватну самооцінку. Стратегічний компонент часто в науковій літературі називають компенсаторним.

Всі розглянуті компоненти іншомовної комунікативної компетенції, на наш погляд, взаємопов'язані та взаємозалежні і являють собою складне цілісне системне структуроване утворення. Процес навчання іноземної мови треба спрямувати на

поетапне формування компонентів іншомовної комунікативної компетенції, використовуючи при цьому найбільш ефективні форми, методи і засоби навчання.

Розглядаючи іншомовну комунікативну компетенцію у контексті професійної підготовки майбутніх правоохоронців, ми розуміємо її як сукупність мовних та мовленнєвих знань, умінь і навичок, які є основою для ефективного здійснення комунікації у професійній діяльності та сприяють подальшому самовдосконаленню та самореалізації.

Спираючись на власний досвід ми вважаємо, що значну роль у процесі формування іншомовної комунікативної компетенції відіграє мотивація, яка стимулює прояв зацікавленості до навчальної діяльності. Діяльність завжди пов'язана з мотивом, котрий її породжує. Мотив – це те, що пояснює характер певних мовленнєвих дій, тоді як комунікативний намір вказує на комунікативну мету співрозмовників [9, с. 124]. Існує зовнішня і внутрішня мотивація. Зовнішня мотивація корелюється з соціумом, з відношенням людини до навколишнього світу. Внутрішня мотивація генерується переважно самою навчальною діяльністю. Людині подобається іноземна мова і вона прагне спілкуватися. Зовнішня мотивація націлена на конкретний результат навчання, а для внутрішньої мотивації важливим є процес навчання. Зовнішню мотивацію характеризує кількість виконаної роботи, а внутрішню – якість. Фахівці в галуззі комунікації визначають мотивацію як 1) сукупність процесів, що спонукають до діяльності [6, с. 192], 2) психологічний процес, що трансформує зовнішній вплив у внутрішнє спонукання [10, с. 64], 3) сукупність спонукань, що викликає активність [9, с. 124]. Таким чином, мотивація – це спонукальний процес, який керує поведінкою людини і визначає її спроможність до реалізації тих чи інших потреб.

За допомогою анкет нами було проведено опитування 120 здобувачів вищої освіти, яке показало, що 47% респондентів мають стійку мотивацію до вивчення іноземної мови, усвідомлюючи її значимість для професійного розвитку, тому формування іншомовної комунікативної компетенції, безумовно, слід розглядати в якості пріоритетного напрямку. Щоб досягти належного рівня ефективності формування іншомовної комунікативної компетенції в процесі навчання іноземної мови слід враховувати наступне:

- сфери комунікативної діяльності, а також теми та ситуації іншомовного спілкування в межах визначених сфер;
- засоби спілкування, що охоплюють загальноповсякденну лексику та поліцейську термінологію, граматичні форми та конструкції, мовні кліше;
- тексти різні за змістом, жанром, стилем, які містять інформацію соціокультурного, лінгвокраїнознавчого і професійного характеру;
- навички розуміння та використання мовного матеріалу в усіх видах мовленнєвої діяльності;
- вміння усного та письмового іншомовного спілкування для ефективної реалізації задач правоохоронної діяльності.

Формування іншомовної комунікативної компетенції відбувається в процесі використання як традиційних, так і новітніх методів навчання. До традиційних методів навчання зазвичай відносять граматико-перекладний метод, прямий/безпосередній

метод, аудіолінгвальний/аудіовізуальний метод. Однак дослідники вбачають значний недолік традиційних методів навчання в їх орієнтації на репродуктивний мислення, що не сприяє розвитку професійних вмінь і навичок. Тому доцільно застосовувати інноваційні методи навчання такі, як рольові ігри, дискусії, метод проектів, квести, оскільки вони створюють передумови для розвитку креативного мислення у майбутніх фахівців і спрямовані на формування комплексу професійних компетентностей, зокрема іншомовної комунікативної компетенції, щоб адекватно використовувати іноземну мову в конкретних ситуація спілкування. Навчання іноземної мови, яке відбувається в аудиторному середовищі, організовує, спрямовує і контролює викладач, застосовуючи такі методи та форми проведення занять, що активізують пізнавальну діяльність здобувачів вищої освіти і спонукають їх до мовленнєвих дій.

Говорячи про інноваційні методи навчання слід звернути увагу на те, що у науково-методичній літературі розглядаються соціально-побутові рольові ігри, які використовуються з метою розвитку навичок іншомовного спілкування головним чином в соціально-побутовій сфері, та професійно-орієнтовані рольові ігри, які націлені на формування навичок професійного спілкування іноземною мовою шляхом відтворення ситуацій максимально наближених до справжнього життя, де учасники гри поведуться так, ніби вони знаходяться в процесі реальної комунікації. До рольової гри необхідно готуватися, виконуючи різноманітні вправи, які допомагають подолати мовні, мовленнєві і соціокультурні труднощі спілкування, привчають до логічних і змістовних висловлювань. На цьому етапі доречною є робота в парах, що забезпечує поступовий перехід від контрольованої діяльності до рольової гри.

Інший загальнонавчаний метод навчання іноземної мови – це дискусія, в ході якої відбувається обговорення запропонованих проблем чи питань. Учасники дискусії висловлюють свої ідеї та міркування, задають питання опонентам, погоджуються з їх відповіддю або спростовують почуту думку, озвучують протилежні позиції, щоб виробити спільне рішення і досягти порозуміння між комунікантами. Дискусія сприяє розвитку рефлексивного мислення і стимулює учасників спілкування до прояву ініціативи. Вони мають бути послідовними і переконливими у своїх судженнях та спроможними правильно використовувати мовні засоби. Проведення дискусії вимагає ретельної підготовки. Тема повинна бути такою, що спонукає до пізнавальної діяльності, породжує різноманіття точок зору, створює емоційний настрій для ведення плідної комунікації. Ми переконані у доцільності використання елементів дискусії на кожному практичному занятті з іноземної мови. наприклад, під час перевірки домашнього завдання чи закріплення вивченого матеріалу з подальшим обговоренням результатів, що, безумовно, поступово породжує комунікативну інтенцію – “бажання вступити у спілкування з іншою особою” [5, с. 54] або “усвідомлений мотив спілкування” [11, с. 26], коли інтенція у вигляді наміру, волі, емоції втілюється у мовну форму певними мовними засобами. Сучасна дидактика вказує на значну освітню і виховну цінність дискусії адже вона призводить до всебічного та глибокого розумінню проблеми, що обговорюється.

Методика навчання іноземної мови приділяє велику увагу креативній діяльності здобувачів вищої освіти. У цьому контексті варто згадати метод проектів, який орієнтований на особистість, розвиває її творчі здібності та дослідницькі навички, а також

надає гарну можливість здобувати і застосовувати знання іноземної мови завдяки прояву внутрішньої мотивації.

В основу методу проектів покладена ідея, що є сутністю поняття проект, його прагматична спрямованість на результат, який можна отримати при вирішенні тієї чи іншої практично значущої проблеми за допомогою теоретичних знань. Цей результат можна побачити, осмислити, застосувати в реальній практичній діяльності. Метод проектів індивідуалізує процес навчання і забезпечує тих, хто навчається реальною можливістю бути самостійними стосовно планування, організації і контролю своєї діяльності. Проектна робота удосконалює навички аналізу, синтезу та прийняття рішень в різних ситуаціях, здійснення пошуку та вивчення інформації, необхідної для виконання завдання, презентації та доведення своєї точки зору перед аудиторією. Професійне спілкування не можливе без наявності знань і вмінь користуватися лексичними та граматичними ресурсами іноземної мови. Метод проектів сприяє розвитку лінгвістичної компетенції. Суттєва увага приділяється текстовому матеріалу за фахом, який є підґрунтям для створення логічних письмових чи усних повідомлень з узагальненнями та висновками.

В умовах сучасного інформаційного суспільства технологія веб-квесту широко використовується для активізації навчально-пізнавальної діяльності здобувачів вищої освіти. Веб-квест являє собою проблемне завдання з елементами гри, виконання якого потребує залучення низки джерел інформації, включаючи ресурси Інтернет, щоб ретельно дослідити проблему і сформулювати висновок, користуючись засобами мови, тому слід враховувати, що проблема не повинна виходити за рамки іншомовних можливостей тих, хто навчається. Квести є надзвичайно дієвими у навчанні самостійно здобувати знання з метою самовдосконалення і самореалізації, виховують особисту відповідальність і формують культуру міжособистісних відносин, дозволяють реалізувати індивідуальний підхід, що сприяє самовираженню кожної особи. При цьому змінюється роль викладача, який виступає як координатор з високим рівнем предметної, методичної та інформаційно-комунікаційної компетенції. Квест-технологія створює необхідне мовне середовище і проokuє до спілкування іноземною мовою, розвиває навички усіх видів мовленнєвої діяльності та допомагає формувати здатність до професійної комунікації.

Наведені методи навчання іноземної мови розглядаються в парадигмі комунікативно-орієнтованого підходу, що передбачає мовленнєве спрямування навчального процесу з метою формування іншомовної комунікативної компетенції та соціокультурної обізнаності. Для ефективного засвоєння іноземної мови та формування іншомовної комунікативної компетенції безумовно потрібні автентичні джерела, оскільки автентичність забезпечує природність їх лексичного-граматичного наповнення та використання реальних мовних засобів, якими користуються носії мови.

Отже, важливим структурним елементом професійної компетентності є іншомовне мовлення, яке, на наш погляд, якісно характеризує фахівця. Фахівець повинен володіти іноземною мовою так, щоб вільно користуватися нею в своїй професійній діяльності, долаючи комунікативні бар'єри. Саме це визначає головну мету навчання іноземної мови у вищому освітньому закладі як формування, розвиток та вдосконалення

іншомовної комунікативної компетенції, що пов'язана зі становленням вторинної мовної особистості.

Правоохоронець, спираючись на набуті мовні та мовленнєві знання, уміння і навички діятиме успішно в реальних життєвих ситуаціях, обираючи необхідну комунікативну поведінку, якщо має належний рівень іншомовної комунікативної компетенції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Атаманова И.В. Становление профессионально-ориентированной иноязычной коммуникативной компетентности как психологического феномена: дис.... канд. психол. наук. Томск, 2014. - 211 с.
2. Белл Р.Т. Социоллингвистика: цели, методы, проблемы / под ред. А.Д. Швейцера. М.: Международные отношения, 1980. - 50 с.
3. Бибикова Э. В. Формирование основ иноязычной коммуникативной компетентности у будущих экологов: авто-реф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Майкоп, 2006. - 29 с.
4. Бим И.Л. Компетентностный подход к образованию и обучению иностранным языкам // Компетенции в образовании: опыт проектирования: сб. науч. тр. / под ред. А. В. Хуторского. М.: Научно-внедренческое предприятие «ИНЭК», 2007. - С. 156-163
5. Бутенко Н.Ю. Комунікативні процеси у навчанні. – К.: КНЕУ, 2004. – 383 с.
6. Вилюнас В.К. Теория деятельности и проблема мотивации / А.Н. Леонтьев и современная психология. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – С. 191–200.
7. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании: авторская версия. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. 2004. - 41 с.
8. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1978
9. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991. – С. 124.
10. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: Изд-во «Питер», 2000. – 512 с
11. Казарцева О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения: учебн. пособие. – М.: Изд-во «Флинта», Изд-во «Наука», 2003. – 496 с.
12. Леонтьев А.А. Психология общения: учеб. пособие для вузов по специальности «психология». – М.: Смысл, 2005. - 365 с.
13. Новий тлумачний словник української мови (у трьох томах). том 1, А – К /Укладачі: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – Київ, Вид-во «АКОНІТ», 2006. – 926 с.
14. Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 р. № 1556-VII.
15. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. – Москва: Издательство Московского университета, 1972. – 129 с.
16. Равен Дж. Педагогическое тестирование: Проблемы, заблуждения, перспективы. Пер. с англ. - М.: «Когито-Центр», 1999. - 144 с.
17. Чошанов М. А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения: метод. пособие. Москва, 1996. - 160 с.

18. Юсупова И. В. Профессионально-ориентированное обучение в формировании коммуникативной компетенции // Вестник КазНМУ, 2012, №1. –С.12 - 16.
19. Ярыгин О. Н. «Компетентность» и «компетенция» как эмерджентные свойства деятельности человека. // Вектор науки Тольятинского государственного университета. 2011. № 1. – С. 345–348.

Йўлдошев Назар Ўсарович
Қарши Д У Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси,
Ҳалимова Мадина Абдисалимовна
Қарши давлат университети 1-курс магистранти
(Қарши, Ўзбекистан)

БОШЛАНҒИЧ СИНФ “ЎҚИШ” ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИ ОТА-ОНАГА ҲУРМАТНИ ТАРБИЯЛАШДА ЭРТАКЛАРНИНГ ЎРНИ.

Аннотация. *Мазкур мақолада ўзбек халқининг минг йиллар давомида яратган миллий хазинаси бўлган эртаklar ҳақида фикр юритилган. Эртаklar орқали ўқувчиларда ватанпарварлик, ҳалоллик, ота-онага ҳурмат, мардлик, зийраклик, говюрраклик каби инсоний фазилатларни шакллантиришлик эртаklarнинг асосий вазифаси эканлиги ушбу мақолада ўз исботини топган.*

Калит сўзлар: *эртака, миллий меърос, халқ оғзаки ижоди, маънавият, комил инсон, яхшилик, мардлик, ҳалоллик, раҳмдил, бахил, ёвузлик, очкўз, қиёфа.*

Аннотация. *Эта статья о сказках, которые являются национальным достоянием, создаваемым узбекским народом на протяжении тысячелетий. В данной статье отражен тот факт, что основная задача сказок - привить ученикам такие человеческие качества, как патриотизм, честность, уважение к родителям, отвагу, ум, отвагу и др.*

Ключевые слова: *сказка, национальное наследие, фольклор, духовность, прекрасный человек, доброта, храбрость, честность, милосердный, зло, жадный.*

Annotation. *This article discusses fairy tales, which are a national treasure created by the Uzbek people for thousands of years. It is reflected in this article that the main task of fairy tales is to form in students such human qualities as patriotism, honesty, respect for parents, courage, bravery, intelligence.*

Key words: *fairy tale, national heritage, folklore, spirituality, perfect man, goodness, courage, honesty, merciful, wickedness, greedy, appearance.*

Ёш авлодни таълим-тарбия жараёни ҳар бир жамият учун долзарб, аҳамиятли бўлган ва шундай бўлиб қолади. Чунки, жамият тараққиёти кўп жиҳатдан шу жамият аъзоларининг қанчалик билимли, онгли, маънавий, ахлоқий жиҳатдан етуқ тарбияланганлик даражасига боғлиқ. Ёшларимизни умуминсоний ва миллий қадриятлар асосида тарбиялашда маънавий меросдан кенг фойдаланиш миллий маданиятимиз ривожига муҳим ўрин тутди. Маълумки, бошланғич таълим педагогик жараённинг пойдевори ҳисобланади. Бу жараёнда эса бошланғич синф ўқитувчиларидан кучли билим ва юсак маҳорат билан бир қаторда фидойилик ҳамда улкан сабр-тоқат талаб этилади. Чунки, Ҳазрат Алишер Навоий ўзининг “Маҳбуб ул-қулуб” (Кўнгилларнинг севгани) асаридаги “Дабиристон аҳли зикрида” (Мактаб аҳли тўғрисида) деб номланган фаслида таъкидлаганидек, “Инсоф билан айтганда, ҳар қандай иродали одамни ҳам биргина бола тарбияси чарчатади”. Алишер Навоий боланинг вояга етишида, камол топишида

тарбиянинг кучи ва кудратига алоҳида эътибор беради. Ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш, у қунт, ҳавас ва меҳнат талаб қилади деб ўқтиради.

Ўзбек халқининг минг йиллар давомида яратган миллий хазинамизнинг нодир меъроси бўлган халқ оғзаки ижоди ҳамиша инсон камолоти, юрт фаровонлиги, жамият етуклиги борасида маънавий озуқа бўлиб хизмат қилади. Халқнинг турмуш тажрибалари, кундалик кузатишлари, натижасида юзага келиб, ўз исботини топган мақоллар, эртақлар, ҳикоялар, нақллар ҳаёт мактаби дарслиги десак муболаға бўлмайди. Халқ оғзаки ижодида эртақ жанрининг болалар томонидан яхши қабул қилиниб, қизиқиб ўқишлишининг сабабларидан бири эртақ тилининг таъсирчанлиги, ўткирлиги, маънодорлиги ва халқ тилига яқинлигидир. Эртақларнинг кўпчилиги реал ҳаёт тасвири, саргузашт унсурлари билан қўшилиб кетади. Эртақнинг ўткир, мароқли сужети, воқеа ривожига фавқуллода ажойиб вазият болаларни мафтун қилади, ундаги мард, кучли, топқир, довурак, чаққон қаҳрамонлар, эртақнинг ғоявий йўналиши, унда эзгулик кучининг, яхшилиқнинг доимо ғалаба қилиши болаларни ўзига тартади. Эртақда қабул қилинган ҳикоя қилиш шакли бир хил сўз ва ибораларнинг қайта-қайта такрорланиб туриши, оҳангдорлиги, тилининг таъсирчанлиги, ифода воситаларининг жонлиги, болалар учун жуда қизиқарлидир. Эртақда қатнашувчилар кўпинча раҳмдил, сахий, адаolatли ҳамда уларнинг акси бўлган ёвуз, бахил, очкўз кишилар тимсоли бўлади. Эртақнинг педагогик қиймати шундаки, ўқувчилар унда тўғрилиқ, ҳалоллик, дўстлик ғалаба қилганидан, камбағал кишилар қийинчиликлардан қутулганидан, яъни яхшилиқ, эзгулик рўёбга чиққанидан ва ёмонлик, ёвузлик маҳкумлиқка учраганидан қувонадилар. Улар ҳаётда ҳам доимо шундай бўлишини истайдилар. Масалан, “Ҳалоллик” эртағида [4, 135] асосий фикр камбағалларга ёрдам кўрсатиш, ўз меҳнати билан ҳаёт кечириш бўлиб бу ҳатто бутун халқнинг истаги эканлиги, ҳалоллик, тўғрилиқ инсон фазилатларининг энг юқори пиллапояларидан бири бўлиши ҳақида айтилган ва тўғрисўзликнинг ғалабаси билан яқунланган. Бундай ғалаба маиший эртақалардан ташқари, сеҳрли эртақларда ҳам ифодаланган. Бошланғиш синф “Ўқиш” дарсларида эртақ [4, 66] (Анвар Обиджон), “Туя, фил ва олмахон” [3, 128] каби эртақалар аниқ ҳаётий ҳикоялар тарзида ўқитилади ва таҳлил қилинади. Бошланғиш синф “Ўқиш китоби” дарслигидаги мавзулар кўлами кенг ва ранг-барангдир. Шу мақсадда “Ўқиш китоби” дарслиқларига ота-она, она табиат, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, Ватанимиз тарихи ва бугунги қиёфаси, катталарга ҳурмат кичикларга иззат, истиқлол ва миллий-маънавий қадриятлар, халқлар дўстлиги ва тинчлик каби турли мавзулар бўйича атрофлича тушунчалар беришга мўлжалланган бадий, ахлоқий-таълимий, илмий-оммабоп асарлар берилган. Бу мавзулар орасида ота-онага бўлган ҳурмат алоҳида ўринни эгаллайди. Бизни дунёга келишимизга сабабчи бўлган, оқ ювиб оқ тараган, ўстирган, тарбиялаган, ота-оналаримизга доимо муҳаббат, ҳурмат, итоат ва хизмат қилиш бўйнимиздаги бурчни адо қилиб, ота-она олқошини олган фарзанд, шубҳасиз, дунёда бахтли бўлади. Буни эса “Уч оға ини” эртағида яққол кўришимиз мумкин. Эртақдаги оға-инилар узоқни кўзлаб иш кўрадиганлардан. Улар яхши амаллар измидан бориб, комил инсонлар бўлиб камол топадилар. Ота насихатларини дилларига жо қилиб олганликлари учун ҳаётда кам бўлмайдилар. Ота биринчидан, камбағал, иккинчидан, кекса у ўзининг тириклигида

ўғилларига ҳаётда ўз йўлларини топиб олишларига ёрдам беради. Сизларга уч нарсани айтаман, кулоқларингизга қуйиб олинг ва ҳеч қачон ёддан чиқарманглар. Тўғри бўлинг – бежавотир бўласиз. Мақтанчоқ бўлманг – ҳижолат тортмайсиз. Дангаса бўлманг – бахтсиз бўлмайсиз. “Уч оға-ини ботирлар” эртагининг қаҳрамонлари меҳрибон, мард, довурак ўз вақтида талабчан ва доно ота тарбиясини олганликлари учун сафар чоғида йўлларида дуч келган барча тўси-ғовларни енгиб, ботир ва довуракликлари билан эл-юртни лол қолдириб бахтли яшайдилар. Ҳар бир бола дунёда олим ва фозил бўлишга, ўзини ҳалоллик, тўғрисиўзлик, ва мардлик каби фазилатлар билан безашга интилиши, Ватани ва халқига муносиб хизмат қилиши, ота-онасини эса ҳалол хизматлари билан мамнун этиши керак. Ёшлигидан меҳнат билан дўст тутинган инсон доимо эл-юрт олқишига муяссар бўлган. Лекин ота-онанинг ҳаётлигида эъзозламасдан уларнинг дуоларини олмасдан қариган чоғларида хизматларини қилмасдан нозик кўнгилларини синдираётган фарзандлар ҳам йўқ эмас ҳаётда. “Нима эксанг шуни ўрасан” эртаги [3, 93-94] бунинг яққол мисолидир. Бир йигит кўзи хиралашган отасини ҳовлининг бир чеккасидаги зах уйга кўчириб қўяди. Келин эса ёғоч косада қайнотасига овқат бера бошлайди. Бу каби муомаладан отанинг кўнгли озор топиб, ўксиниб йиғларди. Чолнинг қайғу-аламларини фақатгина беш ёшли набирасининг маъсумона сўзлари енгиллатарди. Бола бир куни пичоқ билан ёғоч йўниб ўтирарди. Шу пайт дадаси келиб қолди. “Ўғлим нима қиялсан?” – деб сўради.

– Дажон, сиз бувамга йоғоч коса келтириб берган эдингиз-ку, ойим ўша косада бувамга овқат берадилар. Мен ҳам ёғоч ясаепман, катта бўлганимда ойим билан сизга шу косада овқат бераман деди бола. Ушбу эртақда оилада отага қилиниятган муносабат ўзбек халқининг турмуш тарзига тўғри келмаслиги яққол кўзга ташланади. Айниқса, оилада тарбияланаётган фарзандлар учун ота-оналар шахсий намуна бўлмоғи лозим. Халқимизда шундай мақол бор: “Қуш уясида кўрганини қилади”. Шу ўринда Ҳазрат Навоийнинг қуйидаги мисраларини келтириб ўтмоқчимиз.

Бошни фидо айла, ато қошига

Жисмни қил садқа ано бошига.

Тун-кунингга айлагали нур фош,

Бирисин ой англа, бирисин қуёш. [7, 118]

Шоир ёшларни ота-онанинг хизматини бажаришга, уларга нисбатан ҳамиша меҳр-муҳаббатли бўлишга чақиради. Ота-онага бўлган ҳурмат одоб-ахлоқнинг энг юқори пиллапояларидан бири деб ҳисоблайди.

Биз қуйида 3-синф “Ўқиш китоби” дарслигига киритилган “Ҳалоллик” эртагини ноанъанавий дарсд ишланмасини келтириб ўтамыз.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, эртақлар қанақа турга мансублигидан қатъий назар бу эртақлар мазмунида яхшилик, эзгулик, дўстлик, ўртоқлик, ватанпарварлик, халқпарварлик, каби гўзал фазилатлар улуғланади ҳамда ушбу фазилатлар ўзига қарама-қарши бўлган фазилатлар устидан тантанали равишда ғалаба қилади. Ёш авлодни келажакда қандай инсон бўлиши жамият тараққиётида қандай фаолият олиб бориши унинг қандай тарбия олаётгани ва қандай маънавий хазинага эга бўлаётгани билан боғлиқ. Болага ёшлигидан турли мавзулардаги эртақларни айтиш ҳамда уларни реал ҳаёт билан боғлаб мисоллар келтириш орқали қизиқиш уйғотиш ва

ўша эртақлардаги қаҳрамонлар сингари фаолият олиб боришида йўналиш берувчи бўлиб хизмат қилади. Бошланғич синф “Ўқиш” дарсликларида берилган эртақлар, албатта, бола дунёқарашини кенгайтиришга, уни табиат ва инсонларга муҳаббат руҳида тарбиялашга хизмат қилади. Чунки, эртақдаги ақл-заковат дурдонларини ўзлаштириш баркамолликка эришишнинг муҳим омилларидандир.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Қосимова К, Матчонов С, Ғуломова С, Йўлдошева Ш, Сариев С
2. Она тили ўқитиш методикаси. Тошкент.: “Носир” нашриёти 2009.
3. Ғаффорова Т, Шодмонов Э, Эштурдиева Г. Ўқиш китоби. 1-синф учун дарслик. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясибош таҳририяти. Тошкент.: 2017
4. Ғаффорова Т, Нуруллаева Ш, Мирзаҳақимова З. Ўқиш китоби. 2-синф учун дарслик. “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компаниясибош таҳририяти. Тошкент.: 2018
5. Умарова М, Ҳамроқулова Х, Тожибоева Р. Ўқиш китоби. 3-синф учун дасрлик. “Ўқитувчи” нашриёт-матбаа ижодий уйи Тошкент.: 2016.
6. Матчонов С, Шожалилов А, Ғуломова Х, Сариев Ш, Долимов З. Ўқиш китоби 4-синф учун дарслик. Тошкент.: “Янгиюль полиграфх сервис” 2020.
7. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент.: Ғафур Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат” нашриёти, 1998. – 262 б
8. Жумабоев М. “Болалар адабиёти ва фольклор”. Тошкент.: Ўқитувчи,1990.

УДК 374.02

Кабылбекова Заурет Бердикуловна, Өмірбек Арайлым Жақыпқызы,
Жандабаева Индира Серікбаевна
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауезова
(Шымкент, Казахстан)

КӘСІБИ ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Аннотация. Процессы профессионального становления являются предметом постоянного интереса ученых и практиков в связи с их высокой социальной значимостью. Профессиональное становление психолога является сложным, длительным и противоречивым процессом. Особенности деятельности таких специалистов предполагают не только когнитивное, но и личностное, индивидуальное развитие, так как личность психолога должна быть релевантной его профессиональной деятельности. Поэтому особо важной становится проблема изучения становления идентичности психологов, что связано с необходимостью подготовки высококвалифицированных специалистов, работающих в системе человек-человек. В данной статье рассматриваются психологические аспекты профессионального развития личности студентов.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, будущий специалист, компетентность, профессиональные качества, индивидуальное развитие, профессиональное творчество.

Kabulbekova Zauret Berdikulovna, Omirbek Arailum Jakupkyzy,
Zhandabayeva Indira Serikbaevna
(Shymkent, Kazakhstan)

PSYCHOLOGICAL ASPECT OF PROFESSIONAL CONSENT

Abstraction. The processes of professional development are the subject of constant interest of scientists and practitioners in connection with their high social significance. The professional development of a psychologist is a complex, long and controversial process. The peculiarities of the activities of such specialists imply not only cognitive, but also personal, individual development, since the personality of a psychologist should be relevant to his professional activity. Therefore, the problem of studying the formation of the identity of psychologists becomes especially important, which is associated with the need to train highly qualified specialists working in the human system. This article deals with the psychological aspects of the professional development of the personality of students.

Keywords: professional training, future specialist, competence, professional qualities, individual development, professional creativity.

Студенттердің кәсіби бағыттылығы қазіргі заман талаптарына сай жоғарғы оқу орындарындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Кәсіби бағыттылықтың қалыптасуы болашақ маманға сапалы білім беру максаттарын жүзеге асырудың бірден бір жолы.

Кез-келген тұлға өзінің кәсіби маманды бірден қабылдай алмайды, ол осы уақытқа дейінгі білім дәрежесі, мамандық туралы қандай да бір көзқарастың негізінде таңдау жасайды. Олай болса, маман иесінің өзі таңдаған кәсіби жетілуі бірнеше факторларға байланысты шешіледі.

Кәсіби жетілу тұлғаның өз мамандығына қанағаттанудан, кәсіби бағыттылығынан, өз мамандығына байланысты іс-әрекетке деген жағымды қатынасынан, өзіндік кәсіби жетілуге деген ішкі талпыныстар мен түрткілер жүйесінен тұрады.

Кейбір зерттеушілердің мәліметтеріне қарағанда кәсіби жетілу құрылымына қажеттілік, мотив, бағдар, құндылық бағдары, қызығулар, дүниетаным, идеал, сенім-нанымды жатқызуға болады.

Т.А. Платонова жетілуге құмарту мен қалау, қызығу, бейімділік, идеал, дүниетаным, сенімдерді жатқызады. Ол бойынша, қажеттіліктер, қызығулар, мұраттар жеке адам бағыттылығының түрлі жақтары бола отырып, оның іс-әрекетінің мотивациясы ретінде қалыптасады, деп көрсетеді.

Студенттің кәсіби бағыттылығын тұлғаның өмірлік жолымен, өмірлік жоспарымен байланыстыра зерттелгенін мақұлдаған ғалымдар да бар (Головаха, Кроник, 1984).

Кәсіби жетілуді таңдап алынған мамандыққа байланысты іс-әрекетке деген жағымды қатынасты анықтайтын ішкі талпыныстар мен түрткілер жүйесі ретінде түсінеміз. Мұндай жүйеге жеке адамның жалпы бағыттылығын және жеке адамның мотивациялық жүйесін қалыптастыратын құрамдас бөліктерінің барлығын (қажеттілік, мотив, бағдар, құндылық бағдары, қызығулар, дүниетаным, идеал, сенім-наным) жатқызуға болады.

Г.А. Журавлева кәсіби жетілудің келесі бөліктерін бөліп шығарды: мамандыққа қызығушылық пен қанағаттану дәрежесі, мамандық шарттары мен мазмұны туралы түсінік деңгейі, маманның рөлдік қызметі, кәсіби іс-әрекеттің құндылық құрылымы. Сонымен қатар, кәсіби бағыттылықты қалыптастырудың бірнеше жолын көрсетеді:

- 1) арнайы пәндерді оқыту арқылы;
- 2) шеберлікті игеру тәжірибесі;
- 3) мамандық туралы арнайы курстар арқылы.

Кез-келген кәсіби шеберлік белгілі бір талаптар, ниеттер негізінде жүзеге асады. Әрбір кәсіби іс-әрекеттің жетілуі жеке адамның қиындықтарды жеңу қабілеттілігін, әрекеттерді орындауға байланысты жеке бастық кәсіби бағдарды, іскерлікті, кәсіби сана қалыптастыруды, білімділікті талап етеді.

Жоғары оқу орнындағы мамандарды дайындаудың барлық жүйесі студенттерде тек арнайы білім, іскерлік, дағды ғана қалыптастырып қоймай, сонымен бірге олардың кәсіби шеберліктерін жетілдіру мақсатында ұйымдастырған педагогикалық жүйе ретіндегі жоғары оқу орнының қызметінің нәтижелі болуының маңызды бөлігі.

Студенттің оқу іс-әрекетінің мотивациялық - бағдары оның тұлғасының психологиялық құрылымы ретінде және оқу іс-әрекеті барысындағы түрткілері мен тығыз

байланысып, оның оқу іс-әрекетінің белсенділігін реттеп отырады. Мұнда жеке адамның кәсіби жетілуі оның мамандықты игеру барысындағы белсенділігінің негізгі бөлігін құрайтыны сөзсіз.

Студенттің оқу іс-әрекеті ғылыми білім, іскерлік, дағдыларды игеруге бағытталған бірқатар маңызды ерекшеліктерімен сипатталады. Студенттің оқу іс-әрекетінің бұл ерекшеліктері тек қана іскерлік дағдыларын ғана емес, сонымен қатар белгілі бір мамандықты игеру, оған кәсіби жетілу мен кәсіби шеберлігі арқылы әлеуметтік ортадан өз орнын табуға деген ұмытылыспен тығыз ұштасады. Осы орайда жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері студенттің оқу іс-әрекеті мотивтерінің қоғамдық мәні; оқудың кәсіби маңыздылығы, жаңа білім, іскерлік, дағдыларды игеру мотивтерін бейнелейді.

Нақты студенттің тұлғасымен қатар оның оқу іс-әрекетінің сипаттамаларын талдауда студенттің белгілі бір мамандықты игеру арқылы қоғамдық белсенділікке жетуінің жолдарын анықтауға болады. Студенттің іс-әрекетінің түрткілерін саналы түрде сезіну жағдайларын талдау осы іс-әрекеттің бағдарлау құрамын анықтауға мүмкіндік береді.

Осы орайда Л.И. Анцыферованың «психиканы іс-әрекеттің интегралды бөлігі: сезім, ниет, қалау ретінде ғана емес, адамның қабылдау, ұғым, түсінігін іс-әрекеттің бастапқы методологиялық негізі ретінде түсіну қажет» деген анықтаманың маңызы зор болып табылады.

Студенттің оқу іс-әрекеті болашақ кәсіби даярлық болғандықтан, оның мамандық туралы түсінігін, оған деген қатынасын, алатын ролін оқу іс-әрекетінің құрамды бөлігі ретінде қарастыруымыз қажет. Студенттің оқу іс-әрекетінде осы аталған жәйттерді ескеру студенттің кәсіби даярлығы мен жетілуі нәтижелігіне болашақ мамандығын толық игеруімен қатар, өзінің келешектегі маман ретіндегі ролін түсіну және осы мамандықты игеру барысындағы жекелеген пәндерді оқып үйренудің маңызын терең түсінуге көмегін тигізеді.

Қазіргі кезде адамның белгілі бір кәсіп түрін таңдау және осы мамандықты игеруге деген ұмтылысы мен болашақ кәсіпке деген жағымды қатынастық мәселелері зерттеушілер тарапынан ерекше қызығушылық тудырады. Бұл мәселе алғаш рет жеке бағыт ретінде Н.В. Кузьмина еңбектерінде қарастырылған.

Студенттердің жоғары мамандандырылған кәсіби маман болуға ұмтылуы оның мамандыққа қажетті білім, іскерлік, дағдыларды меңгеруге және мамандарды жоғары оқу орнындағы дайындауға деген жағымды қатынасымен сипатталынады.

К.М. Гурьевич мамандықты жетілдіру мәселесін адамның қабілетімен байланыстырады. Өйткені мектеп бітірушілер мамандық таңдау барысында осы факторларды басшылыққа алуы мүмкін. Осыған сәйкес автор мамандықтың үш типін бөледі:

- 1) Кез-келген адам қызмет ете алатын немесе орындай алатын мамандық;
- 2) Кез-келген адамның қолынан келе бермейтін, өзіндік талаптары бар мамандық;
- 3) Жоғары іскерлікті, қабілеттілікті талап ететін мамандық.

Кәсіби мамандықты жетілдіру іс-әрекеттің күрделі түрі болғандықтан, ол ұзақ саналы ұғындырылатын мотивті қажет етеді. Себебі, бұл студенттің таңдап алынған

мамандықты игеру жолындағы тұлғалық бағдарларымен қатар, оның жекелеген бөліктеріндегі оқыту белсенділігін ұйымдастыруға себепші болуы тиіс.

Жоғары оқу орнындағы мамандарды дайындаудың барлық жүйесі студенттерде тек арнайы білім, іскерлік, дағдылар ғана қалыптастырып қоймай, сонымен бірге кәсіби шеберліктің студенттерде болуы немесе болмауы бұл педагогикалық жүйе ретіндегі жоғары оқу орнының қызметінің нәтижелі болуының маңызды бөлігі. Осы зерттеулердің міндеттерінің бірі кәсіби қалыптасуының ерекшелігін зерттеуде. Бұл аталған құбылысты біз оқыту процесінің соңғы мақсатын қабылдау деңгейі деп қарастырамыз. Осыған байланысты, мамандықпен қанағаттану өлшемі кәсіби бағыттылықтың көрсеткіші ретінде көрініс береді. Мамандықпен қанағаттану критерийіне байланысты кәсіби бағыттылық деңгейі бойынша студенттер үш топқа бөлінеді:

- 1) қанағаттану деңгейі жоғары студенттер;
- 2) қанағаттану деңгейі орташа студенттер;
- 3) қанағаттану деңгейі белгісіз студенттер.

Отандық психологиялық зерттеулер бойынша, оқудың соңғы кезеңінде қанағаттану деңгейінің төмендеуі заңдылық, өйткені студенттер арнайы білім игеруіне байланысты өзінің мүмкіндіктерін жақсы бағалайды және де өзіне деген болашақ маман ретіндегі талабы жоғарылайды. Бірінші курс студенттерінде әлі де болашақ мамандығы туралы идеалды көзқарас басым, ал жоғарғы курс студенттері практикалық қызметпен сәйкес болашақ мамандығын жақынырақ біледі.

Студенттердің мамандықпен қанағаттану деңгейі курстан курсқа өткен сайын төмендейді. Ал мамандыққа деген белгісіз немесе бейтарап қатынас үшінші курс студенттеріне тән. Курстан курсқа көшкенде кәсіби іс-әрекет мотивінің құрылымында төмендегі мотивтер маңызды болады. Осылайша, төменгі курстарда студенттер мамандықтың қоғамдық маңыздылығын жақсы түсінеді, оларда мамандыққа деген эмоционалдық қатынас басым. Дегенмен, оқу орнында оқу кезінде және мамандықты игеру кезінде үшінші және төртінші курста мотив қарқындылығы төмендейді.

Студенттердің кәсіби бағыттылығының қалыптасуына әсер ететін бір топ мотивтерді бөліп шығаруға болады:

- қоғамдағы маңызды мамандықтардың бірі;
- адамдармен жұмыс жасау;
- сүйікті іспен айналысу мүмкіндігі;
- жұмыс шығармашылықты талап етеді;
- жұмыс қара жұмысты талап етпейді;
- жақсы еңбек ақы;
- қалыпты жұмыс күні;
- болашақтағы кәсіби өсу мүмкіндігі;
- жұмыс менің қабілетіме сай келеді;
- жұмыс менің мінезіме сай келеді.

Болашақ мамандықтың қызықтыратын аспектілері құрылымының даму динамикасын талдау негізінде оқу іс-әрекетінің мақсатын жоғарғы қабылдау деңгейінің себебі ең алдымен өзінің мамандығының қоғамдық маңыздылығын, оның

шығармашылық сипатын, әрі қарай кәсіби дамуға мүмкіндікті сезінумен байланыстылығы айқындалады.

Студенттердің кәсіптік оқу мотивациясы қазіргі – заман талаптарына сай жоғарғы оқу орындарындағы өзекті мәселелер болып саналады. Бұл мәселелер болашақ маманға сапалы білім беру мақсаттарын жүзеге асырудың бірден бір жолы. Жалпы студенттердің кәсіби қалыптасуы оқу процесінің ұйымдастырылу деңгейіне, оқытушының іскерлігіне, студенттердің ғылыми жұмысын ұйымдастырылуына тәуелді. Кәсіптік дайындық үшін, оқу курсындағы пәннің маңыздылығы, оған деген қызығу, оны меңгерудегі қиындық, оқыту сапасымен қанағаттану деңгейі маңызды.

Сондықтан студенттердің кәсіби ептілігі мен шеберліктерін жетілдіру мақсатында ең алдымен, олардың оқу процесін тиімді ұйымдастыру керек деген шешімге келеміз. ЖОО жағдайында лекциялар мен тәжірибелік сабақтарда заман талаптарына сай инновациялық белсенді, интерактивті әдістерді жиі қолдану негізінде кәсіби жетілдіруді қамтамасыз етуге болады деп тұжырымдаймыз.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Журавлева Г.А. Изучение профессиональной направленности студентов и задачи воспитательной работы. Каунас. 1992.
2. Здравомыслов А.Г., Ядов В.А. О программировании конкретного социального исследования. Вопросы философии, М., 1993.
3. Ковалев В.И. Студент и преподаватель глазами друг друга // Высшее образование в России, №3. 1996.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
5. Джакупов С.М., Изакова А.Т. Экспериментальное исследование влияния когнитивных способностей на профессиональное самоопределение.// Теоретические и прикладные проблемы социализации личности. - Алматы, 2000.

Кабылбекова Заурет Бердикуловна, Мұхтар Шынар Талғатқызы,
Каракпаева Сарбиназ Куанышбековна
Южно-Казахстанский университет им.М.Ауезова
(Шымкент, Казахстан)

**БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ДАЯРЛАУДА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

*ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕНИЯ
ПРИ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ*

Аннотация. Современная образовательная ситуация задает все более высокий уровень профессионализма будущего специалиста. Становится очевидным, что достижение целей современного образования во многом связано с личностным потенциалом учителя, его общей и профессиональной культурой. Данное понятие включает в себя и культуру общения. Переход к новой образовательной парадигме, доминирующим фактором которой выступает культура, воспитание «человека культуры», определяет ориентиры высшего педагогического образования. В данной статье рассматриваются основные направления формирования культуры общения будущего специалиста в контексте общей подготовки в условиях вуза.

Ключевые слова: будущий специалист, общение, культура общения, культура, образовательная среда, вербальное и невербальное общение, социальная духовная сфера, рефлексия.

*Kabulbekova Zauret Berdikulovna, Mukhtar Shynar Talgatkyzy,
Karakpaeva Sarbinaz Kuanishbekovna
(Shymkent, Kazakhstan)*

*FEATURES OF FORMING A CULTURE OF COMMUNICATION
IN THE TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS*

Abstraction. The current educational situation sets an increasingly high level of professionalism of the future specialist. It becomes obvious that the achievement of the goals of modern education is largely related to the personal potential of the teacher, his general and professional culture. This concept also includes the culture of communication. The transition to a new educational paradigm, the dominant factor of which is culture, the education of a "person of culture", determines the guidelines of higher pedagogical education. This article examines the main directions of the formation of the culture of communication of the future specialist in the context of general training in the conditions of the university.

Keywords: future specialist, communication, communication culture, culture, educational environment, verbal and nonverbal communication, social spiritual sphere, reflection.

Қоғамдағы әлеуметтік рухани сфералар өзара әсер етуі нәтижесінде жалпы даму өзгерістеріне әкеледі. Мәдениеттің барлық жүйелері, соның ішінде білім беру үрдісі де дамудың тұтас динамикалық жүйесін құрайды.

Білім берудің әлемдік жүйесінің өзгерісі, әсіресе аймақтық өзгерістер оның даму динамикасының сипатын аша түседі.

Білімнің мен іс-әрекет теориясының (Я.Л. Коломинский, Н.Н. Хан, С.Г. Тәжібаева, С.А. Ұзақбаева, Қ.Б. Жарықбаев) жетістіктеріне сүйеніп оның ішкі мәдени құндылықтарының негізі жасалса, мәдениетті игеру арқылы тәрбие негізі қаланатыны белгілі.

Бірқатар ғалымдардың еңбектерінде қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырумен қатар, ұрпақтың шығармашылық белсенділігін арттыру жолдары белгіленген (В.С. Библер, В.О. Егоров, Н. Румянцева).

Қазіргі дағдарыстардың социомәдени сипаттамасы мәдени әрекеттің, субъектілер арасындағы қатынастың құлдырауымен, білім беруді мәдени іс-әрекет ретінде жаңа принциптер негізінде түсінудің пайда болуымен байланысты.

Ғылыми психологиялық-педагогикалық теорияларда мәдениеттану қажеттілігіне, мәдени сұраныстарға байланысты гуманитарлық білім негіздері қалыптасуда. Сондықтан білім мен мәдениеттің арақатынасы және мағынасына байланысты төмендегі бағыттарды бөліп көрсетуге болады:

- оқу орындарының мәдени моделдері;
- оқытушы және оқушының қарым-қатынас мәдениеті;
- оқу орындарының мәдени ортасы;
- оқу орындарынан тыс мәдени орта;
- қоғамда қалыптасқан социомәдени ерекшеліктер;
- жеке тұлғаның өзін-өзі бақылауына байланысты мәдени әрекеттер;
- жеке тұлғаның дамуына әсер ететін нақты қоғамдық мәдени әрекеттер.

Мәдени білімнің көрсетілген проблемалары қазіргі тәрбие мен білімді, жеке адамның дамуын әртүрлі макро- және микро-мәдени процестердің өзара байланыстарымен түсіндіретін бағыттар.

Түрлі зерттеу жұмыстарындағы мазмұндық талдауға тоқтала келе, қарым-қатынас мәдениетінің келесі компоненттерін бөліп көрсетуге болады:

- Қарым-қатынас мәдениетіндегі сауаттылық.
- Қарым-қатынас компетенттілігі.
- Құндылықтардың игерілуі.
- Рефлексия.
- Мәдени шығармашылық.

Аталған компоненттердің мазмұнына жеке тоқталатын болсақ, мәдени сауаттылық - қарым-қатынас мәдениетінің басты шарты, яғни жас кезеңіне байланысты жекелік ерекшелігі, ұлттық және басқа да ерекшеліктерді игеруді білдіреді.

Сауаттылық білімдерді, фактілерді, көріністерді, ұғымдарды, заңдарды, икемділікті, символдарды, мінез-құлық, іс-әрекет, қарым-қатынас сферасындағы нормативтерді, ережелерді білдіреді.

Мәдени компетенттілікті арнаулы білімдер жүйесінің құрылымдық ерекше түрі деп түсінуге болады. Ол өзіне сәйкес іс-әрекет барысында тиімді шешім табуға мүмкіндік береді. Психология теориясында қарым-қатынас компетенттілігі адамның жеке басының құзырлылығы деп қарастырылады.

Қарым - қатынас мәдениетіндегі мәдени сауаттылық пен компетенттіліктің негізгі айырмашылығы сауатты жеке тұлға, яғни адамның өзін-өзі ұстай білуі, ситуациядан шыға алуы, адамның қандай проблема болса да оны жоғары білімділік негізінде шеше білуі. Компетенттілікті дамыту - адамды жай ғана тану емес, оны өмір тәжірибесіне үйрету.

Құндылықтар - қарым-қатынас мәдениетіндегі жеке мәндердің, идеалдар мен көзқарастардың, сенімдер мен қатынастардың және әрекеттердің өзара жиынтығы.

Құндылықтардың нормадан, нормативтерден айырмашылығы таңдау мүмкіндіктерінің болуы. Сондықтан адам мәдениетіндегі құндылықтар қарым-қатынастың мағыналығын ашады.

Рефлексия - қарым-қатынас мәдениетін игерумен қатар, адам өзінде болып жатқан ішкі өзгерістерін сезінуі, іс-әрекетінің нәтижелерін, мақсатын байқауға тырысуы.

Мәдени шығармашылық - адам мәдениеттілігінің табысы ғана емес, оны туғызушы бейнесі. Шығармашылық объектісі ретінде бейнелер, мақсаттар, символдар, ұғымдар, қылықтар мен қатынастар, құндылықтар көрінуі мүмкін. Шығармашылық ізденіс процесінде жеке адам өзіне тікелей қатынасты жаңалық ашуға ұмтылады.

Осы негізде студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда төмендегідей психологиялық - педагогикалық қағидаларды негізге алдық:

- адам - қоғамның бөлінбейтін бөлігі, жер бетіндегі материалдық және рухани мәдениеттің, тарихтың, дамудың субъектісі;

- оқу мазмұнын теориялық біліммен толықтыратын, материалдық дүние байланыстарын өз бетінше тануға үйрететін ғылымилық қағидасы;

- дүниенің тұтастығы мен бірлігін түсініп, қалыптастырып, дамытуға мүмкіндік беретін "субъект-субъект" жүйесіндегі өзара саналы әрекетті түсіну;

- студенттерді қоғамдық әралуан салаларға қатыстыруға, қарым- қатынас мәдениетіне, мінез-құлыққа, өзара қарым-қатынасқа бейімдеуге мүмкіндік жасау.

Ғалымдар А.Н. Леонтьев, В.Н. Мясищев қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруда білім мен тәрбие бірлігі тұлғаның ішкі қажеттілігі мен қызығушылығына толық әсер етеді деп көрсетеді.

Осыған байланысты студенттердің жас және психологиялық ерекшеліктеріне сүйеніп, интеллектуалдық, эстетикалық дамуын қозғайтын сапалық өзгерістерді, сонымен бірге өзара әрекетінің деңгейі басшылыққа алынып, олардың қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасуының көрсеткіштері айқындалды.

Осы орайда жасалған зерттеу жұмыстар барысында, бағдарламаға енген қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасқан деңгейін анықтау мақсатымен студенттер арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнама мынадай сұрақтарды қамтиды:

1. Мұғалім және «қарым – қатынас мәдениеті» ұғымдарының арақатынасын қалай түсінесіз?

2. Қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру және дамыту теориялары бағытында үлес қосқан ғалымдардың еңбектері мен есімдерін атаңыз.

3. Қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың танымдық-тәрбиелік мәні неде?

4. Болашақ мұғалімдерге қарым-қатынас мәдениетін меңгеру әрекеттері қаншалықты қажет?

5. Мектеп жағдайында мәдениеттілікке тәрбиелеу деңгейі жеткілікті ме?

Сауалнама нәтижесінде көпшілік студенттердің мәдениеттілігі, теориялық білімдер мен тәжірибелік дағдыларын меңгеруге ынталы, ықыласты екені анықталды.

Жоғарыда айтылған қағидалардың негізінде оқыту тәрбие процесінде студенттердің қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру жүйесінің жекелік-мотивациялық және мазмұндық компоненттері айқындалды. Алайда кейбір студенттер берілген қосымша бойынша меңгерілген білімдердің әліде жеткіліксіз екендігін байқатты.

Болашақ мамандардың қарым-қатынас мәдениетінің қалыптасу бағытында білім, іскерлік, дағдысының қалыптасуы, педагогикалық практика бағдарламасының мазмұнына қарым-қатынас проблемаларын енгізіп, нақты тапсырмаларды күрделендіріп отыру қажет етеді.

Бұл проблеманың шешімін табуда белгілі бір нәтижеге жету үшін, біздің пікірімізше, жоғары мектеп жағдайында студенттерді оқыту барысында түрлі ұйымдастыру формалар мен әдіс- тәсілдерді қолдану қажет, мысалы:

- қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру шараларын ендіру мақсатында жоғары оқу орындарының педагогикалық-психологиялық пәндері бағдарламаларын мазмұны жағынан жете зерттеп, аталмыш мәселеге ерекше көңіл бөлу;

- студенттерге өзін-өзі қарым-қатынас мәдениеттілігіне тәрбиелеуде мүмкіндік жасау;

- жоғары оқу орындарында қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру мәселелерімен айналысатын үйірмелер, клубтар, орталықтар ашу;

- қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруды жүйелі түрде оқу процесіне ендіру (мысалы, арнайы курс ретінде), т.б.

Сонымен, қарым-қатынас мәдениеттілігі, оның ішінде студенттердің

болашақ маман иесі ретіндегі қарым-қатынас проблемалары қазіргі заманымыздың өзекті мәселесі бола тұра, психологиялық-педагогикалық ғылымдар тұрғысынан әлі де терең зерттеуді қажет етеді.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность // Педагогика. 1999. - № 3. - С. 37-43.
2. Варданян Ю.В. Стрoение и развитие профессиональной компетентности специалиста с высшим образованием: Автореф. дис. докт. пед. наук. -М., 1999 - 38 с.
3. Василюк Ф.Е. На подступах к синергийной психотерапии: история упования // Московский психотерапевтический журнал. 1997. № 2.
4. Балтабаев М.Х. Педагогическая культурология. - Алматы, 2000. 268 б.
5. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. Киев, 1989. - 187 с.
6. Захарова Л.Н. Психологические основы подготовки к профессиональной деятельности. Новосибирск, 1997. - 246 с.

Пирматова Озода Сапарбоевна
УрДУ катта ўқитувчи
(Урганч, Ўзбекистон)

ШОЛИ ПОЯСИДА УЧРАЙДИГАН АЙРИМ ЗАРАРКУНАНДА ҲАШАРОТЛАР НОМЛАРИ

Аннотация. Мақолада ўзбек тилида ишлатиладиган шולי ўсимлигида учрайдиган айрим зараркунандаларнинг тузилиши ва уларнинг номлари юзасидан фикр юритилган.

Калит сўзлар: Шоли, шолিপоя, шолипоя узунбуруни, қирғоқ чивини, қалқондор қисқичбақа, шолипоя пашшаси, арпа минёри, булоқ куртлари.

Аннотация. В статье речь идёт о строении и названии в узбекском языке некоторых вредителей, встречающихся в рисе.

Ключевые слова: Рис, стебель риса, рисовый долгоносик, прибрежные комары, щитовая креветка, рисовое муха, ячменцовое минёр, родниковое гусеница.

Annotation. The article deals with the structure and name of some pest found in rice in the Uzbek language.

Key words: Rice plant, rice field, larvae of rice weevil, larvae of coastal flies, shield shrimp, chironomus, troubadour downstairs, caddisfly.

Шоли ўсимлиги ва ундан олинадиган гуруч маҳсулотидан ер юзида инсонлар турли хил таомларни тайёрлашади. Турли давлатларда шолининг турли хил навларини турли хил техника ёрдамида етиштиришади. Ушбу жараёнда шולי маҳсулоти ичида географик муҳитга қараб турли хил бегона ўтлар ўсади. Бегона ўтлар билан курашиш жараёни ҳам ўзгачадир. Шунингдек, шולי ўсимлигига зарар етказадиган заракунандалар ҳам турличадир.

Ўзбек тилида ишлатиладиган шולי лексемаси тожикча от “оқланмаган гуруч дони”, “гуруч дони ўсимлиги” маъносини англатади [1. 266].

Шолипоя “Бу от тожик тилида шולי оти билан (қ.) “ўсимликнинг тик ўсадиган ер усти қисми” маъносини англатадиган *пойа* отидан тузилган бўлиб, “шולי экилган майдон” маъносини англатади [1. 266].

Ўзбек тилида шולי ўсимлиги униб чиқиб, ҳосил бериб, ундан гуруч маҳсулотини ажратиб олинганга қадар деҳқонлар турли хил бегона ўтлар ва заракунандалар билан кураш олиб боришади. Ушбу заракунандалар турлича бўлиб, ҳар бири ўзига хос номланган.

Жумландан, шолипоя узунбуруни Қорақалпоғистон Республикасида, Сирдарё, Тошкент вилоятларида ва Фарғона водийсида тарқалган. У уч жуфт оёқли қора тусли қўнғиз бўлиб, танасининг узунлиги тўрт ё беш миллиметр бўлади, мўйлови ва оёқлари сарғиш, қўнғир тусда бўлиб, танасининг икки учи жуда тораёган, усти майда қилчалар билан қопланган. Ушбу қўнғиз доим шולי далаларида бўлиб, шолининг пояси билан

озиқлангани ва танаси узунчоқ, мўйлови ҳам узун бўлгани учун шолিপоя узунбуруни деб номланади [2. 4].

Қирғоқ чивини Ўзбекистонда деярли ҳамма жойда тарқалган. Етук чивин металсимон яшил рангда, танасининг узунлиги тўрт миллиметр. Личинкаси хира сариқ тусда, узунлиги етти миллиметр, бел томонида эгилган ўсимтаси бўлади. У ерда ўрмалаб бориб ўсимликларни кемиради. Илдизда ва поянинг пастки қисмида ғумбакка айланади. Урғочилари тупроққа тухум қўяди ва шу ерда личинкага айланади. Ушбу зараркунанда қирғоқда тупроққа тухум қўйиб, тухумлари шולי ўсимлигининг поясида ғумбакка айланиб, шולי пояси билан озиқлангани учун қирғоқ чивини деб номланади [2. 5].

Қалқондор қисқичбақанинг эса узунлиги икки ярим сантиметр бўлиб, танаси қирқ иккита бўғимга бўлинган. Ушбу зараркунанда шолিপояга сув бостирилгандан кейин пайдо бўлиб, ўсимликни кемиради, натижада майсалар сийраклашиб қолади, нобуд бўлади. Заракунанда қисқичбақа бўлиб, ўзини ҳимоя қилувчи қалқони бордек кўринади ва шולי ўсимлигининг поясини қирқади ва қуритади, натижада деҳқонлар шолидан ҳосилни жуда кам олишади [2. 5].

Шунингдек, *бокоплав қисқичбақа* танаси бўғим-бўғим, ялтироқ қопагич билан қопланган, қорин томони очиқ бўлади. Булар шолипояда қалқондор қисқичбақалар билан бир вақтда, яъни сув бостирилгандан кейин пайдо бўлиб, ернинг устки қатламини кўзгатади, сувни лойқатиб туради, улар майсаларнинг илдизини узиб, ердан ажратади ва нобуд қилади. Ушбу заракунанданинг устида ялтироқ қопама бўлгани учун шундай номланган, яъни бокоплав усти ҳимояланган, қопланган маъносига ишоради [2. 5].

Шолипоя пашшасининг катталиги икки ярим, уч миллиметр келади, ранги сарғиш, қалқони оқ, қорнида кўндалангига ўтган қора чизиқ белбоғи бор, оёқлари оқиш, сон ва болдирлари қорамтир. Июньнинг бошларида личинкалари барглар тўқимасининг остки томонига кириб олиб, уларни зарарлайди. Ушбу пашша асосан шולי далаларида кўпайиши ва шולי барглари билан озиқлангани учун ҳам шундай номланади [2. 5].

Арпа минёри пашшаси кулранг тусли, бошида йирик кўзлари бор. Танаси тўқ рангли қалқонча билан қопланган. Оёқлари тўқ кўнғир тусда. Личинкаси тухумсимон, оқиш, сарғиш. Танаси ўн учта бўғимга бўлинган. Бош қисмида яхши ривожланган бақувват жағлари бор.

Бу зараркунанда шолипояда июннинг ўрталарида пайдо бўлиб, баргларининг устки томонига тухум қўяди. Тухумдан чиққан личинкалар баргнинг ичига тешиб кириб, паренхима тўқималарини ёки ёш ўсимлик поясини тешиб ичига киради ва шу тариқа шолини бутунлай қуритади. Ушбу заракунанда шולי ва арпа ўсимлигининг пояси билан озиқланади ва шундай номланган [2. 6].

Булоқ куртлари ривожланиш даврларини тўла ўтайди. Бошида фасеткали учта та кўзи бор. Мўйловлари кўп бўғинли, ипсимон. Қаноти икки жуфт, сийрак томирли. Қорни ўнта та бўғимга бўлинган.

Личинкасининг оғиз аппарати кемирувчи типда, кўкрагида уч жуфт оёғи бор. Булоқ куртлари ўсимлик қисмларидан тузилган найча ғилоф ичида яшайди. Зараркунанда ғилофга маҳкам ёпишиб олган ҳолда у билан бирга ҳаракат қилади. Личинкалари шולי эжилгандан кейин пайдо бўлади ва ер юзасида ўрмалаб юриб, униб

чиқаётган уруғни ва ўсимликнинг илдизини кемиради. Ушбу зарақунанда ҳам булоқ атроқларида ва шоли далаларида яшайди [2. 6].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Раҳматуллаев. Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II том. Тошкент. “Университет”. 2003-й
2. Шолининг зарақунанда касалликларига ҳамда бегона ўтларга қарши кунашиш чоратadbирлари бўйича. Тавсиянома. Тошкент-2009 й.

Хамроева Мухлиса Салимовна
Бухоро тумани 36-мактаб инглиз тили фани ўқитувчиси,
Турсунбекова Ойгул Баҳромжон қизи
Бухоро тумани 36-мактаб инглиз тили фани ўқитувчиси
(Бухоро, Ўзбекистон)

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ ВЫРАЖАТЬ МЫСЛИ ПИСЬМЕННО НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье приведена информация об обучении учащихся выражать мысли письменно на английском языке.

Ключевые слова: Английский язык, ученик, учитель, методика, письменная речь.

Ўқувчиларни инглиз тилида фикрни ёзма ифода қилишга ўргатиш

Аннотация. Мақолада ўқувчиларни инглиз тилида фикрни ёзма ифода қилишга ўргатиш ҳақида маълумот берилган.

Калит сўзлар: инглиз тили, ўқувчи, ўқитувчи, метод, ёзма нутқ.

Замонавий чет тилларини ўқитиш методикаси «ёзув» ва «ёзма нутқ» тушунчалари фарқланади. Бундай фарқланиш ёзув механизмнинг ўзига хос хусусиятларига асосланади. Машҳур психолог Н.Н. Хинкиннинг гувоҳлик беришига ёзув механизми икки босқичдан иборат:

1. Ҳарфлардан сўз яшаш;

2. Сўз ва сўз бирикмаларидан ёзма ахборотлар тизимидан ташкил топган бўлар экан.

Ёзма нутқ фаолиятининг ўзига хос тури бўлиб, у маълумотни алоқанинг ёзув орқали кодлашдан иборатдир. Инглиз тилини ўрганишда ўқувчилар ўз фикрларини ўз сўзлари билан баён қилиш кўникмасини эгаллаб олишларида ёзма шаклдаги фаолиятнинг баён, тасвирлаш, ҳикоя қилиш, иншо, хат ёзиш, реферат ва аннотация тузиш каби турларидан фойдаланиш мумкин.

Баён ёзиш учун синфда ўқитувчи раҳбарлигида маълум тайёргарлик ишларини олиб бориш зарур. Ўқувчилар билан биргаликда эшитаётган ёки ўқиб чиқилган матнларда моделлар танлаб олиш, матнни маънодор қисмларга бўлиб чиқиш, унинг асосий мазмунини аниқлаш лозим. Синфда мана шундай тайёргарлик ишлари олиб борилган, баён ёзиб келишни уйга вазифа қилиб бериш мумкин.

Ўқувчиларга фикрни ёзма равишда баён қилишни ўргатишда иншо муҳим аҳамият касб этади. Иншо, тўла маънода, бирор матн муҳокама қилишдан иборатдир. Лекин бундай ишни амалга ошириш ҳар бир ўқувчининг қўлидан келавермайди. Шу сабабли республикамиз умумтаълим мактабларида инглиз тилида росмана иншо ёзиш анча қийин иш ҳисобланади: фикрни ёзма ифодалаш билан боғлиқ бўлган ҳикоя ёки тасвирланишни шартли равишда иншо деб аташ тўғридир. Ёзма нутқни шакллантиришда

машқларнинг баён, тасвирлаш, ҳикоя қилиш, иншо ёзиш, хат ёзиш каби турларидан кенг фойдаланиш мумкин.

Чет тиллар ўқитиш методикасида ёзма нутқ ва ёзув малака кўникмаларини назорат қилишга етарли даражада аҳамият берилади. Ёзма нутқнинг назорат қилишни асосий объекти ёзма нутқ малака ва кўникмалари деб қаралади. Бу нарса график ва имло малакалари назорат қилинмайди деган маънони билдирмайди. Ёзув ва имло малакалари қандай даражада шаклланганлигини текширишда тинглаб диктант ёзишдаги фойдаланиш мумкин. Бундай диктантларнинг вазифаси ўқувчиларнинг товушли нутқини ёзма нутқга айлантириш малакасини текширишдан иборатдир.

Ўқитувчи ёзилган диктантни келгуси дарсгача текшириб чиқиши, ўқувчилар йўл қўйган ўхшаш хатоларни таҳлил қилиши лозим.

Ёзма нутқ кўникмаларини текшириш пайтида тасвирлаш, ҳикоя қилиш, иншолар ва шунингдек, чет эллик ва хорижлик тенгқурларга хат ёзиш текширув топширигини сифатида қўлланиши мумкин.

Ҳозирги замон чет тиллар ўқитиш методикаси ўқувчилар ёзма нутқдаги хатосини тушуниб олган ва муайян ишни хатосиз бажара олган пайтдагина хатолар такрорланишининг олдини олиш мумкин, деб ҳисоблайди. Кўпгина чет эл ва хорижлик методистлар ўқувчилар онгида хатолар ўрнашиб қолмаслиги учун улар хатолар қилмаслиги ва хатони кўрмаслиги керак деган назарияга асосланиб, ўқувчилар йўл қўйган хатоларни тўғрилашни таклиф қилдилар. Ёзма ишларни текширишда ўқувчилар ўз хатоларни аниқ кўришлари ва онгли равишда тузатиш учун хатоларнинг тагига чизиб қўйиш, дафтар ҳошиясига уларнинг қандай хатолар эканини ифодаловчи (gr, lex каби) белгилар қуйиши таклиф қилинади. Хатолар устида ишлаш уларнинг характериға боғлиқдир. Масалан, имло ва график хатога йул қўйган ўқувчидан хато ёзилган сўзни бир неча марта ёзиш талаб қилинади. Грамматик ва лексик хатолар устида ишлашда ўқувчиларга бу ҳодисани гапда тўғри ишлатишлари тушунтирилади. Энди баҳо меъёрлари ҳақида тўхталиб ўтамиз. Илгари ёзма ишларни ташкил қилишда факат нутқнинг тўғрилиги ҳисобга олинган. Ҳозирги вақтда ёзма баён қилишни текширишда ёзма ахборотлар ҳажмини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Инглиз тилида ёзувни ўзлаштиришда тил ёки тайёрлов нутқ машқлари ва нутқ машқлари қўлланилади. Ҳарфлар, ҳарф бирикмалари ва сўзлар ва сўз бирикмаларининг тўғри ёзилишини, сўзлардан жумлалар тузиш, матн устида ишлаганда эса уни қисқартириш, режа тузиб ёзишни ўргатадиган машқлар тил ёки тайёрлов машқлари дейилади. Фикрни ёзма баён қилишга ўргатадиган машқлар нутқ машқлари ҳисобланади. Бундай машқларга баён, иншо ва чет эллик дўстига ҳам, хат ёзишни, аннотация тузиб ёзишни киритиш мумкин.

Ўзбек ўқувчиларини чет тилига ўргатишда уларга ўқиш, ёзиш, сўзлаш ва тинглаш каби кўникмаларни шакллантириш билан бирга сўзнинг турли маъноларини тушунтириш орқали ўрганилаётган тилнинг жозибadorлигини кўрсатиб ўқувчиларга унга қизиқиш уйғотиш мумкин. Бу мақсадда дарс давомида турли дарс давомида турли грамматик ўйинлардан фойдаланиш яхши натижа беради.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Ҳошимов Ў.Ҳ., Ёқубов И.Я. «Инглиз тили ўқитиш методикаси». Тошкент «Ўқитувчи» 1997 й
2. Имомова Ш.М., Ходжиева Д.З. Методика изучения иностранных языков// УЧЕНЫЙ XXI ВЕКА. № 11 (24), 2016. С. 59.

SECTION: POLITICAL SCIENCE

Бердалиев Низомиддин Шералиевич
Тошкент архитектура қурилиш институти
сиёсий фанлар номзоди, доценти,
Утемуратов Махмут Ажимуратович
Тошкент архитектура қурилиш институти,
профессор вазифасини бажарувчиси, юридик фанлар номзоди
(Ташкент, Ўзбекистан)

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МАЪНАВИЙ ХАВФСИЗЛИКНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада глобаллашув даврида маънавий таҳдидлар, уларнинг намоеъ бўлиши, салбий таъсири ва оқибатлари шунингдек, жамиятда маънавий хавфсизлик ва ғоявий иммунитетни таъминлаш орқали хавфсизлик ва барқарорликка эришиш мумкинлиги ёритилган.

Таянч сўзлар: глобаллашув, маънавият, маънавий таҳдид, мафқуравий иммунитет, ёшлар тарбияси, оила.

*Berdaliev Nizomiddin Sheralievich
Candidate of Political Sciences, Associate Professor
Tashkent Institute of Architecture and Civil Engineering,
Utemuratov Makhmut
Tashkent architecture and civil engineering institute Department of Philosophical
and Socio-Political Sciences Acting Professor, PhD.
(Tashkent, Uzbekistan)*

SOME ASPECTS OF SPIRITUAL SECURITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Abstract. The article describes the possibility of spiritual threats in the period of globalization, their manifestations, negative consequences, it also offers the possibility of achieving security and stability by providing spiritual enrichment and ideological immunity in society.

Key words: globalization, spirituality, spiritual threat, ideological immunity, education of youth, family.

Бердалиев Низомиддин Шералиевич
Кандидат политических наук, доцент
Ташкентский архитектурно-строительный институт,
Утемуратов Махмут Ажимуратович
Кандидат юридических наук, исполняющий обязанности профессора кафедры
“Философии и социально-политических наук”,
Ташкентский архитектурно-строительный институт
(Ташкент, Узбекистан)

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ДУХОВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье описываются опасность духовных угроз, их проявления и негативные последствия авторам основывается мысль о возможности достижения безопасности и стабильности путем обеспечения духовного обоготения и идеологического иммунитета в обществе.

Ключевые слова: глобализация, духовность, духовная угроза, идеологический иммунитет, воспитание молодежи, семья.

Бугун дунё шиддат билан ривожланиб, глобаллашув жараёнлари, турли маданиятлар ва қарашларнинг таъсири доираси кенгайиб бормоқда. XX асрнинг охири XXI асрнинг бошларидаги халқаро вазият, геосиёсат, давлатлар, халқлар ўртасидаги алоқалар глобаллашув жараёнларининг ниҳоятда чуқурлашиб, дунёнинг гоҳ у, гоҳ бу худудларида бузғунчи ғоялар билан қуролланган гуруҳлар, кучлар пайдо бўлганлиги маълум. Улар жамиятдаги тартибсизликни авж олдириб, эл-юрт тинчлигига раҳна солиб, конституцион тизимни ағдариб ташлашга ҳаракат қилмоқдалар. Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Барчангизга аён, ҳозирги кунда дунё миқёсида бешафқат рақобат, қарама-қаршилик ва зиддиятлар тобора кескин тус олмақда. Диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одамзот асрлар давомида амал қилиб келган эътиқодлар, оилавий қадриятларга путур етказмоқда. Мана шундай ва бошқа кўплаб таҳдидлар инсоният ҳаётида жиддий муаммоларни келтириб чиқараётгани - айна ҳақиқат ва буни ҳеч ким инкор этолмайди” [1].

Ҳозирги глобаллашув жараёнлари энг янги технологиялар асосида ишлаб чиқаришни, тезкор замонавий коммуникация ва алоқа воситалари тизимлари, меҳнат унумдорлиги учун қулай шароитлар яратиб, чекланмаган имкониятларни очиб бермоқда. Бу ўз навбатида, мамлакатларнинг ўзаро яқинлашувига, жаҳон иқтисодий тизимига интеграциялашув жараёнларининг фаоллашувига хизмат қилмоқда. Аммо ўзгариб бораётган дунё мантигининг чуқур мазмун-моҳиятини, ҳозирги кунда вужудга келаётган ихтилоф ва зиддиятларнинг сабабларини тўғри аниқлаш учун ижтимоий тараққиётнинг миллий-маънавий асосларидан чалғимаслик зарур.

Чунки, унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин. Глобаллашув айна вақтда зиддиятли ҳодиса эканлиги, бу аввало “оммавий маданият” ниқобидаги аксилмаданиятнинг тарқалиш хавфи ҳамда

халқларнинг ранг-баранг, бой маънавий ҳаётининг бирхиллашуви, миллий ўзлик туйғусининг сусайиши, эгоизм ва нигилизм каби хатарларнинг ёшлар ўртасида кучайиши каби иллатларда намоён бўлмоқда.

Бугунги кунда халқаро майдонда турли сиёсий кучлар ўзининг миллий ва стратегик режаларига эришиш учун “Эркинлик ва демократияни олға силжитиш” ниқоби остида амалга оширилаётган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадларини ўз вақтида сезиш, англаш катта аҳамият касб этади. Дунёда уруш технологияларининг шакли ўзгарганлиги, геосиёсий муносабатларнинг таранглашуви, айрим қудратли давлатлар томонидан муайян мамлакатларга, авваламбор, ер ости, ер усти бойликларига эга бўлган ҳудудларга нисбатан олиб борилаётган ана шундай ғаразли сиёсатни дунёнинг айрим минтақаларида тинч ҳаётнинг издан чиқишига, ҳокимият тепасига айнан ўша давлатларнинг манфаатларига хизмат қиладиган кучларнинг келишига, трансмиллий можаролар, динлараро курашлар, маданиятлар ўртасида тўқнашувларга сабаб бўлмоқда. Айниқса глобаллашув жараёни мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир кууролига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилмоқда. Бу жараёнлар эса миллий ва маънавий хавфсизлигимиз, миллий манфаатларимиз, юксак маънавиятли авлод келажагини таъминлаш йўлидаги сиёсатни амалга оширишда жиддий маънавий таҳдидлардан бирига айланиб улгурди ва бу таҳдидлар кундан-кунга тобора кучайиб бормоқда.

“Маънавий таҳдид деганда, аввало тили, дини, эътиқодидан қатъий назар, ҳар қайси одамнинг том маънодаги эркин инсон бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дарёсини издан чиқариш мақсадини кўзда тутадиган мафкуравий, ғоявий ва информацион хуружларни назарда тутиш лозим.” [2. 31]. Мазкур мафкуравий ҳодиса энг ташвишлисидир. Чунки инсон ўз кашфиётларига маҳлиё бўлиб, дунёқараш, ахлоқ ва фаолият жиҳатидан заифлашиб бормоқда. Терроризм, диний экстремизм турли-туман секталар, лоқайдлик, эгоцентризм, эскапизм, ва “демократияни олға силжитиш” ҳаракатлари шунинг натижасидир. Бу ҳаракатлар миллий бирлик, биродарлик ва ҳамкорликка раҳна солмоқда.

Мана шундай вазиятда одам ўз мустақил фикрига, замонлар синовидан ўтган ҳаётий-миллий қадриятларга, соғлом негизда шакланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, турли хил маънавий таҳдидларга, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишидаги таъсирига бардош бериши амримаҳол. Шунинг учун ҳам – бу Шарқ ёки Ғарб мамлакатларда бўладими, олис Африка ва Осиё қитъаси бўладими маънавиятга қарши қандайдир таҳдид пайдо бўладиган бўлса, ўзининг бугунги куни ёки эртанги истиқболлини ўйлаб яшайдиган ҳар бир онгли инсон, ҳар бир халқ ташвишга туриши табиий, албатта.

Шу сабабли бугунги кунда глобаллашув, маънавий хавфсизлик, маънавий инқироз, ахборот хавфсизлиги, мафкуравий бўшлиқ, маънавий таҳдид каби тушунчаларнинг мазмун-моҳиятини чуқурроқ ўрганиш, илмий таҳлил қилиш, аниқ таклифларни ишлаб чиқиш сиёсатшунос олимлар олдида турган долзарб вазибалардан бири ҳисобланиди. Ҳозирги давр цивилизацияси шундан далолат берадики, жамиятнинг маънавий хавфсизлигини таъминлаш олмай туриб, истиқболли келажакни тасаввур қилиш мумкин эмас.

Маънавий хавфсизлик тизими – бу миллат руҳияти, салоҳияти, иродасини ифода қилиб, унинг маданияти, тарихи, ўзбек давлатчилиги асослари тўғрисидаги тушунча ва қадриятлар тасавури йиғиндисидир. Маънавий хавфсизлик масаласи миллатнинг мавжудлигини белгиловчи вазифалар қаторига киради. У ахлоқий қадриятлар орқали жамият ва унинг маданиятини сақлашга қаратилган яхлит ижтимоий тизимлар фаолиятини ифода қилади [3. 136].

Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистонда барпо этилаётган адолатли демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятида маънавий, маънавий хавфсизлик масалалари асосий йўналишлардан бири қилиб белгиланган. Мафқуравий хуружлар миллий ва диний томирларимизга болта уришини, улардан бизни бутунлай узиб ташлашдек ёвуз мақсадларни кўзлашини ҳар бир инсон яхши тушунади. Бундай тажовузкорона ҳаракатлар бизлар учун мутлақо бегона мафқура ва дунёқарашни аввало ёшларимизнинг қалби ва онгига сингдиришга қаратилгани билан айниқса хатарлидир. Аҳолимизнинг 60 фоизига яқинини ёшлар ташкил этаётган бир даврда, ёшларни асрамасдан туриб, миллатнинг келажагини ва маънавиятини асраб бўлмайди. Дарҳақиқат, бугун халқимиз, айниқса ёшлар кучли ғоявий, мафқуравий ва информацион босим остида яшашга мажбур бўлмоқда. Бугун ана шу таҳдидларнинг ошиб бориши жамиятда маънавий хавфсизликни таъминлаш вазифасини кун тартибига қўймоқда. Бу турга кирувчи таҳдидлар кенг қамровлиги ва узокни кўзловчи хусусиятга эгаллиги билан ажралиб туради. Бугун ёшларда, нафақат ёшларда, ҳатто айрим кексаларда ҳам учраётган миллат маънавиятига мос келмаган ишларга қўл уриш, зарарли одатлар чиқариш турли ахборот бўҳронларининг, юмшоқ қилиб айтганда, “беғараз маданият экспортлари”нинг оқибатидир.

Шу боис, мамлакатимизда ёшларни ҳар томонлама юксак маънавиятли, баркамол шахс қилиб тарбиялаш давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бири ҳисобланади. Баркамол авлод тарбияси, уларнинг маънавияти бугунги кун масаласи эмас. Маърифат орқали жамиятни ўзгартиришга жазм қилган буюк маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир”[2, 60], деган даъваткор сўзлари бундан юз йил муқаддам айтилган бўлса-да, илм-фан ва янги технологиялар юксак тарақий этган, кишилар дунёқарашини, тушунча ва тасаввурлари кенгайган, таълим-тарбия тизими янги босқичга кўтарилган бугунги даврда ҳам заррача қимматини йўқотган эмас.

Глобаллашув жараёнлари кучайиб, тинчлик ва барқарорликка қарши янги таҳдид ва хатарлар тобора кўпайиб бораётган мураккаб ва таҳликали вазият соҳада амалга оширилган ишларни танқидий баҳолаб, унинг фаолиятини замон талаблари асосида такомиллаштириш зарурлигини кўрсатмоқда. Айниқса, мамлакатимиз Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев томонидан 2017 йилнинг февраль ойида қабул қилинган **“2017-2021 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш Стратегияси”** давлат ва жамиятнинг ижтимоий ва ҳуқуқий муносабатлари, бошқарув ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳалари, жумладан, олий таълим тизимини модернизация қилиш ва ривожлантиришнинг янги босқичи сифатида мамлакатимиз ҳаётида йирик сиёсий ҳодиса бўлди. Президентимиз таъкидлаганидек, “... ёшларимиз маънавияти, ғоявий-мафқуравий тарбияси учун масъул деб билган инсонлар - бу маҳалла ёки диний

ташкилотлар бўладими, ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимлари ёки катта таъсир кучига эга ижодкор зиёлилар бўладими – уларнинг барчаси айниқса фаол бўлишлари лозим” [4]. Зеро, фақат маърифатли жамиятдагина кишиларнинг янги ҳаёт, фаровон турмуш кечириш йўлидаги орзу-ҳаваслари тўла-тўқис рўёбга чиқади.

Стратегик дастур ижроси доирасида 2017 йил 28 июлдаги “Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш ва соҳани ривожлантиришни янги босқичга кўтариш тўғрисида”ги ПҚ-3160-сонли қарорлари бу соҳадаги ишларни янги босқичга олиб чиқди. Ушбу қонунлар, қарор ва фармойишларни қабул қилиш, амалга оширишдан мақсад - мустақиллик йилларида мамлакатимизда жамият ҳаётининг маънавий-маърифий асосларини мустаҳкамлаш, миллий истиқлол ғоясининг асосий тушунча ва тамойилларини ҳаётга жорий этиш, юртдошларимиз, айниқса, ёш авлод қалбида Ватанимиз тақдири ва келажаги учун дахлдорлик ва масъулият ҳиссини ошириш, ёт ғояларга қарши мафқуравий иммунитетни кучайтиришга йўналтирилган тарғибот тизимини шакллантиришдан иборат.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, миллий-маънавий хавфсизликни таъминлаш, жамиятимиз аъзолари маънавиятига, маданиятига таҳдид солаётган мафқуравий омилларнинг объектив ва субъектив жиҳатлари, ғоявий хавф-хатарларнинг олдини олишнинг самарали усуллари, воситалари ва йўлларини аниқлаш зарурияти билан боғлиқ.

Биринчидан, глобаллашув жараёнида жамиятимиз маънавий ҳаётига хавф солаётган хатарлар, таҳдидлар ўзига хос шаклда намоён бўлиб, уларнинг таъсир кучи кундан-кунга ортиб бормоқда. Жумладан, турли ёвуз ва вайронкор ғоялар, қарашларнинг мураккаб синтези сифатида чиқаётган маънавий таҳдидлар жамият миллий хавфсизлиги доирасида жамият маънавий хавфсизлигига жиддий салбий таъсир кўрсатаётганлигини таъкидлаш лозим. Маънавий таҳдидларнинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш шакллари ва ижтимоий оқибатларини бугунги давр нуқтаи назаридан ўрганиш, илмий таҳлил қилишда янгича ёндашувлар тақозо қилмоқда;

Иккинчидан, ҳозирги инсоният тараққиёти даврида ахборот-коммуникация воситалари маънавий, мафқуравий таъсир кўрсатишнинг замонавий кууролига айланиб, улар глобаллашув жараёнида тезкор, хилма-хил шаклларда намоён бўлмоқда. Бу эса маънавий таҳдидларнинг тарихан янги сифат босқичига кирганлигини кўрсатмоқда. Шу боис, бузғунчи ва вайронкор ғояларнинг бугунги даврда намоён бўлиш хусусиятларини ижтимоий-сиёсий жиҳатдан илмий тадқиқ этиш аҳамият касб этади;

Учинчидан, глобаллашув жараёни, унинг мазмун-моҳияти, ижобий ва салбий жиҳатлари, хусусан, бугунги кунда мафқуравий таъсир ўтказиш воситаси сифатида халқаро майдонда турли сиёсий кучларнинг миллий ва стратегик режаларига хизмат қилаётгани, ушбу жараён орқали миллий маънавиятимиз, қадриятларимизга қарши турли ёвуз ва вайронкор ғояларнинг ёпирилиб келаётгани, уларнинг ҳаётимизда эртага қандай салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлиги билан асосланади.

Бундай шароитда мамлакатимизда миллий ғоя концепциясини самарали амалга ошириш ғоявий-мафқуравий хуружлар, таҳдидларнинг олдини олишнинг муҳим шарти ҳисобланади. Бу борада, Юрт тинчлиги, Халқ фаровонлиги, Ватан равнақи ғояларидан

маънавий таҳдидларга қарши курашда фойдаланишнинг оқилона йўлларини излаб топиш, аниқлаш муҳим аҳамият касб этади;

Тўртинчиган, ҳозирги дунё ғоявий қарама-қаршиликлари мураккаб тус олган бир даврда ёшларнинг онгу тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифадир. Ёшлар турли объектив ва субъектив омиллар таъсирида маънавий таҳдидларнинг асосий объектига айланиб, бугун ёшлар кучли ғоявий, мафқуравий ва информацион босим остида яшашга мажбур бўлмоқда. Бугун ана шу таҳдидларнинг ошиб бориши миллий-маънавий хавфсизликни таъминлаш вазифасини кун тартибига қўймоқда. Бу маънавий таҳдидларнинг олдини олишнинг асосий йўналишларидан бири сифатида ёшларимизнинг ҳаётий мақсадларини, орзу-идеалларини билиш, маънавий-ахлоқий ҳаётидаги устувор йўналишларни аниқлашни талаб этади;

Бешинчиган, юртимизда ўзининг маънавий-мафқуравий таъсир кучига кўра оила, маҳалла, таълим-тарбия тизими ва ОАВ ғоявий-мафқуравий тарбия жараёнида муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги пайтда, ушбу фуқаролик жамияти институтлари маънавий таҳдидларнинг олдини олиш ва унга қарши курашишда муҳим ўринга эга. Шу сабабли, уларнинг фаолиятида жамият маънавий хавфсизлиги масалалари уйғунлигини таъминлашни тизимли таҳлил қилиш орқали мавжуд муаммо ва камчиликларнинг оқилона ечимларини топишга хизмат қилади.

Шунингдек, маънавий таҳдидларнинг олдини олиш жамият маънавий хавфсизлиги, унинг барқарорлиги ва тараққиётини таъминлашнинг муҳим шартли эканлигини ижтимоий-сиёсий тадқиқ этиш зарурияти билан ҳам белгиланади.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV курултойидаги нутқи // “Халқ сўзи” газетаси, 2017 йил 1 июль.
2. Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008.
3. Алимардонов Т.Т. Эркинлик руҳи. –Т.: Нишон-ношир нашриёти, 2015.
4. Мирзиёев Ш.М. “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш –давр талаби” мавзусидаги анжуманда сўзлаган нутқи. “Тошкент оқшоми” газетаси, 2017 йил 16 июнь.

SECTION: PSYCHOLOGY SCIENCE

Khujayeva Umida
master of Webster University
(Tashkent, Uzbekistan)

DIFFERENCES BETWEEN EXTROVERTED AND INTROVERTED LEARNERS IN TERMS OF PERFORMING IMPORTANT SKILLS

Abstract. *As characteristics of learners are fundamentally important in both second and foreign language acquisitions, a lot of research has been done on learning influences of personality of language learners on the process of SLA and FLA by myriad scholars so far. This project is to show connection between performing important skills and learners' characteristics: extroversion and introversion and analyze some differences and outcomes. In order to connect this aspect with real-life situations, the project involving two language learners who have different characteristics has been conducted and results have been compared in order to connect this aspect with real-life situations.*

Key words: *extroversion, introversion, communicative competences, oral proficiency, writing ability.*

Introduction

Human personality and language learning are linked with each other and this relation has been studied by myriad eminent scholars and psychologists so far. There are numerous characteristics which may affect L2 learning such as self-esteem, risk-taking, extroversion vs. introversion, inhibition or anxiety. In SLA language learners choose strategies and skills according to their personality. Therefore, learners have different performances and abilities. I have decided to study the differences between extroverted and introverted students in order to learn how to work with the students who have these different characteristics in the same lesson.

Up to now, many scholars have done research on this topic like Dawaele and Furnham, Krashen and Cook. The relationship between these characteristics and learning was first studied by Eysenck. I reckon that my case study will be very useful for language teachers since nowadays, most language teachers have difficulty conducting a lesson for introverted and extroverted pupils in the same time. In most cases, some students may become inferior to others who are much more active. It is fundamentally important to remember the differences between extroversion and introversion and my participants' various performances and the reasons for it so as to find an effective way to work with the students who have different personality.

Literature review

Through this extensive research, I have looked through some articles and research. According to Dawaele and Furnham (1999) "extroversion and introversion are a part of a

continuum. Extroverts are considered sociable and impulsive. They seem to dislike solitude, take risks, impulsive. Whereas, introverts are believed to be introspective, quiet, retiring and reserved. An extrovert is said to receive energy from outside sources, whereas an introvert is more concerned with the inner world of ideas and is more likely to be involved with solitary activities. This trait does not just describe whether a person is outgoing or shy, but considers whether a person prefers working alone or feels energized and at home working in a team”.

As I mentioned earlier, the first scholar who studied this sphere is Eysenck. He hypothesized that extroversion was not positively correlated with learning due to several neuro-chemical phenomena in the human brain. Thus, he concluded that an introvert and not an extrovert would be a better language learner. However, several scholars like Krashen, Cook or Swain disagreed with Eysenck’s opinion.

Eric Wong wrote the literature review on the topic of extroversion and introversion. As a teacher, Eric Wong (2011) wrote that I have noticed from my students is that their personalities play a vital role in their studies. From my observations I have found that extraverted students, by virtue of their outgoingness, easily communicate in English even though they might not produce accurate output. On the other hand, many introverted students have an obsession with producing accurate sentences and take the time to compose and produce correct forms.

Lightbown & Spada (2006) wrote that many teachers are convinced that extraverted learners who interact without inhibition in the L2 will be the most successful learners. I do not completely agree with this opinion. Extroverted students like to speak although some of them have no important opinions in their mind. Therefore, I always try to encourage introverted students to express their ideas since I think that they brainstorm a lot of crucial ideas in a silent way.

“The interest of the introvert is directed inwards; they think, feel, and act in ways that suggest the subject is the prime motivating factor. Extroverts, on the other hand, direct their interest outwards to their surrounding environment; they think, feel, and act in relation to external factors rather than the subjective” Huston (2009).

There are given many different opinions about the extroversion and introversion. Some scholars claim that extroverted learners have higher achievements in SLA while others have different opinion in this argument. Ellis (2008) reported that there are two major hypotheses with regard to the relationship of L1 and L2 learning. The first hypothesis stated that extraverted learners do better in acquiring basic interpersonal communication skills (BICS). This is because extraverted learners have more opportunity to practice, receive more input and thus become motivated and successful in L2 communication. The second hypothesis stated that introverted learners do better at developing cognitive academic language proficiency (CALP). The reason might be that many introverted learners spend more time reading, writing and trying to produce accurate language.

Learner’s Profile

For my case study, I have decided to choose my 2 students who are attending my tutorial lessons in order to prepare for IELTS exam. One of them is a male who is the most extroverted and chatter-box among my applicants, his name is Joni (he wanted me to write his nickname) while Lucy (name was changed) is a girl who always has brilliant ideas but the most

introverted one. Both of them are 10th grade at the same school and at the same age. They are multilingual students who can speak Russian, Uzbek and English. Both of them have been learning English and Russian for 2 years and they are very enthusiastic about learning foreign languages and they have an ability to acquire knowledge faster than the other students who are studying in the same group. I have begun lessons for them recently. However, they have been interested in speaking different languages since they were children. They learnt two languages from their teachers at school and independently by watching English cartoons and listening to songs. However, they usually complain about the method which their teachers use since mostly they utilize Grammar Translation method and Classical method. They say "in many classes, after learning grammar and topic vocabulary, we translate texts into our native language". Joni said that he always wants to talk about the meaning of texts and discuss about it with their classmates. He gets energy and motivation from competitive atmosphere. Lucy prefers to watch English films and learn how to speak like native speakers on her own. Therefore, Joni is always full of energy and very active while Lucy is quiet and does not want to collaborate and compete with her peers.

Research Design

In this section, I decided to gain data about the differences between two students' performances in language learning taking their different characteristics into account. Obviously, by working with introverted and extroverted pupils in the same lesson, I am going to show their competences in SLA.

Firstly, I would like to interview and give a list of questions related to their preferable strategies and their background knowledge in English and the classroom environment which they feel comfortable and free. These questions are likely to help realize what type of learners they are: extroverted or introverted.

Secondly, I would like to ask them to write an essay on the topic "An ideal classroom environment which I want to study in". I have reckoned that these two students of mine will write this essay according to their personality. I will try to pay more attention to the meaning of the essay rather than its structure and organization as I have not taught them how to write a good essay.

Ultimately, I would like to show a video about keeping the audience engaged and give their ideas about it. It helps to encourage Lucy to become more sociable and interact with other students.

Data collection

The data collection started from a list of questions for the subject as ***the first part of the research***. These questions include participants' background knowledge, their interests and preferences in language learning.

The script is given in the Appendix I to prove the learners profile.

From overall, it became obvious who is extroverted or introverted student from the given answers to the given questions. Before beginning the interview, Lucy asked me whether it was possible to reply to the questions in written form since she did not want to answer orally in front of others. Joni was completely ready to answer and he repeatedly asked to begin the interview. While interviewing, Lucy preferred to use short answers while Joni replied with full and long sentences. I found out that although Joni had several grammatical mistakes and was

not sure that he was choosing appropriate words, he took risk and expresses his opinions without any hesitations. However, Lucy spoke very slowly and after a long pause, she answered with one or two sentences. The clearest thing is that while answering, she could not keep eye contact. During interview, we should adhere turn-taking principle, however, Joni was impatient to speak, sometimes, he asked Lucy "if you do not have an answer, let us know since I have many ideas". Interestingly, I gave only 3 questions to them and it took a bit more time because of Lucy's pauses and Joni's long answers. From their answers, I found out that Joni chooses to hang out with knowledgeable and energetic friends while Lucy prefer to study in individual group.

The second observation involved writing an essay on the topic "an ideal classroom environment which I want to study in".

It is evident that their essay was well organized and they utilized appropriate words for the context. While reading my extroverted pupil's essay, I found out that in his essay, he wrote about the design of the classroom to make pupils more energetic and encouraged. Although many boys do not like flowers, he mentioned about beautiful flowers which can make students happy and inspire them to protect flora. Another interesting thing is that he suggested that hanging unnecessary posters cannot increase students' mood. Like other extroverted students, he is keen on playing role plays and organizing competitions to motivate them to learn more. Placing desks in U shape is very important for him to interact with each other. When it comes to Lucy's essay, the structure of sentences in her essay is much more complex. Furthermore, she used several idioms to make her opinions clear. Initially, she wrote about her past difficulties in communicating with strangers because of her character. Then she prefers auditory-oriented strategies. Therefore, she reckons that it is more effective for learners to attend the lesson which only teachers speak. Attending lectures is preferable for her since mostly learners do not have to express themselves during the course. She has mentioned that it was arduous for her to study with a lot of pupils since she cannot free in front of many eyes. She wants to study with only 10 other pupils in the classroom. After reading their essays, we can easily know the different preferences of extroverted and introverted learners.

The third observation reveal how they can catch the meaning of the context and express their ideas about the given video by the teacher.

After we had watched the video about keeping the audience attentive, I asked the meaning of the video and their own opinions about it. While discussion, my extroverted student did not want to give a turn to an introverted one and he tried to be dominant during a discussion. He talked about the strategies to keeping students' attention clearly. Additionally, he added his own methods which he is going to use in his future teaching process. Lucy was not willing to speak, she was keeping silent while Joni was talking without any pause. When I asked Lucy to express her ideas, she told 3 or 4 sentences about the video. Even she asked me to make a summary about the given video since she is better at writing that Joni and it is preferable way for her to express her brilliant ideas.

Conclusion

Now that we have looked at the entire data meticulously, one can infer that there are myriad differences between extroverted and introverted students. I learnt their peculiarities in writing and speaking which are the most important skills to deliver their own ideas to others.

Although introverted learners have not got willingness to express themselves or they have fear to take risk and always anxious about their speech, occasionally they may be better at writing. I have found out that writing is much more preferable for them rather than speaking because of their close character. Extroverted learners can easily make up new things and are not afraid of taking risks and they have no anxiety. Unlike others, Joni is open to discover new things and every detail is important for him as he mentioned about putting flowers in the classroom. Introverted students like Lucy seem to be inferior to other active ones. When teachers force them to share their ideas, they are accustomed to answering with short sentences although their brain is full of meaningful views.

Personally, I believe that extroversion and introversion are common in education. It is always tough for educators to work with introverted learners. However, teachers should be patient enough to find their abilities which they do not want to show in front of others.

Further implications

Introversion and extroversion are such problematic themes in second language acquisition that scholars should do more research on them in order to find effective methods and techniques which educators can utilize while working with introverted and extroverted learners. It is evident that there are many sources about extroversion and introversion in learning language. However, most teachers do not pay attention to improve introverted learners' skills since working with them is quite challenging and time-consuming.

REFERENCES:

1. Dewaele, J., & A. Furnham (1999). Extraversion: The unloved variable in applied linguistic research. *Language Learning* 49.3, 509-535.
2. Ellis, R. (2008) *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press
3. Eric W. (2011). Extraversion and introversion in second-language acquisition. Tokyo: Nihon University School of Dentistry Kanda-Surugadai Chiyoda-ku 101-8310
4. Huston E. Introvert vs Extrovert: A Look at the Spectrum and Psychology (April 9, 2019). Retrieved from <https://positivepsychology.com/introversion-extroversion-spectrum/>.
5. Lightbown, P.M., & Spada, N. (2006) *How languages are learned* (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press
6. Zafar SH. (2012). *Individual Learner Differences and Second Language Acquisition*. Finland: Academy Publisher, 639-646.

Асаматдинова Ж., Куатбаева К.
Каракалпакский государственный университет им. Бердаха
(Нукус, Узбекистан)

САМОПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ И «Я» КОНЦЕПЦИЯ

В данной статье рассмотрены актуальные проблемы духовно-эстетического и нравственного воспитания подрастающего поколения на национальных и общечеловеческих ценностях, а также даны рекомендации по воспитанию старших подростков с целью формирования ценностной ориентации личности.

Ключевые слова: нравственность, эстетика, национальные ценности, воспитание, личность, деятельность, самопознание, ценностная ориентация,

In given article actual problems of moral and esthetical upbringing based on our national and human values are considered, the recommendations how to educate teenagers with the aim of forming a valuable orientation are given.

Keywords: morality, esthetics, national values, education, person, activity, self-consciousness, valuable orientation.

Особой формой сознания является самосознание, где личность выступает как субъект и как объект познания. С помощью процесса самосознания человек познает себя и относится к самому себе. Самосознание характеризуется своим продуктом – Я-концепцией.

Старшим подросткам на внеучебных занятиях – «Познай Человека, Себя – стань Личностью!» изучается сущность человека – внешне-эстетическая и духовная, происходит самопознание – своего «Я», осуществляется ориентир в нравственных и эстетических ценностях личности старших подростков, предлагаются пути и условия нравственно-эстетического самосовершенствования. Программа создается с ее предварительным обоснованием: на основе принципов ее создания и факторов - причин, лежащих в ее основе, обеспечивающих целевую продуктивность занятий; с учетом требований, предъявляемых воспитанникам, представляющих собой определенные стремления, знания, умения, навыки и способности, отношения и виды деятельности.

Цель внеучебных занятий – «Познай Человека, Себя - стань Личностью!»: нравственно-эстетическое воспитание старших подростков с направленностью на формирование ценностной (нравственно-эстетической) ориентации личности.

Задачи внеучебных занятий:

1. Убеждение учащихся в актуальности и востребованности, личностной необходимости в нравственно-эстетическом совершенствовании личности.
2. Активизация интереса к содержанию занятий.
3. Приобретение определенных знаний о Человеке, его сущности, внешнеэстетическом облике, духовном мире, социальной значимости и ценности, о его (человека) возможностях.

4. Раскрытие внешне-эстетического облика человека в гармонии с духовным, нравственно-богатым миром – на примерах идеальных, положительных образов в искусстве (поэзии, например, лирики Востока, портретном жанре живописи, например, Узбекистана).

5. Показать эстетическое гуманно-этическое отношение к Человеку – как его беречь и охранять в общении.

6. Дать «уроки» самопознания, становления «Я» на личностно-ценностных ориентациях, самосовершенствования – нравственно-эстетического.

7. Рассмотреть в популярном контексте некоторые теоретические аспекты личности: сущность, характерное, структуру, критерии (современной личности); что есть духовно-нравственная, духовно-эстетически богатая личность (основные черты и качества), роль этих сторон и качеств личности в ее ценностном развитии.

8. Обсуждение личности как многогранной ценности, эстетической, нравственной, социальной. С моделированием идеальной личности современника.

9. Раскрытие условий, способствующих личностному становлению, главные из которых - интеллектуально-творческая деятельность, самообразование и самовоспитание (нравственно-эстетическое) и условия социальной самореализации.

10. Включение старших подростков в актуализацию и социализацию своей интеллектуально-творческой «продукции», своего нравственно-эстетического потенциала на различном социально-коммуникативном уровне.

Программа внеучебных занятий - «Познай Человека, Себя - стань Личностью!» создавалась на основе определенных принципов, с учетом соответствующих психологических, общепедагогических и предметно-педагогических факторов.

Принципы. Первоначальной основой, исходными положениями, нашим убеждением, руководящими идеями, основными правилами в создании программы были следующие: общие

- учет особенностей внеучебных занятий,

- системность, конструктивность, комплексность, поступательность, поэтапность, содержательная преемственность, восходящих ступеней познаваемого учащимися материала, система необходимых знаний, понятий и представлений, в том числе, категориальных, в эстетической и нравственной сферах, реализуемая на разных этапах внеучебных занятий,

- адаптивность содержания занятий к уровню развития и подготовки воспитанников, постепенное самообразование и воспитание в поэтапных стадиях внеучебной деятельности;

- опора на положительное в нравственно-эстетическом облике человека;

- интеграция познавательной и практической деятельности, с приоритетом интеллектуально-творческой;

принципы, исходящие из государственной образовательной политики - гуманистический характер содержания, ориентир на критерии современной личности, личностно ориентированная направленность занятий, приоритет общечеловеческих эстетических и нравственных ценностей;

культурологический принцип, обращение к местному материалу (например, идеям и суждениям о нравственно-эстетическом воспитании великих мыслителей Востока, к фольклору и искусству Узбекистана, их высокому нравственно-эстетическому потенциалу),

- интеграция приобретенных нравственно-эстетических знаний, понятий, представлений, убеждений и практической деятельности – в действиях, поступках, общении, отношении к окружающим, социально-активная реализация приобретенного нравственно-эстетического «кругозора»,

ценностный нравственно-эстетический ориентир личности.

Примечание: Изложенные принципы принимаются как общезакономерные – все равнозначны. К ним одинаковое внимание. Однако этим принципами не универсальны и требуют творческого использования.

И все-таки в первую очередь руководствуемся такими принципами, как: культурологическая и гуманно-этическая направленность занятий, гуманизация воспитания, связь нравственно-эстетического воспитания учащихся с жизнью, опора на положительное в нравственном и эстетическом облике человека, современника, личностный подход, социально-коммуникативный.

Факторы. Движущей силой в нравственно-эстетическом воспитании учащихся в данной внеучебной работе обозначены следующие (генеральные – по их иерархии): мотивация и целеопределение; содержание занятий – информационно-познавательный материал; педагогическая организация – управление, воздействие и влияние на учащихся; внеучебный процесс – учебно-воспитательный по приобретению определенных знаний, умений и навыков, ценностно-личностных ориентаций; внеучебное время, достаточно гибкое, не столь регламентированное.

Продуктивность целенаправленного нравственно-эстетического воспитания учащихся во внеучебное время определяется в основном указанными факторами – причинами, их комплексом. Все они в отдельности и в совокупности содержат в себе наибольшее количество продуктогенных причин успешного решения проблемы. Безусловно, при условии использования необходимых средств, эффективных технологий, методов, приемов и способов нравственно-эстетического воспитания, прогрессивных организационных форм. Следует заметить, что упомянутые влияющие факторы имеют свои – производные, так же влияющие на продуктивность нравственно-эстетического воспитания. Например:

к фактору мотивации: побуждение, целеопределение, перспективное «видение», интерес, отношение, потребность;

к фактору педагогической организации, управления, процессуально-педагогическому: формы организации, методы, приемы, способы, средства и методика, условия. И т.д.

Программа внеучебных занятий строится, прежде всего, **на:** мотивационной основе социально-личностной направленности; необходимом познавательно-информационном материале; на познании идеального Человека, в том числе, его положительного образа в искусстве, идеала, особенно современника; **беседах:** о многогранной человеческой красоте, как ее беречь и совершенствовать; о собственном

«Я», «Я»-концепции, условиях становления «Я»; о личности, ее критериях, развитии и совершенствовании на основе главных личностных ценностях; идеальной личности, ее многогранной ценности; **на** интеграции учащимися приобретенных убеждений, знаний, понятий, представлений, впечатлений и эмоций, определенного словарно-понятийного и категориального запаса, суждений и мнений в личностно-ценностные ориентации, с перспективой самосовершенствования.

Тематический план. Введение

Эмоционально-положительный настрой учащихся и введение их в курс занятий. Социально-личностный настрой на освоение предлагаемых заданий, умений, качеств и способностей. Ознакомление с целью, направлением, задачами, общим содержанием занятий, их результатом.

Семинары: «Государственная образовательная политика о личности, ее развитии», «Мыслители Востока о нравственно-эстетическом воспитании».

Час словарно-понятийной работы.

Основные темы

Первый цикл

Познание Человека

Человек – высшая красота в мире

I. Сущность человека

II. Внешне-эстетический облик Человека, его телесная красота. Красавцы и красавицы во все века. Эстетическое отношение к Человеку.

II. Духовно-эстетический облик Человека. Нравственный облик Человека. Социальная ценность Человека.

IV. Идеал Человека настоящего и будущего.

V. Образ Человека в искусстве. Душевная красота, эстетически обогащающая внешность. Портреты человека в мировом искусстве:

- духовной и физической красоты, их полной гармонии;

- идеальной внешности – и негативной сущности;

- внешней некрасивости и нравственно-духовного богатства;

- человека-преобразователя.

Образ Человека в поэтическом наследии Востока (лирике Востока), его нравственно-эстетический облик. Примеры из поэзии узбекских поэтов Ренессансного Востока о человеке, его внешней и внутренней красоте.

Поэтический час. Образ Человека – современника в живописи Узбекистана. Примеры душевной красоты, эстетически обогащающей внешность. «Экскурсия» по музеям мира – залам портретной живописи.

VI. Человеческое чудо – как его сохранить? Гуманно-этическое общение – необходимое экологическое условие для человека. Практикум гуманно-этического общения.

VII. Источники человеческой красоты – физической и духовно-эстетической, высоконравственной.

Час диалогов и дискуссий

VIII. Теоретико-практические занятия: «Человек – прекраснейшее явление Природы», «История идеалов человеческой красоты», «Чем прекрасен человек?», «Любимые герои (по произведениям литературы)», «Как беречь чудо природной красоты – Человека?», «Неотделимость эстетического и этического в человеке», «Источники человеческой красоты», «Эстетический выбор человека», «Эстетическое отношение к человеку – не простое его созерцание, а понимание и всесторонняя оценка».

IX. Час словарно-понятийной работы.

X. Обобщение темы «Познание Человека» с акцентуацией ключевых понятий.

Второй цикл

Познай себя

I. Что мы знаем о себе? Что есть «Я»?

II. Как формируется «Я»?

III. «Я», ее сущность и составляющие.

IV. Собственное «Я»

V. Условия становления собственного «Я». Само= восприятие, наблюдение, воспитание, образование, актуализация, определение, социализация, отчет, оценка, самосознание.

VI. Самопознание – практику

VII. Нравственно-эстетическое самосовершенствование как социально-личностная необходимость. Целеопределение, проектирование, планирование. Пути и условия реализации нравственно-эстетического самосовершенствования.

VIII. Теоретико-практические занятия: «Самоизучение», «Моя сущность», «Проектирование самосовершенствования», «Самореализация».

IX. Час словарно-понятийной работы.

X. Обобщение темы «Познай себя» с акцентуацией ключевых понятий.

Третий цикл

Стань личностью

I. Личность: сущность, основное в характеристике личности. Структура личности.

II. Современная личность:

III. Целостная личность, ее нравственно-эстетические черты и качества. Мыслители Востока о нравственно-эстетическом облике человека. Условия, способствующие целостному развитию личности.

IV. Духовно-нравственная личность. Духовно-эстетически богатая личность. Нравственно-эстетический облик современной личности.

V. Главные личностные ценности: нравственные, эстетические, нравственно-эстетические.

VI. Идеальная личность: идеал литературного героя, идеал личности из своего окружения, идеал личности в будущем, свой идеал личности.

VII. Личность как многогранная ценность – эстетическая, нравственная, социальная.

VIII. Как стать личностью? Личностное самопознание. Личностное самосовершенствование: прогнозирование, проектирование, планирование; пути и условия реализации.

IX. Час диалога, обсуждений, дискуссий.

X. Теоретико-практические занятия: «Идеал современной личности», «Базовые личностные ценности», «Нравственно-эстетические личностные ценности», «Программирование личностного самосовершенствования».

XI. Словарно-понятийная работа.

XII. Обобщение темы «Стань личностью» с акцентуацией ключевых понятий.

XIII. Консультационные занятия.

Отчетно-творческое занятие.

I. «Защита» воспитанниками своей нравственно-эстетической «продукции» по темам занятий, отражающей результаты нравственно-эстетического воспитания старших подростков (соответственно требованиям к этому воспитанию), с взаимосооценкой.

II. Чтение наиболее удачных материалов в различном ученическом социуме – на более высоком уровне личностной самореализации. С общественной самооценкой.

III. Анализ, обобщение, общая характеристика отчетно-творческих мероприятий (в нравственно-эстетическом контексте содержания интеллектуально-творческих работ учащихся, социально-коммуникативного общения, поведения и т.д.)

Заключительное занятие

I. Обобщение итогов работы.

II. Характеристика достигнутых результатов (общая, конкретно-индивидуальная).

III. Пожелания, советы, рекомендации по дальнейшему нравственно-эстетическому личностному самосовершенствованию, личностно ценностной ориентации.

IV. Предложение старшим подросткам списка литературы по личностному нравственно-эстетическому и целостному самосовершенствованию.

Требования к нравственно-эстетическому воспитанию старших подростков на внеучебных занятиях - «Познай Человека, Себя - стань Личностью!» (соответствующие критериям данного воспитания):

I. Понимание и осознание важности и социально-личностной необходимости в нравственно-эстетическом развитии, потребность в этом.

II. Способность воспринимать, понимать, осмысливать и оценивать – внешне-эстетические особенности человека, его духовно-эстетическое богатство, высокую нравственность – нравственно-эстетический облик.

III. Гуманно-этическое отношение к Человеку как к прекрасному явлению Природы, как к личности – индивидуально-неповторимой.

IV. Интерес, потребность и способность – к: самопознанию; оценке своей личности (эстетических и нравственных качеств); совершенствованию своего облика – нравственного, эстетического; выделению ключевых личностно-ценностных ориентаций в дальнейшем совершенствовании уровня своего нравственно-эстетического воспитания.

V. Представление о личности, ее развитии на основе ценностных ориентаций.

VI. Выполнение работ интеллектуально-творческого характера, требующих проявления должного уровня нравственно-эстетического воспитания.

VII. Социализация своего нравственно-эстетического уровня посредством: реализации интеллектуально-творческих работ на коммуникативном уровне в ученическом социуме; общения, отношения с окружающими.

VIII. Самооценка своего достигнутого нравственно-эстетического уровня (по заданным параметрам).

IX. Проектирование, планирование своего дальнейшего нравственно-эстетического совершенствования.

Требования к ценностной ориентации личности учащихся:

I. Знание и понимание важнейших эстетических и нравственных ценностей для Человека – личности, интерес к ним.

II. Выделение в эстетических и нравственных ценностях личности значимых (для своей жизни, деятельности, своего поведения, общения с окружающими).

III. Отношение к нравственным и эстетическим ценностям личности на уровне сознания, осмысления, отражения – индивидуального, группового.

IV. Соответствие личностных нравственных и эстетических ценностей фундаментальным – абсолютным ценностям современного общества (общечеловеческим)

V. Социализация нравственных и эстетических личностных ориентаций (в учебной среде, во внеучебное время – в разной деятельности).

Содержание внеучебных занятий рассчитано на старший подростковый возраст и адресовано для всех учебных заведений среднего звена образования.

Марко І.Ю.,
доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник
Центрального-науково дослідного інституту Збройних Сил України,
Добровольська Н. А.,
доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського,
Громоздова Л. В.,
кандидат економічних наук, професор, доцент кафедри регіоналістики і туризму
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Марко Є. І.
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
Центр воєнно-стратегічних досліджень
Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського,
Борознюк Н. В., Сколота Е. В.
аспіранти
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
(Київ, Україна)

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей соціально-психологічних аспектів управління персоналом у сучасних умовах щодо формування та ефективного використання кадрового потенціалу. Розроблено концепції і стратегії кадрової політики, принципів і методів формування системи соціально-психологічного управління персоналом. Сформовано чинники впливу на сприятливий морально-психологічний клімат в управлінні персоналом та запропоновано рекомендації щодо підвищення його соціально-психологічних важелів управління.

Ключові слова: управління персоналом, персонал, людські ресурси, соціально-психологічні аспекти, колектив.

Abstract. The article is devoted to the study of the peculiarities of socio-psychological aspects of personnel management in modern conditions for the formation and effective use of human resources. Concepts and strategies of personnel policy, principles and methods of formation of system of social and psychological management of the personnel are developed. Factors influencing the favorable moral and psychological climate in personnel management are formed and recommendations for increasing its socio-psychological levers of management are proposed.

Key words: personnel management, personnel, human resources, social and psychological aspects, team.

Аннотация. Статья посвящена исследованию особенностей социально-психологических аспектов управления персоналом в современных условиях для

формирования и использования кадрового потенциала. Разработаны концепции и стратегии кадровой политики, принципов и методов формирования системы социально-психологического управления персоналом. Сформированы факторы влияния на благоприятный морально-психологический климат в управлении персоналом и предложены рекомендации по повышению его социально-психологических рычагов управления.

Ключевые слова: управление персоналом, персонал, человеческие ресурсы, социально-психологические аспекты, коллектив.

Вступ. Сьогодні всі розуміють, що для того, щоб розвиватись, одержувати прибуток і зберегти конкурентоспроможність організації, керівництво повинно оптимізувати віддачу від вкладень будь-яких ресурсів: матеріальних, фінансових і головне – людських. Коли керівництво дійсно турбується про людей, загальна філософія, клімат і настрої у колективі обов'язково відбивається на результатах. Будь-яка організація, заснована на праці великої кількості персоналу, потребує вдосконалення системи управління людськими ресурсами.

Дослідженню проблем теорії і практики управління персоналом присвячені праці багатьох вітчизняних та закордонних учених: Н. Гончарук [1], В. Гурієвська [3], Б. Данилишин [4], П. Журавлев [5], Г. Закаблук [6], А. Кравченко [8], Г. Красноженова [9], О. Крушельницька [10], В. Москаленко [11], Н. Нижник [12], В. Полторак [13], С. Сergyin [15], Л. Шморгун [19] та інших, але дослідження особливостей соціально-психологічних аспектів управління персоналом у сучасних умовах вимагає дедалі більшої уваги.

Актуальність дослідження даної проблематики пов'язана насамперед з формуванням змісту соціально-психологічного управління як суспільного феномену, пошуку оптимальних моделей його генези. І в цьому контексті особливого значення набуває сфера управління – сфера людської діяльності, її соціально-психологічні особливості, що виникають внаслідок розподілу праці.

Результати дослідження. Успішна діяльність будь-якої організації залежить від кваліфікації персоналу та умілого використання кадрів, ефективності управління ними.

Персонал – це весь особовий склад організації, компанії або підприємства всі постійні та тимчасові працівники, представники кваліфікованої і некваліфікованої праці. У свою чергу, управління персоналом – це сукупність механізмів, принципів, форм і методів взаємодії при формуванні, розвитку та діяльності персоналу організації, що реалізується як ряд взаємопов'язаних напрямів та видів діяльності [11, с. 34].

Поняття “управління” ґрунтовно увійшло у вжиток багатьох галузей знань. У широкому філософському розумінні управління – це “елементарна функція організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), яка забезпечує збереження їх структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, мети діяльності” [16, с. 112].

Підручник із управління [10, с. 30] дає таке визначення: “Управління – це процес цілеспрямованого впливу керуючої підсистеми або органу управління на керовану

підсистему або об'єкт управління з метою забезпечення його ефективного функціонування та розвитку”.

Соціально-психологічне управління в загальному розумінні - це управління, здійснюване у людському суспільстві, людьми стосовно людей. І суб'єкт, і об'єкт управління представлені тут людиною. Отже, в управлінських системах, які функціонують у соціальному середовищі, головним і провідним є людський фактор.

Основними категоріями соціально-психологічного управління є суб'єкт, об'єкт, управлінський вплив, зворотні зв'язки, управлінська система.

Управління має місце у будь-якому суспільстві і практично у будь-якому людському колективі. Залежно від історичних, екологічних, політичних та інших обставин можуть змінюватися його цілі, форми, методи. Незмінною залишається необхідність в управлінні.

Серед безлічі різноманітних проблем управління (економічних, технологічних, організаційних та ін.), що вивчаються різними науками, соціально-психологічні займають одне з центральних місць. Це пов'язано не тільки з тим, що управління, як специфічний вид діяльності, розгортається в соціальних системах, але і з тим, що здійснюється воно за допомогою впливу на людей, через людей. Будь-яке підприємство - це, перш за все, колектив людей, соціальна організація. Відповідно, саме така організація є основою всіх інших процесів, а соціально-психологічні аспекти присутні на всіх стадіях виробничого процесу, впливають на всі його сторони. Розуміння місця і ролі соціально-психологічних факторів у виробничій діяльності та управлінні нею, знайшло відображення в теорії «людських відносин», однією з широко поширених в управлінській думці та практиці світу.

Соціально-психологічні відносини своєрідно проявляються і діють на різних рівнях соціальної організації. Вони виникають і відіграють важливу роль на рівнях первинного (контактного) колективу, де має місце безпосередня взаємодія працівників, прями міжособистісні контакти між ними. На рівні вторинних і, тим більше, великих колективів і соціальних груп, соціально-психологічні зв'язки та відносини проявляються у вигляді людських явищ: суспільного настрою, думки, свідомості і т.д.; і, будучи результатом перетину безлічі змінних, представляють особливу складність для управлінської діяльності [4, с. 16].

Створення сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі є одним з основних завдань менеджерів, оскільки його вирішення створює важливі передумови для ефективної праці. Про важливість сприятливого психологічного клімату можна судити, наприклад, за тією обставиною, що поганий настрій знижує ефективність роботи колективу, приблизно, в півтора рази [6, с. 97].

Оскільки обставини піддаються цілеспрямованому впливу, психологічний клімат можна, в деякій мірі, формувати і корегувати. Психологічний стан колективу характеризується ступенем задоволеності його учасників своїм положенням. На нього впливають характер і зміст роботи, відношення до нього людей, престижність, розміри винагороди, перспективи росту, наявність додаткових можливостей (вирішити якісь власні проблеми, побачити світ, познайомитися з цікавими або корисними людьми, прославитися), місце здійснення, психологічний клімат. Багато в чому психологічний стан

колективу залежить і від уміння його членів свідомо жити за його законами, підкорятися встановленим вимогам і порядкам. Результатом згуртованості колективу є поліпшення індивідуальної адаптації до навколишнього оточення й більш активне залучення людей до діяльності, відчуття ними особистої безпеки. До числа соціально-психологічних параметрів колективу, якими можна керувати, належать: згуртованість колективу; сумісність співробітників, які в нього входять; психологічний клімат; колективна думка і настрої; традиції колективу [7, с. 22].

З кожним роком з'являється багато різних технологій управління людськими ресурсами, але незмінним залишається той факт, що кожен працівник – це, перш за все, людина з різними соціальними, психологічними й фізіологічними особливостями.

У зв'язку з неможливістю вирішення проблем особистості зусиллями будь-якої однієї науки, на думку Г. А. Харченка, виникла потреба в комплексному інтегрованому підході до їх вивчення, розробці цілісної системи теоретичного та практичного людинознавства. Учений виокремив чотири рівні людської організації, які становлять найбільший інтерес для наукового дослідження: індивід, суб'єкт діяльності, особистість, індивідуальність [17]. Узагальнюючи відомі підходи, можна зазначити, що персонал – це особистості, конкретні люди, узяті в системі їх стійких соціально зумовлених психологічних характеристик, які виявляються в суспільних зв'язках і відносинах, визначають їх моральні вчинки і мають суттєве значення для них самих і для оточення.

Будь-які організації створюються заради реалізації цілей, не пов'язаних із цілями людей, які працюють, люди розглядаються як засіб для реалізації цілей (кадри, персонал, людські ресурси). Підхід до людей в організації визначається або державною політикою, або стратегією менеджменту відносно персоналу.

Управлінська діяльність персоналу в Україні характеризується низкою психологічних особливостей, які залежать від сучасного стану управління людськими ресурсами. Управлінська діяльність завжди передбачає самодіяльність і творчість суб'єктів та об'єктів управління. Втіленням управлінської діяльності є дії, операції, виконувані у процесі управління, виконання управлінських функцій. Це праця людей, між якими виникають певні соціально-психологічні відносини. Саме тому управлінські дії спрямовані на врахування всієї багатоманітності закономірностей і зв'язків, які виникають між учасниками управлінського процесу. Вони потребують розумного використання людських ресурсів в управлінні: врахування індивідуальних соціально-психологічних, психофізіологічних, мотиваційних особливостей особистості, що сприятиме отриманню значного соціального, економічного та морального ефекту в колективі [15, с. 172 – 181].

У процесі прийняття управлінських рішень значну роль відіграють їх керівництво та служби управління персоналом. Тому важливе значення мають соціально-психологічні якості цієї категорії, адже вони дозволяють їм встановлювати та підтримувати діловий та психологічний контакт з працівниками, створювати сприятливий морально-психологічний клімат у колективі, орієнтуватися в соціальних ситуаціях, визначати особистісні особливості та емоційні стани інших особистостей, вибирати адекватні підходи для взаємодії з ними, бути здатними на соціальні рефлексії (поставити себе на

місце іншого), знаходити конструктивні й компромісні рішення міжособистісних конфліктів.

До соціально-психологічних якостей сучасного керівника та працівника служби управління персоналом слід віднести: почуття колективізму, комунікабельність, професійну, управлінську та соціально-психологічну компетентність, ініціативність, почуття емпатії тощо. Це ті якості, які бажані керівнику та працівникам служби управління персоналом, а тому повинні оцінюватися на етапі добору кандидатів на відповідні посади [1].

Саме психологічні та соціокультурні характеристики формують основу здатності керівника до продуктивної життєдіяльності та управління персоналом. Вони дають у своїй сукупності уявлення про професійно-ділові й особистісні можливості керівника, дозволяють визначитися із необхідністю впровадження керівником у конкретній ситуації того чи іншого стилю управління, необхідністю жорсткого контролю за поточною діяльністю персоналу, дозволяють спрогнозувати можливість роботи керівника в тому чи іншому колективі та швидкість його адаптації в новому колективі.

Соціально-психологічні характеристики керівника впливають на впровадження в практику його діяльності різноманітних соціологічних і психологічних процедур, вирішення питань соціально-психологічного забезпечення управління персоналом [2].

Важливе значення для вдосконалення управлінської діяльності має використання соціально-психологічних методів управління, які являють собою конкретні засоби впливу на формування й розвиток персоналу, його свідомість і поведінку і поділяються на соціальні (які використовуються для управління відносинами в колективах і між ними) та психологічні (що регулюють поведінку кожного працівника).

Соціально-психологічні методи управління людськими ресурсами сприяють створенню позитивних відносин між членами колективу, поєднанню особистих і колективних інтересів, задоволенню соціальних і духовних потреб, підвищують діловитість, організованість, активність та ініціативу персоналу, формують творче ставлення до виконання службових обов'язків та сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі. Залежно від настрою, бажання людини працювати й від морально-психологічного клімату в колективі продуктивність праці може зростати або знижуватися.

За своєю сферою використання соціально-психологічні методи поділяють на соціальні і психологічні, представлено в табл.1.

Таблиця 1

Сутність та характеристика соціально-психологічних методів

Методи	Сутність	Характеристика
Соціальні методи управління (соціальний вплив) – це сукупність способів формування впливу на розвиток колективу й соціальних процесів усередині установи		
Методи соціального регулювання	критика і самокритика, соціальне планування, звичаї й традиції, обмін досвідом	Методи ґрунтуються на врахуванні особливостей персоналу, культурних норм і цінностей та форм спілкування. З їх допомогою здійснюється управління відносинами в
Методи соціального нормування	правила внутрішнього розпорядку, статuti, правила етики й етикету, кодекси честі, форми дисциплінарного	

Методи морального стимулювання	впливу оголошення подяк, нагородження орденами й медалями, присвоєння почесних зва	колективах і між колективами. Соціальні методи забезпечують формування і розвиток трудових колективів шляхом управління свідомістю і поведінкою персоналу через інтереси, мотиви, потреби, цілі тощо
Психологічні методи управління (психологічний вплив) являють собою методи регулювання відносин між усіма членами колективу з метою створення в ньому сприятливого психологічного клімату		
Методи гуманізації праці	методи, спрямовані на поліпшення естетичних умов праці шляхом дизайну робочого місця, використання психологічного впливу кольору, музики, освітлення, використання сучасних технічних засобів праці тощо	За допомогою психологічних методів у колективі створюється доброзичлива творча атмосфера, що сприяє найкращому виконанню обов'язків та досягненню високих результатів роботи, забезпечує підвищення ефективності функціонування господарської діяльності
Методи комплектування трудових колективів	спрямовані на використання соціометричного тестування, за допомогою якого встановлюють симпатії в колективі, статус його членів, згуртованості колективу, психологічну сумлінність тощо	
Методи психологічного спонукання	спрямовані на формування у працівників мотивів до високопродуктивної праці в результаті розвитку ініціативи та підприємливості	
Методи професійного відбору і навчання	включають відбір персоналу, який має психологічні характеристики, що найбільшою мірою відповідають поставленим вимогам	

Джерело: узагальнено авторами на основі [14; 17; 18].

Соціально-психологічні фактори виступають у вигляді матеріальних умов праці й організаційних моментів. Головною метою застосування зазначених методів є формування в колективі позитивного соціального й психологічного клімату, завдяки чому значною мірою вирішуються виховні, організаційні й економічні завдання. Тобто поставлені перед персоналом цілі можуть бути досягнуті за допомогою одного з найважливіших критеріїв ефективності й якості роботи, а саме людського фактору.

Визначені соціально-психологічні риси основних теорій управління людськими ресурсами, що впливають на способи вирішення управлінських завдань, зображено на рис.1.

Рис.1 Способи вирішення управлінських завдань через застосування нових соціально-психологічних напрямів управління персоналом

Джерело: сформовано авторами на підставі [10; 17; 18].

Сьогодні в наукових публікаціях та й у суспільстві загалом сформувався образ представника кваліфікаційного персоналу як представника особливої категорії людей, для яких характерні певні психологічні якості, особливе сприйняття етичних цінностей, вони займають у суспільстві першорядне значення і належать до групи людей, що дотримуються загальногромадянських принципів. Психологічний складник управління людськими ресурсами визначається як засіб гуманізації кадрової політики, як елемент суспільної та індивідуальної ідентичності, який включає цінності, норми, інтереси, потреби, мотиви та настанови, що спонукають персонал до певних дій.

Нині фахівці з людських ресурсів перетворилися на фахівців широкого профілю. Кожен фахівець з людських ресурсів стає багатопрофільним фахівцем. Людські ресурси є конжурентною перевагою будь-якої організації, а тому суб'єкт управління повинен надавати всі можливості для реалізації їх цілей, створювати умови для втілення мотиваційних настанов до праці.

Реалізація цілей соціально-психологічного управління є можливою за наявності відповідного забезпечення, яке поділяється на такі види:

Таблиця 2

Забезпечення соціально-психологічного управління

Види забезпечення	Значення
Базове забезпечення	основа складається із інформаційного забезпечення, що характеризує стан елементів організації системи соціально-психологічного управління і навколишнього середовища певної системи
Нормативно-правове забезпечення	визначає правила поведінки певної системи в середовищі
Ресурсне забезпечення	включає в себе сукупність різних інструментів, що є у розпорядженні будь-якої соціальної системи

Джерело: складено авторами

Отже, сукупність різноманітних видів забезпечення складається з різних засобів, джерел і можливостей, необхідних для реалізації певною системою визначених цілей. При цьому ресурсне забезпечення у структурному вимірі містить такі різновиди, як організаційне, економічне, соціальне (або соціально-кадрове), психологічне, технічне і технологічне забезпечення [8, с. 26].

У соціологічній теорії управління поширеним став поведінковий підхід, який ґрунтується на знаннях фундаментальних положень соціології і психології щодо суб'єктів господарської та управлінської діяльності. Завдяки цим знанням стало можливим поглиблене розуміння реальної суті процесу управління як в організаційних формуваннях, так і в ширших соціальних системах. І тоді з'явилися такі поняття, як участь працівників в управлінні, керівництво і лідерство, імідж і стиль діяльності керівника, особисте зростання менеджера, поведінка людини в організації тощо.

Відповідно соціологічні та психологічні знання були не тільки сприйняті наукою про управління, а й почали розглядатися нею як необхідна й важлива складова подальшого розвитку.

Водночас, активне використання в управлінні системного підходу зумовило й подальше ускладнення системи управлінського знання. Зокрема, поглиблено почали досліджуватися організаційні структури управління як соціально-психологічні системи, що активно взаємодіють як із зовнішнім, так і з внутрішнім середовищем. При цьому було встановлено, що, залежно від типу середовища, можуть ефективно функціонувати як бюрократичні, так і органічні (дебюрократичні) системи управління.

Теорія соціально-психологічного управління - це комплексна система знань, яка використовує різноманітні методи кібернетики, теорії систем, соціально-психологічних наук; вона вивчає й розробляє шляхи комплексного застосування методів впливу на людей у соціальних процесах. Характерними рисами соціального управління є свідомісно-вольове використання об'єктивних законів соціально-психологічного розвитку і виявлених закономірностей управління суспільством.

Найчастіше поняття "соціально-психологічне управління" використовують для визначення сукупності реально існуючих управлінських відносин, які визначають сутність управління як суспільного феномена.

Найсуттєвіше, що відрізняє соціально-психологічне управління від інших видів управління (технічного і біологічного), є те, що воно здійснюється шляхом впливу на свідомість і волю, а отже, на прагнення людини досягати поставленої мети. Об'єктами соціально-психологічного управління є соціальна організація суспільства з властивими їй соціально-психологічною структурою і психологічними процесами. Таким чином, соціальні інститути управління, які в тій чи іншій формі існували у суспільстві, завжди утворювались для свідомісно-вольового впливу людей на процеси суспільного розвитку та регулювання суспільних відносин.

Управління має чітко виражену соціально-психологічну сутність, що виявляє себе у наступному:

– суспільство як соціально-психологічна організація - складна самокерована система, що самоуправляється і постійно перебуває у русі, не може існувати без наявності безперервного управління.

– управління є особливою соціально-психологічною функцією, що виникає з потреби самого суспільства як самокерованої системи і супроводжує усю історію суспільства.

– кожному типу соціально-психологічної організації, конкретно-історичному суспільству притаманні свій зміст, специфічні процеси, форми й методи управління. Тому зміст управління не можна відривати від середовища його функціонування.

– соціально-психологічне управління - елемент системи суспільних відносин, його характер і зміст залежать від їх сутності. У свою чергу, соціально-психологічне управління зводиться до впорядкування та розвитку суспільних відносин.

– організаційний зміст управління найбільш чітко виражається у плануванні колективних зусиль та розподілі обов'язків їх учасників у досягненні конкретних цілей, у регулюванні повсякденної діяльності колективів, у контролі за ходом здійснення поставленої мети, в організаційному забезпеченні всіх стадій управлінського процесу.

Висновок. Управління людськими ресурсами – це цілеспрямована скоординована діяльність керівників та служб управління персоналом щодо формування та ефективного використання кадрового потенціалу, що передбачає розробку концепції і стратегії кадрової політики, принципів і методів, формування системи соціально-психологічного управління людськими ресурсами. Водночас необхідно, щоб підвищувалася ефективність служб управління персоналом разом зі зростанням ролі соціально-психологічного складника управління. Широкий інструментарій соціально-психологічного методу дозволяє регулювати міжособистісні відносини в колективах, управляти певними явищами і сторонами колективної життєдіяльності, що є осередком формування суспільної свідомості та становлення сумлінного ставлення до службових обов'язків. Використання соціально-психологічного підходу сприятиме створенню в Україні професійного, добросовісного, етичного, престижного і високоефективного персоналу, здатного ефективно виконувати зобов'язання перед суспільством та громадянами України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Гончарук Н. Т. Модернізація управління людськими ресурсами в Україні / Н. Т. Гончарук, Л. В. Прудюс // Аспекти публічного управління. – 2018. – Т. 6, № 1 – 2. – С. 42 – 51.
2. Гончарук Н. Т. Прийняття управлінських рішень керівником: соціально-психологічний аспект / Н. Т. Гончарук // Актуальні проблеми розвитку системи публічного управління в Україні: матеріали круглого столу 25 трав. 2018 р. – Дніпро: Ун-т митної справи та фінансів, 2018. – С. 35 – 38.
3. Гурієвська В. М. Соціально-психологічні аспекти формування та реалізації кадрової політики в державному управлінні / Валентина Гурієвська // Вісн. НАДУ. – 2012. – Вип. 4. – С. 63 – 70.
4. Данилишин Б., Куценко В. Формування нової парадигми підготовки кадрів у контексті інтеграції України в світову економічну систему. Україна: аспекти праці. 2004. № 4. С. 14-18.
5. Журавлев П. В. Управление человеческими ресурсами: опыт индустриально развитых стран: учеб. пособие / Журавлев П. В., Одегов Ю. Г., Волгин Н. А. – М.: Экзамен, 2002. – 448 с.
6. Закаблук Г.О. Соціально-економічні аспекти розвитку трудових ресурсів. Перший етап модернізації економіки України: досвід та проблеми: монографія / за заг. ред. В. І. Ляшенка. Запоріжжя, 2014. С. 91-100.
7. Закаблук Г.О., Семенов А.Г. Удосконалення кадрової політики на приватному підприємстві. Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво». 2012. № 6. С. 276-281.
8. Кравченко А.И. История менеджмента – М.: Академический проект, 2000. – 237 с.
9. Красноженова Г. Ф. Управление трудовыми ресурсами: учеб. пособие / Г. Ф. Красноженова, П. В. Симонин. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 159 с.
10. Крушельницька О. В. Управління персоналом: навч. посіб. / Крушельницька О. В., Мельничук Д. П. – 2-ге вид., переробл. й доповн. – Київ: Кондор, 2005. – 308 с.
11. Москаленко В.О. Формування кадрового потенціалу на підприємствах харчової промисловості України: дис. канд. екон. наук: 08.00.04. Київ, 2009. 285 с.
12. Нижник Н. Р. Государственно-управленческие отношения в демократическом обществе: монография / Н. Р. Нижник; НАН Украины; Ин-т гос-ва и права. – Киев, 1995. – 207 с.
13. Полторак В.А. Соціологія. Основи соціології праці та управління – К.: ВМК, 2012. – 192 С.
14. Рульєв В. А. Управління персоналом: навч. посіб. / В. А. Рульєв, С. О. Гуткевич, Т. Л. Мостянська. – Київ: Кондор, 2016. – 310 с.
15. Серьогін С. М. Уявлення державних службовців про особисті та ділові якості, щовизначають ефективність професійної діяльності / С. Серьогін, І. Батраченко, С. Соколовський // Акт. пробл. держ. упр.: зб. наук. пр. – 2016. – Вип. 2(24). – С. 172 – 181.
16. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 576 с.

17. Харченко Г. А. Особливості соціально-психологічних методів в управлінні підприємством / Харченко Г. А., Боровий Ю. М. // Вісн. НТУ «ХПІ». Сер. «Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства». – 2013. – № 53(1026). – С. 178 – 181.
18. Хміль Ф. Управління персоналом: підручник / Федір Хміль. – Київ: Академвидав, 2006. – 487 с.
19. Шморгун Л. Г. Менеджмент організацій: навч. посіб. / Л. Г. Шморгун. – Київ: Знання, 2010. – 452 с.

Шалагинова Ксения Сергеевна
кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии и педагогики
Тульский государственный педагогический университет им. Л.Н. Толстого
(Тула, Россия)

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОТРЕБЛЕНИЯ АЛКОГОЛЬНЫХ НАПИТКОВ В МОЛОДЁЖНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. В статье приведены результаты исследования потребления алкогольных напитков в молодёжной среде. Исследование проводилось с помощью теста-опросника и анкетирования. По результатам теста-опросника было выявлено, что 11% опрошенных имеют низкий риск зависимого поведения. У 25% умеренно выраженный риск зависимого поведения. 64% - явные выраженные признаки склонности к зависимому поведению.

В результате проведенного анкетирования было выявлено, что 95% молодых людей пробовали алкоголь (при этом, алкоголь пробовали 100% парней и 90% девушек). Наиболее распространенными причинами, по которым молодежь в настоящее время употребляет алкогольные напитки, являются следующие: «для поднятия настроения, желание повеселиться» – 22,1%; «за компанию» – 15,7%; «хочется быть взрослым» – 13%; «для храбрости, избавления от скромности» – 11,7%; «привлекает ритуал выпивки, праздничность обстановки» – 11,7%.

Ключевые слова: алкоголь, потребление, причины, зависимое поведение, склонность

Shalaginova Ksenia Sergeevna,
Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor
of the Department of Psychology and Pedagogy
Tula State Lev Tolstoy Pedagogical University
(Tula, Russia)

RESEARCH ON THE CONSUMPTION OF ALCOHOLIC BEVERAGES AMONG YOUNG PEOPLE

Annotation. The article presents the results of a study of the consumption of alcoholic beverages among young people. The study was conducted using a test-questionnaire and a questionnaire. According to the results of the test-questionnaire, it was revealed that 11% of the respondents have a low risk of dependent behavior. 25% have a moderate risk of addictive behavior. 64% - clearly expressed signs of a tendency to dependent behavior. As a result of the survey, it was revealed that 95% of young people tried alcohol (at the same time, 100% of boys and 90% of girls tried alcohol). The most common reasons why young people currently consume alcoholic beverages are the following: "to lift the mood, the desire to have fun" - 22.1%; "for the company" - 15.7%; "I want to be an adult" - 13%; "for courage, getting rid of modesty" - 11.7%; "attracts the ritual of drinking, festive atmosphere" - 11.7%.

Keywords: alcohol, consumption, causes, addictive behavior, addiction

Проблема употребления алкогольных напитков среди молодежи является одной из самых актуальных медицинских, педагогических, социальных проблем не только в России, так и за рубежом. В последние годы это стало проблемой национального бедствия, так как отмечается высокий темп роста молодежной алкоголизации; устойчивая тенденция к снижению возраста лиц, употребляющих алкогольные напитки; феминизация – все большее количество девочек-подростков начинает употреблять алкогольные напитки [1].

Алкоголь особенно пагубно влияет на молодой несформировавшийся организм. Попадая в организм, алкоголь разносится по крови ко всем органам и негативно действует на них вплоть до разрушения. Систематическое употребление алкоголя приводит к опасной болезни – алкоголизму [2].

Изучение употребления алкоголя молодежью начало широко изучаться с конца XIX в. такими учеными как В.Ф. Якубович, Г.Л. Горячкин, И.В. Сажин, Н.И. Григорьев и др. Изучались распространенность и характер употребления алкоголя учащимися; влияние алкоголя на детский и подростковый организм; взаимосвязь между успеваемостью и употреблением алкоголя; разрабатывались и апробировались программы антиалкогольного обучения. Большинство ученых того периода пришли к выводу, что приобщают детей к алкоголю еще в детстве их родители.

За последние 10-15 лет процесс освоения молодежью моделей поведения относительно потребления алкогольных напитков изменился: первое знакомство с алкоголем отмечается в раннем возрасте; стираются различия в потреблении алкоголя юношами и девушками; молодежь стала сочетать легкие спиртные напитки и сигареты с наркотиками; происходит формирование групповой психологической зависимости [3].

Основными причинами употребления алкоголя в молодежной среде являются как внутренние (личностные: психологические особенности, возрастные), так и внешние (социальные). В свою очередь, социальные причины делятся еще на 2 группы: связанные с микросоциумом (семьей и близким окружением, друзьями) и макросоциумом (пропаганда алкоголя, его доступность, образ жизни современного общества). Проанализировав различные эмпирические исследования, основными причинами потребления алкоголя является «желание повеселиться, поднять настроение» и «за компанию», «в честь праздника». [4].

Выборку исследования составили 60 человек в возрасте от 15 до 20 лет, исследование проходило на базе одного из колледжей г. Тула.

Ниже приведены методики, использованные в качестве диагностического инструментария:

- тест-опросник «Аддиктивная склонность» В.А. Корзуниным В.В. Юсуповым
Методика предназначена для диагностики склонности к зависимому поведению и выявлению подростков - «группы риска»,

- «Анкета исследования причин потребления алкогольных напитков в молодежной среде» - методика предназначена для сбора информации об алкогольной зависимости среди подростков,

- тест по выявлению расстройств, связанных с употреблением алкоголя ADUIIT-S - методика предназначена для выявления лиц, имеющих проблемы, связанные с употреблением алкоголя на ранних этапах.

Результаты исследования по методике «Аддиктивная склонность» приведены на рисунке 1.

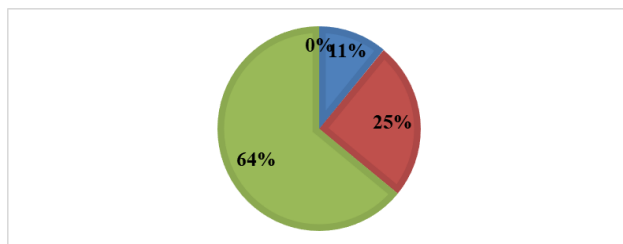

Рис. 1 Результаты исследования по методике №1 «Аддиктивная склонность»

Анализ результатов исследования подростков по методике «Аддиктивная склонность» позволяет сделать следующие результаты. По результатам тестам опросника была выявлено, что 11% опрошенных имеют низкий риск зависимого поведения. Для них характерно незначительная склонность проявления аддиктивного поведения.

Вторая группа опрошенных набрала от общего количества 25%, то есть у них умеренно выраженный риск зависимого поведения. Для этой группы проявление аддиктивного поведения явно выражено, но может контролироваться, еще поддаются профилактике.

И самый большой процент составил 64%, у которых явные выраженные признаки склонности к зависимому поведению.

Результаты исследования по методике «Анкета исследования причин потребления алкогольных напитков в молодежной среде» приведены в таблице 1.

Таблица 1

Результаты анкетирования молодежи г. Тула по проблеме потребления алкоголя

Вопрос анкеты	Количество испытуемых (человек; процентов)			
	Да		Нет	
Употребляли ли Вы когда-нибудь алкогольные напитки?	76 чел. (95%)		4 чел. (5%)	
	До 10 лет	11-14 лет	15-16 лет	17-18 лет
В каком возрасте Вы впервые попробовали алкогольный напиток?	16 чел. (21%)	41 чел. (54%)	17 чел. (22,3%)	2 чел. (2,6%)
	По чьей инициативе Вы пробовали алкоголь?			
По какой причине Вы впервые попробовали алкоголь?	Родителей – 16 чел. (21%)			
	Друзей – 25 чел. (33%)			
	Своей – 35 чел. (46%)			
	Желание попробовать, интерес, любопытство – 24 чел. (31,5%)			

	Поддержать компанию – 13 чел. (17%) Родители дали попробовать на праздник – 16 чел. (21%) Подражание взрослым и желание казаться взрослее – 13 чел. (17%) Чтобы не быть «белой вороной» – 4 чел. (5,3%) Для хорошего настроения – 6 чел. (8%)			
В каких ситуациях Вы употребляете спиртные напитки?	По праздникам – 30 чел. (39,3%) В компании друзей, как вид отдыха – 44 чел. (57,7%) При плохом настроении, стрессе – 2 чел. (2,6%)			
Как часто Вы употребляете спиртные напитки?	По праздникам (до 7-8 раз в год)	1 раз в месяц	2-3 раза в месяц	5 и более раз в месяц
	18 человек (23,6%)	28 чел. (36,7%)	25 чел. (32,8%)	5 чел. (6,6%)
В каком количестве Вы обычно употребляете спиртные напитки?	1 бутылка пива или слабоалкогольного напитка – 34 чел. (44,5%) 2-3 бутылки пива или слабоалкогольного напитка – 16 чел. (21%) 1 бокал вина или шампанского – 9 чел. (11,8%) Несколько бокалов вина или шампанского – 5 чел. (6,6%) 100 гр крепких напитков (водка, коньяк, виски) – 9 чел. (11,8%) Более 100 гр крепких напитков – 4 чел. (5,2%)			
Какие спиртные напитки Вы предпочитаете?	Слабоалкогольные напитки – 27 чел. (35,4%) Пиво – 28 чел. (36,7%) Вино – 8 чел. (10,5%) Шампанское – 4 чел. (5,3%) Мартини – 0 Самогон – 0 Водка – 7 чел. (9,2%) Коньяк – 2 чел. (2,6%) Ликер – 0 Виски – 0			
Чувствуете ли Вы особую тягу к употреблению алкогольных напитков?	Да	Нет		
	0	76 чел. (100%)		
Большинство из Ваших друзей употребляет спиртные напитки?	Да	Нет		
	56 чел. (73,5%)	20 чел. (26,5%)		
По какой причине Вы употребляете алкоголь?	Хочется быть взрослым – 10 чел. (13%) За компанию – 12 чел. (15,7%) Стесняюсь отказать – 5 чел. (6,5%) Быть как все в данной компании – 8 чел. (10,4%) Для храбрости, избавления от скромности – 9 чел. (11,7%) Боюсь показаться трусом – 3 чел. (3,9%); Привлекает ритуал выпивки, праздничность обстановки – 9 чел. (11,7%) Для поднятия настроения, желание повеселиться – 17			

	чел. (22,1%) При проблемах и стрессах – 1 чел. (1,3%) Другое – 2 чел. (2,6%)	
Как Вы считаете, широкий доступ дешевых алкогольных напитков и их реклама влияет на рост потребления алкоголя в молодежной среде?	Да	Нет
	50 чел. (65,5%)	26 чел. 34,5%)
Как Вы считаете, редкое употребление алкоголя или употребление его в небольших количествах вредит Вашему организму?	Да	Нет
	12 чел. (16%)	64 чел. (84%)

Проанализируем данные из таблицы 1.

На вопрос «Употребляли ли Вы когда-нибудь алкогольные напитки?» 95% испытуемых ответили положительно, то есть 95% как минимум 1 раз в жизни пробовали алкоголь; лишь 5% испытуемых молодых людей в возрасте 15-20 лет не пробовали алкоголь никогда.

Впервые попробовали алкоголь еще до 10 лет 21% испытуемых (несколько глотков в кругу семьи); с 11 до 14 лет попробовали алкоголь впервые более половины испытуемых – 54%; в возрасте 15-16 лет попробовали алкоголь 22,3% и лишь 2,6% испытуемых попробовали алкоголь в возрасте 17-18 лет.

На вопрос «По чьей инициативе Вы впервые попробовали алкоголь» большинство испытуемой молодежи выбрали ответ «по своей» - 46%; вариант «по инициативе друзей» выбрали 33% испытуемых и 21% (то есть практически каждый пятый) по инициативе родителей или других родственников в кругу семьи (некоторые испытуемые говорили, что родственники комментировали это так, что «лучше пусть дети по чуть-чуть пьют в семейном кругу, чем где-то на улице с друзьями»).

Проанализировав ответы на вопрос «По какой причине Вы впервые попробовали алкоголь», было выявлено, что большей частью испытуемых руководило желание попробовать, интерес, любопытство (31,5%); родители дали попробовать на праздник – 21%; варианты «поддержать компанию» и «подражание взрослым, желание казаться взрослым» выбрали по 17% испытуемых.

На вопрос «В каких ситуациях Вы употребляете спиртные напитки» большинство респондентов (57,7%) выбрали вариант «в компании друзей, как вид отдыха». Большим оказалось также число молодежи, выбравших вариант «по праздникам» - 39,3%; вариант «при плохом настроении и стрессе» выбрали лишь 2,6%.

Анализируя ответы на вопрос «Как часто Вы употребляете спиртные напитки», было установлено, что большинство респондентов (36,7%) употребляют их примерно 1 раз в месяц, а 32,8% – 2-3 раза в месяц могут выпить алкоголь.

Большинство испытуемых (44,5%) употребляют в основном не более 1 бутылки пива или слабоалкогольного напитка, однако 21% испытуемой молодежи может выпить более одной бутылки пива или слабоалкогольного напитка за раз. Есть и такие

испытуемые, которые выпивают 100 гр крепких напитков (водки или коньяка) – 11,8%; а 5,2% могут выпить даже более 100 гр крепких напитков.

Анализируя алкогольные предпочтения молодежи, было выявлено, что 36,7% выпивают в основном пиво, 35,4% - слабоалкогольные напитки (при этом полагая, что от них нет вреда как от другого алкоголя). Здесь нет особого разделения по гендерному признаку: в целом, что девушки, что парни пьют одинаково описанные выше напитки. Вино или шампанское предпочитают в основном девушки, водку или коньяк – парни.

Особую тягу к алкоголю никто из испытуемых не чувствует.

73,5% респондентов ответили, что их друзья употребляют алкоголь.

Исследуя причины употребления алкоголя в молодежной среде, были выявлены следующие как наиболее распространенные: «для поднятия настроения, желание повеселиться» – 22,1%; «за компанию» – 15,7%; «хочется быть взрослым» – 13%; варианты «для храбрости, избавления от скромности» и «привлекает ритуал выпивки, праздничность обстановки» – выбрали по 11,7% испытуемых.

Более половины испытуемых (65,5%) считают, что широкий доступ дешевых напитков и их реклама способствуют росту потребления алкоголя среди молодежи.

84% респондентов ошибочно полагают, что редкое употребление алкоголя или употребление его в небольших количествах не навредит их организму и лишь 16% знают, что употребление алкоголя в любом количестве является вредным для организма, особенно молодого.

Проанализировав результаты, полученные после проведения «Теста по выявлению расстройств, связанных с употреблением алкоголя, можно сделать вывод, что все опрошенные хоть раз в жизни пробовали алкоголь. Из них 23% употребляют алкоголь менее чем раз в месяц, 36% выпивают раз в месяц, 30% употребляют алкоголь хотя бы раз в неделю и 11% пьют ежедневно или почти ежедневно. Так же большинство опрошенных предпочитают в виде алкоголя пиво (45%), крепленое и сухое вино употребляет 20% опрошенных, а водку 15%. На вопрос как часто вы выпиваете более 180 мл водки (450 мл вина) тестируемые ответили в таком соотношении: никогда – 16%; менее 1 раз в месяц – 21%; 1 раз в месяц – 26%; 1 раз в неделю – 30%; ежедневно и почти ежедневно – 7%.

На вопрос «Как часто за последний год вы находили, что не способны остановиться, начав пить» большинство (76%) ответили, что никогда. Остальные же ответили – менее 1 раз в месяц (15%), 1 раз в месяц (4%), 1 раз в неделю (4%), ежедневно или почти ежедневно (1%).

На следующий вопрос тестируемые ответили в таком процентном соотношении – никогда (66%); менее 1 раз в месяц (16%); 1 раз в месяц (10%); 1 раз в месяц (4%); 1 раз в неделю (4%); ежедневно или почти ежедневно (0%).

«Как часто за последний год Вам необходимо было выпить утром, чтобы прийти в себя после предшествующей тяжелой выпивки (опохмелиться)?» - на этот вопрос тестируемые в меньшем количестве ответили на вопрос - ежедневно или почти ежедневно (0%), остальное процентное соотношение в таком количестве - никогда (85%); менее 1 раз в месяц (9%); 1 раз в месяц (3%); 1 раз в месяц (2%); 1 раз в неделю (1%).

На вопрос «Как часто за последний год у вас было чувство вины и (или) раскаяния после выпивки?» тестируемые ответили так - никогда (78%); менее 1 раз в месяц (16%); 1 раз в месяц (4%); 1 раз в месяц (2%); 1 раз в неделю (2%); ежедневно или почти ежедневно (0%).

На вопрос о памяти после принятия алкоголя тестируемые ответили так - никогда (65%); менее 1 раз в месяц (24%); 1 раз в месяц (5%); 1 раз в месяц (4%); 1 раз в неделю (2%); ежедневно или почти ежедневно (0%).

На вопрос «Являлись ли когда-либо ваши выпивки причиной телесных повреждений у Вас или других людей?» ответили так – никогда (89%); да, это было более года назад (8%); да, в течение года (3%).

На вопрос «Случалось ли, что Ваш родственник или знакомый, или доктор, или другой медицинский работник проявлял озабоченность по поводу Вашего употребления алкоголя либо предлагал прекратить выпивать?» все тестируемые ответил, никогда.

После подсчетов конечных результатов проведенных тестов можно заключить, что большинство тестируемых имеют низкую вероятность алкогольной зависимости (75%), и в равной степени оставшиеся имеют либо чрезмерное или рискованное потребление алкоголя (20%), а оставшиеся опасное употребление алкоголя (5%).

В качестве мероприятий профилактики потребления алкогольных напитков в молодежной среде, считаем целесообразным использовать такие направления, как организационная работа, лекционно-просветительская работа с учащимися, воспитательная работа, спортивно-оздоровительные мероприятия, а также работа с родителями [3, 5].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

- 1 Артемьева Н.М., Богданов М.Б., Лебедев Д.В., Назимова А.С. Факторы, определяющие тип потребления алкоголя среди студентов // Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. 2017. №1-2 (124).
- 2 Атрошкина А.С. Зарубежный опыт социальной работы с молодежью девиантного поведения // Смоленский медицинский альманах. 2018. № 1. С. 15-18.
- 3 Белова Ю.Ю. Мотивы употребления алкоголя студентами Республики Марий Эл и профилактика их возникновения // Кардиоваскулярная терапия и профилактика. 2015. 14(2).
- 4 Зотова П.О. Факторы, влияющие на потребление алкоголя личностью современного российского общества // Вестник ПНИПУ. Социально-экономические науки. 2011. №9.
- 5 Пилипенко Е.В. Модели потребления спиртных напитков среди учащейся молодежи // Социологический альманах. 2015. №6.

SECTION: TOURISM AND RECREATION

Abdullayeva N. M.

Student,

Atasheva D. O.

Associate Professor,

International University of tourism and hospitality,

Khazhgalieva D. M.

senior lecturer

M.Kh. Dulati Taraz Regional University

(Turkestan, Kazakhstan)

THE IMPORTANCE OF ENGLISH IN THE HOSPITALITY INDUSTRY

Abstract. *The paper addresses the subject of foreign languages in hospitality management. Multilingualism offers a competitive advantage to both companies operating in the global hospitality market as well as people who pursue a career in it. The key findings indicate a contradiction between theoretical acknowledgement of the importance of foreign languages in hospitality management and its practical promotion, particularly in regard to fluency in foreign languages, in service training initiatives and level of offered.*

Keywords: *language, linguistics, tourism, communication, hotel management.*

ВАЖНОСТЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ИНДУСТРИИ ГОСТЕПРИИМСТВА

Аннотация. *В статье рассматривается тема иностранных языков в управлении гостиничным хозяйством. Многоязычие является конкурентным преимуществом для компаний, работающих на мировом рынке гостеприимства, а также для людей, стремящихся к карьере в этой сфере.*

Ключевые выводы указывают на противоречие между теоретическим признанием важности иностранных языков в управлении гостиничным хозяйством и его практическом продвижении, особенно в том, что касается свободное владение иностранными языками, инициативами по обучению обслуживанию и уровень предлагаемых услуг.

Ключевые слова: *язык, лингвистика, туризм, коммуникация, гостиничный менеджмент.*

What is English, English is a West Germanic language that was first spoken in early medieval England and is now a global lingua franca. It is an official language of almost 60 sovereign states and the most commonly spoken language in sovereign states including the United Kingdom, the United States, Canada, Australia, Ireland, New Zealand and a number of Caribbean nations. It is the third-most-common native language in the world, after Mandarin

and Spanish. It is widely learned as a second language and is an official language of the European Union and of the United Nations, as well as of many world organizations or group. Being the most widely spoken language in the world, it makes sense that English is vital within the hospitality sector. Whether a person is employed by a hotel, restaurant or travel agents in a non-English speaking country, you can expect them to have a good level of English [1].

The Importance of English in the Hospitality Industry. In the race for Tourism, the program of the English class is structured around the specific needs of the professional profile of the student, bearing in mind the actual communicative situations which will confront and develop them in a way very practical [1].

The current scenario is the one where the traveler looks for a Global experience. The employees of hotels play one of the most crucial parts in providing this experience. The emphasis is on employing human resources who will successfully provide the level of services leading to guest delight. There are certain competencies that are required. Personality, communication, attitude, technical know-how, to name a few. It has also been an observation that English language communication amongst the hotel employees is also a crucial requirement, and hence a factor considered for employability. It is vital to assess the importance of English language proficiency, identify the areas that employees lack and attempt to bridge the gap. This is possible when the stakeholders of the Hospitality Industry – hotels, academia and potential employees come together and address the issue [2].

You need to know:

1. In the area of the lexicon must contain a steady stream of Anglo-Saxon words that continually appear in the language of tourism.
2. Should be able to deliver written documents such as letters, budgets and schedules.

Hospitality Industry:

1. Hotel career offers jobs in one of the world's fastest growing sectors, more flexible working hours than your typical 9-5 jobs.

Means gaining valuable skills which will earn you money

Employers provides uniforms, meals, pension, incentive programs.

2. Consists of companies within the food services, accommodations, recreation, and entertainment sectors.

Hospitality is the right career for you if you have excellent organizational skills, communication skills, interpersonal skills, working with and for people, are prepared for the long hours, maintain a Professional Appearance, have "Common Sense" (be able to think on your feet to respond to guests' needs).

Different levels of hospitality positions you might enter into.

1. Entry-Level: This is where you start; the experience and skill you will gain in these positions can prepare you for advancement in your career. Typically the tasks are related to your position and are a valuable component to the success of the hospitality entity.

2. Skilled-Level: This is the next step where you will develop specific skills and capabilities that can be transferred from one position to another (you are on your way).

3. Managerial-Level: This is when your experience, training and initiative are combined to create your ability to lead employees and manage business.

Being bilingual helps them to excel in the hospitality service, opens a wide range of networking opportunities, as well as demand and supply of labor available for all bilingual and multicultural professional within the tourist area [3].

SWOT analysis

<p>Strengths</p> <ul style="list-style-type: none"> • A wide range of services (with knowledge of English). • High volume of potential customers. • The English is important for us in hotel management this is because our can easily or faster to receive or to get the information from the different kind of the guest. • Also can increase the profit of the hotel. 	<p>Weaknesses</p> <ul style="list-style-type: none"> • Recruitment challenges. • Understaffed. • Career growth. • Loss of potential customers. • Unsatisfactory recommendations.
<p>Opportunities</p> <ul style="list-style-type: none"> • Salary increase for employees with knowledge of English. • The emergence of new partners, investors and sponsors for the hospitality industry. • Development of information resources in English. • To collect experience from foreign hotels. • International development. 	<p>Threats</p> <ul style="list-style-type: none"> • Inadequate wages for employees. • Dissatisfaction of guests. • Limitations in the development of the sphere. • Small profit. • Failure to meet many standards.

CONCLUSION

To conclude, in the global era, playing its multifarious roles, English has been reasserting its 'World Language' status which no other language as yet could command, nor lay claim to. Beyond doubt, the impact of English is all-pervasive now. Some of the important roles played by English, point to the ever-growing relevance and importance of English. Good working knowledge of English signals a much brighter future and ensures easy mobility and suave communication skills for travelers, tourists, and for all those engaged in hospitality industry. So, English is very important for staff in tourism industry or in hotel [4].

REFERENCES:

1. (<https://www.ukessays.com/essays/tourism/why-english-is-very-importance-for-hotel-management.php#citethis>)
2. (https://www.researchgate.net/publication/307871855_A_study_of_Importance_of_English_Language_Proficiency_in_Hospitality_Industry_and_the_Role_of_Hospitality_Educators_in_Enhancing_the_Same_Amongst_The_Students)
3. (https://prezi.com/r_-3ewemlqxt/the-importance-of-english-in-the-hospitality-industry/)
4. (https://www.researchgate.net/publication/330555468_Role_of_English_in_Travel_Tourism_Hospitality_Industry)

Огородник В. В.
доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри регіоналістики і туризму,
Громоздова Л. В.
кандидат економічних наук, професор,
доцент кафедри регіоналістики і туризму,
Шевчук О. В.
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри регіоналістики і туризму,
Шмігельська Є. А.
Старший викладач кафедри регіоналістики і туризму,
Медвідь Г. С.
асистент кафедри регіоналістики і туризму
Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
Макієвський О.І.
Заступник директора
ДВНЗ «Київський транспортно-економічний коледж»
Національного транспортного університету
(Київ, Україна)

ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ ТА ЇЇ ОПТИМІЗАЦІЯ

Анотація. Стаття присвячена характеристиці публічного адміністрування у туристичній галузі. Визначені шляхи оптимізації туристичної галузі через вдосконалення правового механізму публічного адміністрування туристичної діяльності в Україні. Визначено коло суб'єктів публічного адміністрування з урахуванням специфіки діяльності, усієї внутрішньодержавної та зарубіжної широти публічного владного впливу, можливості залучення до таких процесів суб'єктів недержавного сектору. Визначено недоліки та проблеми функціонування вітчизняної туристичної галузі та існуючі принципи, методи її публічного адміністрування. Проаналізовано публічне адміністрування іноземних країн, з метою використання їхнього позитивного досвіду.

Ключові слова: публічне адміністрування, туристична політика, туристична індустрія, туристична галузь, правовий механізм.

Abstract. The article is devoted to the characteristics of public administration in the tourism industry. Ways to optimize the tourism industry through the improvement of the legal mechanism of public administration in the tourism industry in Ukraine are identified. The range of subjects of public administration is determined taking into account the specifics of the activity, the whole domestic and foreign breadth of public power, the possibility of involving non-state sector entities in such processes. The shortcomings and problems of functioning of the domestic tourism industry and the existing principles, methods of its public administration are determined. The public administration of foreign countries is analyzed in order to use their positive experience.

Key words: *public administration, tourism policy, tourism industry, tourism industry, legal mechanism.*

Аннотация. *Статья посвящена характеристике публичного администрирования в туристической отрасли. Определены пути оптимизации туристической отрасли через совершенствование правового механизма публичного администрирования в туристической деятельности на территории Украины. Определен круг субъектов публичного администрирования с учетом специфики деятельности, всей внутрисоциальной и зарубежной широты публичного властного влияния, возможности привлечения к таким процессам субъектов негосударственного сектора. Определены недостатки и проблемы функционирования отечественной туристической отрасли и существующие принципы, методы ее публичного администрирования. Проанализированы публичное администрирование зарубежных стран, с целью использования их положительного опыта.*

Ключевые слова: *публичное администрирование, туристическая политика, туристическая индустрия, туристическая отрасль, правовой механизм.*

Вступ. Туристична діяльність є багатогранним явищем, феноменом сьогодення внаслідок постійного розвитку і зацікавленості в ньому розвинених країн та людства. У зв'язку з розвитком світового туризму зростає інтерес до пошуку шляхів оптимізації розвитку цієї галузі і в Україні із боку держави, та суб'єктів господарювання. Формування дієвого регуляторного механізму – важлива умова забезпечення розвитку туристичної галузі в Україні.

Адміністрування туристичної галузі є одним із механізмів реалізації державної політики в галузі туризму, яка включає комплекс організаційних, соціо-еколого-економічних, політико-правових та інших методів, що використовуються парламентами, урядами, державними і громадськими організаціями та установами для створення умов для розвитку конкурентоспроможної і природоохоронної туристичної галузі в країні.

Однак є й низка негативних факторів, що впливають на функціонування діяльності туристичної галузі: недосконалість нормативно-правової бази, суперечливість та неузгодженість окремих її положень, відсутність ефективної державної програми, яка б регулювала туристичну діяльність як перспективний напрям розвитку. Зазначене свідчить про необхідність наукового дослідження наявних проблем правового механізму публічного адміністрування у сфері туристичної діяльності в Україні, формування теоретичних положень і на цій основі – пропозицій щодо вдосконалення цієї діяльності.

Публічне адміністрування є складовою частиною системи державного управління. Його часто плутають з публічним управлінням, яке є процесом колективного прийняття та реалізації стратегічних рішень на основі узгодження і координування мети і дій усіх ключових учасників. Натомість, публічне адміністрування (англ. «public management») – це регламентована законами та іншими правовими актами, діяльність суб'єктів публічного адміністрування, що спрямована на: прийняття адміністративних рішень; надання адміністративних послуг; здійснення внутрішнього адміністрування суб'єкта публічного адміністрування [17, с. 242].

Різні аспекти проблеми формування та розвитку публічного адміністрування розглядали Г. Гриценко [4], Т. Кондратюк [10], Т. Кравцова [13], М. Лахижа [15], М. Міненко [18], М. Пухнюк [21], Л. Савош [22]. Вітчизняний науковець М. Міненко стверджує, що в державному секторі «бюрократична модель» перетворилася в «ринкову модель» – акценти змістилися з виконання роботи згідно з інструкціями і чіткими правилами на роботу, що спрямована на надання якісних публічних послуг та досягнення ефективних результатів. Це, у свою чергу, спонукало до того, що відбулася трансформація «державного управління» в «публічне адміністрування», а з часом і в «публічне управління» [18].

На думку В. Мартиненка, публічне адміністрування є формою реалізації публічного управління, яке здійснюють представницькі органи демократичного врядування через свої виконавчі структури [16, с. 20-21].

Мета статті полягає у теоретичному дослідженні і розробленні практичних рекомендацій із публічного адміністрування туристичної галузі для її оптимізації.

Результати дослідження. Специфічним і досить складним об'єктом публічного адміністрування є туристична галузь. Аналіз, проведений ВТО (Всесвітньою туристичною організацією), свідчить, що в більшості країн світу державна туристична політика провадиться безпосередньо через центральні органи виконавчої влади – національні туристичні організації, інші інститути, а також опосередковано – за допомогою правових важелів, підтримки туристичної інфраструктури і міжнародної політики. Туристична політика має характерні ознаки загальної політики держави. Водночас присутні і певні специфічні фактори, що мають вплив на її формування: природні умови країни, розвиненість транспортної індустрії, соціальні фактори, фактори, пов'язані зі створенням економічної основи для розвитку туризму, правові фактори, пов'язані із створенням і функціонуванням туристичного законодавства [14, с. 135].

Впровадження адміністрування в галузі туризму в Україні є надзвичайно важливим завданням. При цьому потрібно використовувати європейський досвід адміністрування, адже зарубіжні країни мають чималий досвід демократичного управління

Протягом останніх десятиліть у багатьох країнах розроблено програми, орієнтовані на гармонізацію відносин між туризмом і природним середовищем, серед них: зелений туризм, екотуризм, сталий туризм. На практиці ці альтернативні напрями туризму передбачають обмеження нового туристичного будівництва, пропагування екологічних видів транспорту, впровадження екологічних технологій для най-більш поширених форм туризму (відпочинкового, пішого), а також підвищення екологічної свідомості туристів і місцевих жителів.

Вплив публічного адміністрування на природоохоронні та соціальні чинники в галузі туристичної індустрії потрібно здійснювати через реорганізацію та модернізацію механізмів управління на державному та місцевому рівнях. При цьому варто звернути увагу на запровадження стратегічного планування та відповідне нормативно-правове, інституційне, фінансове, регуляторне та науково-методичне забезпечення.

Публічне адміністрування розвитку туристичної галузі є одним з механізмів реалізації політики держави в галузі туризму. Вироблення стратегії розвитку туристичної

галузі й створення умов для її ефективного впровадження є складним завданням. Для успішного його вирішення, запобігання політичним помилкам та прорахунком доцільно скористатися досвідом зарубіжних країн.

Аналізуючи роль держави в публічному адмініструванні туристичної діяльності в різних країнах світу, виділяють три типи моделей державної участі в регулюванні цієї важливої складової національної економіки (таблиця 1).

Таблиця 1

Моделі державної участі в публічному адмініструванні туристичної галузі

Модель	Суть та значення	Країна
Перша модель	припускається відсутність центральної державної туристичної адміністрації, всі питання вирішуються на місцях на засадах та принципах ринкової “самоорганізації”. Урядові органи використовують таку модель у тих випадках, коли туризм національній економіці взагалі не дуже потрібний, або коли суб’єкти туристичного ринку здатні вирішувати свої проблеми без державної участі.	Подібну модель управління індустрією туризму прийнято в США
Друга модель	передбачається наявність сильного й авторитетного центрального органу - міністерства, що контролює діяльність усіх підприємств туристичної галузі в країні. Для її реалізації потрібні відповідні умови, а саме: значні фінансові вкладення в туристичну індустрію, зокрема в рекламну й маркетингову діяльність, інвестування туристичну інфраструктуру тощо.	Подібна модель організації управління туристичною індустрією діє в Єгипті, Мексиці, Тунісі, Туреччині та в інших країнах, для яких туризм є одним з основних джерел валютних надходжень до бюджету.
Третя модель	У країнах, де використовується така модель, питання розвитку туристичної діяльності вирішуються в “надрах” певного багатогалузевого міністерства на рівні відповідного галузевого підрозділу. При цьому підрозділ даного міністерства, що відповідає за розвиток туризму в країні, здійснює свою діяльність у двох напрямках: вирішує або регламентує загальні питання державного регулювання (розробка нормативно-правової бази, координація діяльності регіональної представницької й виконавчої влади, міжнародне співробітництво на міждержавному рівні, збирання й обробка статистичної інформації тощо) та спрямовує й координує маркетингову діяльність (участь у виставках і міжнародних об’єднаннях)	Подібна модель переважає в розвинених європейських державах.

Джерело: складено авторами на основі [6].

За масштабами міжнародного туризму та формою органів туристичної галузі для України найбільш прийнятна саме третя модель управління. Однак для ефективного

функціонування даної моделі доцільно отримати необхідне державне фінансування (щонайменше, часткове) для участі країни у формуванні й просуванні національного турпродукту, здійснення маркетингових досліджень, рекламно-інформаційної діяльності організації та проведення міжнародних туристичних виставок, конференцій семінарів, розвитку туристичної інфраструктури тощо.

Слід зауважити, що центральна державна туристична адміністрація в розвинених європейських країнах працює в тісній взаємодії з місцевою владою й приватним бізнесом. Така схема роботи виявилася досить продуктивною з погляду знаходження форм конструктивного співробітництва й взаємодії адміністративних органів різних рівнів державного та регіонального управління, а також для залучення фінансових коштів приватного сектора. Наслідком такої політики стала поява змішаних за формою (державно-приватних) інститутів у сфері регулювання туристичної діяльності.

Виникає об'єктивна необхідність об'єднання всіляких за призначенням туристичних послуг у єдиний комплекс з метою задоволення потреб туристів, які взаємодіють між собою та створюють якісний туристичний продукт для міжнародного та внутрішнього туризму [2].

В роботі туристичної галузі можна виділити наступні проблеми, що стримують її розвиток та методи адміністрування туристичної галузі, що здатні покращити та оптимізувати функціонування даної галузі, представлено рис. 1.

Рис.1 Проблеми туристичної галузі та методи її публічного адміністрування

Джерело: розроблено авторами

Відносини у сфері туристської діяльності – це складні суспільні відносини, в яких беруть участь чотири сторони: туристська фірма, турист, держава і організації туристичної індустрії (перевізники, засоби розміщення, підприємства громадського харчування), представлено рис.2.

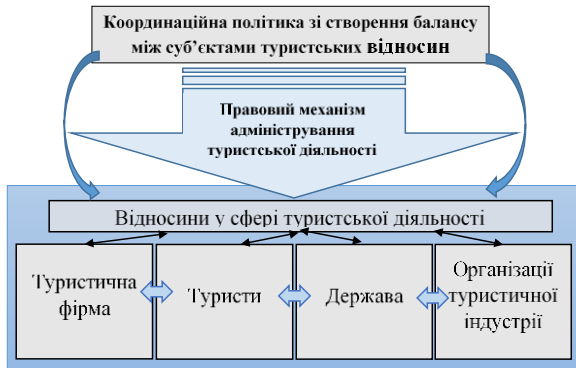

Рис. 2 Балансова політика туристичної діяльності

Джерело: розроблено авторами

У зв'язку з тим, що здійснення туристичної діяльності за відсутності однієї з названих сторін є неможливим, особливого значення набуває координаційна політика зі створення балансу між суб'єктами туристських відносин [4, с. 89]. Головним інструментом балансової політики є дієвий правовий механізм адміністрування туристської діяльності. У сучасних умовах господарювання в Україні активізуються правові механізми державного регулювання туристичної галузі, а саме: впроваджуються нові закони, вносяться деякі зміни в чинні нормативно-правові акти, корегуються положення національного законодавства в галузі туризму відповідно до міжнародних стандартів. Насамперед правовою основою сфери туризму виступає Конституція України.

Конституція України це правовий акт наділений вищою юридичною силою, він закріплює відправні принципи правового регулювання і є базою всього законодавства в області туристської діяльності. Так, ст. 45 Конституції України наголошує «кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки». Ст. 33 Конституції України визначає, що «кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом» [11].

Наступний за значимістю правовий акт, що регулює туристичну діяльність, є Закон України «Про туризм», він «визначає загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України щодо публічного адміністрування у сфері туристичної діяльності та спрямований на забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, охорону здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних

потреб та інших прав при здійсненні туристичних подорожей» [20]. Однак попри те, що в цілому Закон «Про туризм» став правовою основою відносин у сфері туризму і створив передумови для розвитку державного і регіонального туристського законодавства, його зміст ще далекий від досконалості і потребує подальшого корегування та доповнення з урахуванням туристських відносин, що розвиваються.

Засоби реалізації державної політики в галузі туризму зумовлюють прийняття законодавчих та інших правових актів, впливають на розвиток і розширення предмета правового регулювання, в якості якого виступає туристична діяльність. Так, Кабінет Міністрів України ухвалив Стратегію розвитку туризму та курортів на період до 2026 р., де передбачив для центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, щорічні асигнування з Державного бюджету України на її здійснення. Цією Стратегією передбачалося здійснення комплексу заходів щодо удосконалення системи управління туристичною галуззю, розроблення відповідних нормативно-правових актів, нагромадження на різних підприємствах туристичної галузі необхідних для здійснення структурних перетворень фінансових та кадрових ресурсів, зміцнення наявної матеріально-технічної бази, удосконалення системи статистики, створення умов для реалізації інвестиційних проектів [19]. Цей документ започаткував державне регулювання туристичної діяльності в нашій країні.

Розширення меж туризму, а також необхідність формування сучасної туристичної індустрії потребує правового регулювання туристської діяльності з урахуванням світового досвіду. Формування нормативно-правової бази, що відповідає сучасним реаліям, є найважливішою основою для розвитку туризму в Україні.

Це, по-перше, імплементація законодавства Європейського Союзу у сфері туризму та курортів, що забезпечить вдосконалення законодавства у зазначеній сфері з урахуванням досвіду провідних туристичних країн Європейського Союзу шляхом: розроблення пропозицій щодо внесення змін до Законів України «Про туризм» та «Про курорти»; розроблення законопроектів щодо запровадження інституту саморегульованих організацій у сфері туризму та курортів (створення національної туристичної організації); візової лібералізації та спрощення візових процедур для туристів із країн, що є цільовими ринками для України; актуалізації чинних та укладення нових міжвідомчих та міжурядових угод про співпрацю у сфері туризму та курортів; розроблення і затвердження порядку створення і ліквідації туристичних представництв України за кордоном [21, с. 54] тощо.

По-друге, гармонізація національних стандартів у сфері туризму та курортів з міжнародними стандартами, що сприятиме підвищенню якості національного туристичного продукту шляхом: забезпечення діяльності технічних комітетів стандартизації із залученням суб'єктів туристичного ринку, організацій роботодавців та громадських об'єднань у сфері туризму та курортів; впровадження міжнародної системи якості послуг за такими напрямками, як турсервіс та турагентська діяльність; будуть діяти готелі та аналогічні засоби розміщення; заклади громадського харчування; гідри-перекладачі та екскурсоводи; туристичні інформаційні центри [8, с. 21]; курорти, оздоровчі послуги та кемпінги; пляжі, дайвінг; екологічний, сільський, активний туризм;

інші пріоритетні види туризму для держави та регіонів; виставкова та конгресна діяльність тощо; визначення та забезпечення типізації та спеціалізації курортів.

По-третє, лібералізація та ефективне регулювання провадження підприємницької діяльності у сфері туризму та курортів шляхом: скасування ліцензування туроператорської діяльності і впровадження альтернативного механізму ефективного регулювання діяльності туроператорів та інших суб'єктів туристичного ринку; скасування обов'язкової та заохочення добровільної категоризації готелів та аналогічних засобів розміщення [7, с. 25]; створення сприятливих умов для організації діяльності національних туристичних операторів та підтримка малого бізнесу у сфері туризму та курортів.

Специфіка туристичного бізнесу полягає в комплектації турпродукту з різними видами сервісу – транспорту, харчування, розміщення, консульських служб тощо. Тобто правове регулювання туристичної діяльності має комплексний характер, бо будується на сукупності норм, які належать до підприємницького, фінансового, адміністративного та інших галузей права. Звідси велика кількість правових і нормативних документів, що регулюють туристичну діяльність.

Серед пріоритетних завдань державної політики в галузі туризму на цей час можна визначити:

- удосконалення механізму фінансового забезпечення відповідальності туроператорів за збитки, що виникають у разі їх банкрутства;
- збільшення юридичної відповідальності туроператорів за нанесення шкоди життю та здоров'ю туристів, порушення інших норм законодавства у сфері безпеки туризму [3, с. 241];
- встановлення особливостей правового регулювання подорожей для осіб похилого віку та інвалідів, включаючи підвищену відповідальність за якість і безпеку надаваних послуг; визначення кваліфікаційних вимог до керівників туристичних підприємств, що організують подорожі груп неповнолітніх туристів, а також кваліфікаційних вимог до керівників таких груп [5, с. 56];
- наділення центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері туризму та курортів, повноваженнями щодо ведення державного реєстру саморегульованих організацій;
- формування правових основ функціонування єдиної автоматизованої інформаційної системи обліку реалізації туристичних продуктів і послуг на території України; удосконалення нормативної правової бази для розвитку ділового, культурно-пізнавального та сільського зеленого туризму [1, с. 139];
- запровадження обов'язкового страхування туристичних маршрутів підвищеної небезпеки у межах України, з установленням мінімального розміру страхової суми;
- створення умов для розширення туристичної та сервісної інфраструктури в історико-культурних центрах України;
- створення податкового інструменту підтримки соціального туризму під час оплати витрат на подорожі в межах території України;
- збільшення бюджетних асигнувань на просування національного туристичного продукту України за кордоном.

Тобто перспективи розвитку туристичного комплексу України багато в чому залежать від посилення державного регулювання туристської сфери на загальнонаціональному рівні, яке повинно поєднуватися з сучасною стратегією просування регіональних туристичних програм.

Висновки. Таким чином, реалізація правового механізму публічного адміністрування у сфері туристичної діяльності потребує дотримання принципів конституційності, законності та прозорості. Основними інструментами цього правового механізму повинні бути нормативно-правові акти органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Специфічною особливістю формування нормативно-правової бази сфери туризму є комплексний характер цієї галузі права. До її складу входить значна кількість правових норм різної галузевої приналежності, такі як конституційне, адміністративне, цивільне, екологічне, господарське, фінансове, податкове, трудове, митне, міжнародне право. Незважаючи на активне формування нормативно-правового забезпечення в Україні, його вплив на збільшення основних показників туристичної діяльності ще суттєво не відчувається.

Недосконалість нормативно-правового забезпечення та дієвого правового механізму державного регулювання туристичної сфери України, відсутність генеральної стратегії розвитку вітчизняного туризму, а також економічної моделі в'їзного і внутрішнього туризму, формування яких є обов'язковим для кожної розвиненої країни, необхідність удосконалення умов ліцензування, технології стандартизації, сертифікації та статистики підтверджує перспективність подальшого наукового пошуку з даної проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бордун О. Аналіз міжнародних туристичних потоків України. Вісник Львівського університету. *Серія географічна*. 2013. Вип. 43(2). С. 137–146.
2. Бурак Д.І. Особливості функціонування системи туристичного бізнесу // Д.І. Бурак / Актуальні проблеми управління соціально-економічними системами - Луцьк: Луцький НТУ, 2016. - Ч.3. - С.82-84.
3. Голад А. Безпека регіональних туристичних систем: теорія, методологія та проблеми гарантування: монографія. Львів: ЛДУФК, 2017. 340 с.
4. Гриценко Г.М. Реформування галузі туристичної діяльності в аспекті господарсько-правового механізму. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2018. № 2. С. 87–96.
5. Державне регулювання туристичної галузі України: монографія / С.М. Домбровська, О.М. Білотіл, А.Л. Помаза-Пономаренко. Харків: НУЦЗУ, 2016. 196 с.
6. Домбровська С.Н. Державне регулювання туристичної галузі України: монографія / С.Н. Домбровська, О.М. Білотіл, А.Л. Помаза-Пономаренко. – Х.: НУЦЗУ, 2016. – 196 с.
7. Іващенко А.В., Волошина О.В., Молоченко В.В. Міжнародний туризм як складова продуктивних сил України. *Економіка. Фінанси. Право*. 2018. № 11(4). С. 24–27.
8. Ключник А.В. Теоретичний аналіз поглядів на визначення міжнародного туризму. *Інфраструктура ринку*. 2016. Вип. 1. С. 20–27.

9. Козловський Є.В. Правове регулювання туристичної діяльності: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2015. 272 с.
10. Кондратюк Т. В. Становлення порівняльного публічного адміністрування як теоретико-методологічного напрямку дослідження механізмів державного управління / Т. В. Кондратюк // *Науковий вісник Академії муніципального управління*: зб. наук. пр. Серія «Управління». – 2010. – No 3. – С. 297-305.
11. Конституція України: Основний закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/254k/96-вр>.
12. Корсак Р. В. Організація туризму у країнах Центральної Європи (Польща, Словаччина, Угорщина): досвід організації для України / Р. В. Корсак, В. В. Фуртій // *Гілея: науковий вісник*. – 2016. – Вип. 113. – С. 104-109.
13. Кравцова Т. М. Поняття та принципи діяльності публічної адміністрації / Т. М. Кравцова, А. В. Солонар [Електронний ресурс]. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/ejournals/FP/2010-4/10ktmdpa>.
14. Кравчук І. Державне регулювання розвитку туризму: зарубіжний досвід та перспективи впровадження / І. Кравчук // *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. – 2008. – Вип. 24. – С. 134-141.
15. Лахижа М. І. Модернізація публічної адміністрації: теоретичні та практичні аспекти: монограф. / М. І. Лахижа. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. – 289 с.
16. Мартиненко В. М. Демократичне врядування: проблеми теорії та практики / В. М. Мартиненко // *Публічне управління: теорія та практика*: зб. наук. пр. – Харків: ДокНаукДержУпр, 2010. – No 1. – С. 16-22.
17. Михайловська О. В. Аналіз теоретичних підходів до визначення сутності складових дефініцій публічного управління та адміністрування / О. В. Михайловська, Н. В. Філіпова, Л.С Ладонько, Н. В. Ткаленко // *Університетські наукові записки*. – 2016. – No 2. – С. 241-253.
18. Міненко М. А. Трансформація системи державного управління в сучасні моделі регулювання. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=581>.
19. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р. URL: <http://www.kmu.gov.ua/pras>.
20. Про туризм: Закон України від 15 вересня 1995 р. № 324-95-ВР. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua>.
21. Пухнюк М.А., Мироненко М.Ю. Основні тенденції розвитку ринку міжнародного туризму. *Вісник [Київського інституту бізнесу та технологій]*. 2017. Вип. 2. С. 54–55.
22. Савош Л.В., Квас І.В. Аналіз та оцінка розвитку міжнародного туризму у світі. *Економічні науки. Серія: Економічна теорія та економічна історія*. 2017. Вип. 14. С. 189–195.

SECTION: METHODOLOGY

Rasulova Dilrabo Raxmatullayevna
o'qituvchisi,
Rayimqulov Xurshid Ikrom o'g'li
2-bosqich talabasi,
Abduvaliyev O'razali o'g'li
2-bosqich talabasi
Jizzax davlat pedagogika instituti
(Jizzax, O'zbekiston)

**OILADA BOLALARNI TARBIYALASH JARAYONIDA OTA-ONA G'AMXO'RRLIGINING
AHAMIYATI**

Annatsiya. Muallif ushbu maqolada bolalarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni tasrbiyalashda ota-onalar g'amxo'rligining ahamiyati haqida fikr yuritgan.

Kalit so'zlar: g'amxo'rlik, xatti-harakat, ma'naviy-axloqiy sifatlar, barkamol shaxs, ongli intizom, rag'batlantirish va jazolash.

Shaxsning ma'naviy sifatlarga ega bo'lishi, unga ma'naviy bilimlarga bo'lgan ehtiyoj va qiziqishning paydo bo'lishi oila tarbiyasi asosida amalga oshadi. Oilada qaror topgan ma'naviy-ruhiy muhit farzandlarining yetuk, barkamol voyaga yetishlari uchun beqiyos ahamiyatga egadir.

Shaxsda ma'naviy-axloqiy sifatlarni qaror topishida oiladagi muhit, oila a'zolarining psixologik jihatdan o'zaro yaqinliklari, ehtiyoj, qiziqish va hayotiy yondashuvlaridagi umumiylik, bir-birlarini har qanday vaziyatlarda qo'llay olishlari, ota-onalari tomonidan barcha farzandlariga nisbatan qo'yilayotgan talablarning va ularga ko'rsatilayotgan e'tiborning bir xil bo'lishi oila tarbiyasidagi ijobiy natijalarga erishishning omillari sanaladi. Oilada muayyan an'ananing qaror topganligi, unga oila a'zolari tomonidan bildirilayotgan hurmat, mehnatga erishgan (garchand u oddiy bo'lsa ham) yutuqlari, atrofdagilari bilan munosabati borasidagi suhbat yoki xotiralarning tashkil etilishi bolalarda hayotiy e'tiqodning shakllanishini ta'minlaydi.

“Tarbiya o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy jihatdan ijobiy ehtiyojlarni hosil qilishdir. Agar ta'lim shaxsning ongini shakllantirish bo'lsa, tarbiya uning ongsizlik sohasiga ta'sir etishdir”.¹ Bolalarni oilada tarbiyalash jarayonida oila a'zolarining hissiy yaqinliklari ular uchun muhim ahamiyatga ega. Kichik yoshdagi bolalarga ota-onasi yonida bo'lishligi juda yoqimli holat hisoblanishi ma'lum. Ayniqsa, kichik yoshdagi bolalar ota-onasiga bog'lanib qoladilar. Ularni yonida emasligi bolalarning hissiy-emotsional sohasiga katta ta'sir ko'rsatadi. V.A. Krutetskiy tadqiqotlarida bolalar qat'iylik, sezgirlik, faxrlanish, haqqo'ylik, mardlik, bir so'zlilik, kamsuqumlik, qo'rqmaslik, faxrlanish, burch kabi axloqiy tushunchalarni mukammal

¹ Z. Nishonova “Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya. Toshkent-2017.

tushunishlari va hayotga tadbiiq etishlari uchun bolalar faolligini oshirish, ularda emotsional qo'zg'alishtni vujudga keltirish, hayotiy faoliyatdan keng foydalanish, bir-biriga qarama-qarshi tushunchalarni chuqur tahlil qilish zarur ekan. Demak, bolalarni axloqiy-ma'naviy jihatdan tarbiyalashda emotsional qo'zg'alishtni vujudga keltirish, oilada ota-onalarning bolalarga g'amxo'rlik qilishlari, oila a'zolari o'rtasidagi hissiy yaqinlikning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onaning g'amxo'rligini bildirib turadigan hatti-harakatlari, so'zlari, erkalashlari bolalarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirishda eng ahamiyatli hodisa sanalsa, aksincha bolalarga g'amxo'rlik ko'rsatilmaydigan holatlar, ya'ni ularni erkalatmaslik, yaxshi ko'rmaslik hamda oilada hissiy yaqinlikning mavjud emasligi bolalarning xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bugungi kunda aksariyat yosh ota-onalar farzandlariga g'amxo'rlik qilishni faqatgina moddiy jihatdan ta'minlashni, ya'ni "usti but, qorni to'q" mazmunda tushunishadi. Farzandlarining qiziqishlari, istaklari, orzulari haqida qayg'urishmaydi. Ayrim ota-onalar esa farzandlariga ko'r-ko'rona g'amxo'rlik qilishadiki, farzandining noto'g'ri hatti-harakatlarini ham qo'llab-quvvatlaydi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish joizki, farzand tarbiyasi bilan shug'ullanayotgan yosh ota-onalar pedagogic-psixologik bilimlarga tayangan holda, bolalar ko'rsatayotgan ijobiy hamda kutilgan xulq-atvorning turli shakllarini g'amxo'rlik va e'tibor bilan taqdirlashi, aksincha salbiy hamda kutilmagan xulq-atvorning turli shakllarini esa qo'llab-quvvatlanmasligi lozim.

"Tarbiyaviy jarayonni amalga oshirishda g'amxo'rlik bilan bir qatorda yaxshi ko'rishga asoslangan intizomga rioya qilish zarurdir."²

Intizom – kishilar, jumladan, mehnat jamoasi a'zolarining jamiyatda tarkib topgan huquq va axloq me'yorlariga, shuningdek, biron-bir tashkilot talablariga javob beradigan muayyan xulq-atvor va o'zini tutishga oid tartib-qoidalar majmuini ifodalashini nazarda tutib, oilada bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash jarayonida yaxshi ko'rishga asoslangan intizomga rioya qilinishini ta'minlash zaruriyat hisoblanadi. Bu jarayonda ota-onalar farzandlari bilan doimiy muloqotni yo'lga qo'yishi, muloqot jarayonida tarbiyaning ijtimoiy ongini shakllantiruvchi metodlari qatoriga kiruvchi, turli xil ma'naviy-axloqiy mazmundagi suhbatlar tashkil qilishlari, ularni ijobiy xulq-atvor shakllariga odatlantirishlari hamda ijobiy xulq-atvorlarini rag'batlantirilib, salbiy holatlarda o'z vaqtida og'zaki tanbeh berishlari, yaxshi xulq-atvor uchun taqdirlashni ham unutmastliklari lozim. Bu o'rinda aytib o'tish joizki, g'amxo'r ota-onalar bolaning salbiy xulq-atvorini qo'llab-quvvatlamasligi, bolada o'z hatti-harakatlarining oqibatlarini ertaroq anglab olishlariga yordam beradi hamda bu hatti-harakatlarini tuzatishga kirishadi.

Bizga ma'lumki, bolalar befarq ota-onalardan ko'ra ko'proq g'amxo'r ota-onalarga taqlid qilishadi. Taqlid jarayonida ota-onalarining nafaqat ijobiy, balki sifatlarini ham o'zlashtirib borishadi. Bolalar maktabgacha tarbiya yoshida axloqiy ong darajalari konvensial axloqqacha bo'lgan davrda bo'lishi hamda kattalar bola uchun axloqiy fikrlar manbai va axloqiy darajada taqlid qilish na'munasi hisonlanishi J. Piaje, L.Kolbergning tadqiqotlaridan ma'lumdir. Shunday ekan, kelajak avloq ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol bo'lishlari uchun bugungi kunda ko'plan uchratishimiz mumkin bo'lgan befarq ota-onalardan ko'ra g'amxo'r ota-onalar sonini oshirish bo'yicha tizimli faoliyatni yo'lga qo'yish zaruriyati tug'ilmoqda. Chunki, ertangi kunimiz egalarini tarbiyalash jarayonida ularning ma'naviy, axloqiy, jismoniy hamda ruhiy

² Z. Nishonova "Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya. Toshkent-2017.

rivojlanishi uchun qulay bo'lgan davrlarni o'tkazib yuborayotgan, mudroq holatdagi layoqatlarini sezmayotgan, turli yosh davrlarida kuzatilayotgan inqirozlardan qiyinchilik bilan o'tayotganliklarida yordam bera olmayotgan, qiziqishlari va orzulariga befarq qarayotgan bo'lishim mumkin. Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, farzand tarbiyasida asosiy o'rinda turuvchi shaxs bu ota-onalar hisoblanadi.

Demak, ota-onalarni o'z farzandlariga g'amxo'rlik ko'rsatishlari ularni vatanimiz kelajagi uchun munosib farzand bo'lishiga hamda ma'naviy-axloqiy, jismoniy hamda ruhiy jihatdan tarbiyalanish jarayoniga katta ta'sir o'tkazadi.

Shu o'rinda yosh ota-onalarga quyidagicha tavsiyalar berib o'tmoqchimiz:

Farzandingiz sizdagi ma'naviy-axloqiy sifatlariga taqlid qilishini e'tiborga olgan holda kundalik faoliyatingizni to'g'ri tashkil qiling; Bolalarga ko'proq befarq ota-onalardan ko'ra g'amxo'r ota-onalarning ta'sir doirasi kuchli bo'lishiga e'tibor qarating; Farzandingizga g'amxo'rlik qilishni bir yoqlama deb tushunmasdan, ham moddiy ham ma'naviy g'amxo'rlik qilishni unutmang; Farzandingiz tomonidan amalga oshirilayotgan kutilgan ijobiy hatti-harakatlarini rag'batlantirishni, kutilmagan hatti-harakatlarini qo'llab-quvvatlanmasligiga amal qiling. Agar amal qilinmasa, farzandingizda o'z-o'ziga baho berish jarayoni yuqoriga ko'tarilib ketishi, yoki pastga tushib ketishi mumkin. Bunday holatlar ularda egosentrizmni yoki salbiy his-tuyg'ularni rivojlanishiga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Z. Nishonova "Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya" -2017 yil
2. Rasulova, D. (2020). QIZLARNI SOG'LOM TURMUSH TARZI ASOSIDA TARBIALASHNING AHAMIYATI. Архив Научных Публикаций JSPI.
3. Uktamovich, R. B., & Rakhmatullaevna, R. D. (2019). FEATURES OF STUDYING THE LEVEL OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF A SEVEN-YEAR-OLD CHILD'S ADAPTATION TO SCHOOL. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 7(12).
4. Rasulova, D. (2020). YOSH OTA-ONALARNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK BILIMLARINI OSHIRISHNING AHAMIYATI. Архив Научных Публикаций JSPI.
5. Расулова, Д. (2020). Психологическая диагностика личностных и эмоциональных аспектов суицидального поведения подростка. Архив Научных Публикаций JSPI.
6. Каршибаева, Г. А., Расулов, Б. У., Расулова, Д. Р., & Эшмуратов, О. Э. (2018). Психологическая диагностика личностных и эмоциональных аспектов суицидального поведения подростка. Образование и воспитание, (2), 72-73.
7. Rasulova, D. (2020). САМАРАЛИ ТАЪЛИМ-ИЖОДИЙ ЁНДАШУВ МАҲСУЛИ. Архив Научных Публикаций JSPI.
8. Rasulova, D. Ta'lim muassasalarida tabaqalashtirilgan ta'limni tashkil qilishning amaliy ahamiyati. Джизакское инновационное образование, 1(1).4. Davurova, G. (2020). Yosh ota-onalarining pedagogik-psixologik bilimlarini oshirishning ahamiyati. Архив Научных Публикаций JSPI.
9. Davurova, G. (2020). Pedagogika oliy o'quv yurti talabalarining ijodiy faoliyatini shakllantirishda psixologik xizmatni tashkil etish. Архив Научных Публикаций JSPI.
10. Qodirova, M. (2020). KICHIK MAKTAB YOSHI O'QUVCHILARINI HAR TOMONLAMA SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSFSIYATLARI. Архив Научных Публикаций JSPI.

11. Qodirova, M. (2020). Shaxsning ichki konfliktlari va mexanizmlari. Архив Научных Публикаций JSPI.
12. Uktamova, U., & Berdiyeva, S. (2020). THE ROLE OF COMMUNICATION IN PEOPLE'S RELATIONSHIPS AND WAYS OF LEARNING TO COMMUNICATE. Архив Научных Публикаций JSPI.
13. Uktamova, U. (2020). Талаба қизларни оила мустақкамлигига эришишга тайёрлаш. Архив Научных Публикаций JSPI.
14. Uktamova, U. (2020). КИЧИК МАКТАВ YOSHIDA QOBILIYATNING PSIXOLOGIK TAVSIFI. Архив Научных Публикаций JSPI.
15. Berdiyeva, S., & Uktamova, U. (2020). РОЛЬ ОБЩЕНИЯ ВО ВЗАИМОТНОШЕНИЯХ ЛЮДЕЙ И СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ К ОБЩЕНИЮ. Архив Научных Публикаций JSPI.
16. Uktamova, U. (2020). Ўқувчиларга маънавий-ахлоқий тарбия бериш орқали экологик маданиятини шакллантириш. Архив Научных Публикаций JSPI.

Urinbayeva Barchinoy Zafarjanovna
Andijon davlat tibbiyot instituti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida assistenti,
Usmonova Kamolaxon Fottidinovna
Izboskan tuman 8- maktabgacha ta'lim tashkiloti direktori
(Andijon, O'zbekiston)

YOSHLARDA INTERNET TARMOG'İ TEXNOLOGIYALARIGA QARAM BO'LISHLIKNI OLDINI OLISH

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarda internet tarmog'ı texnologiyalariga qaram bo'lishlikni oldini olish haqida so'z yuritilgan. Global tarmoqning chegara bilmasligi foydali axborotlar bilan bir qatorda, o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy tarbiyasiga ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan nosog'lom mazmundagi axborotlarning ham tarqalishining oldini olish hozirgi kunning dolzarb masalasidir.

Kalit so'zlar: ma'naviy-axloqiy tarbiya, pedagog, qadriyat, internet tarmog'ı, texnologiya, globallashuv jarayoni, axborot-kommunikatsiya.

Jahon bo'ylab jadal tusda o'tayotgan axborot asrining globallashuv jarayoniga xos bo'lgan g'oyalari kurashi, axborot xuruji avj olgan bir davrda mamlakatimizda o'sib kelayotgan avlod, yoshlarni barkamol shaxs sifatida tarbiyalash yanada dolzarb hamda muhim masala bo'lib hisoblanadi. Mazkur masalani hal etishda yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Mamkakatimiz yoshlariga zamon talabiga mos ta'lim-tarbiya berish jarayoniga yangi zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) tizimi va Internet tarmog'ı imkoniyatlarining tatbiq etilishi o'zining samarani oshirish omili ekanligini allaqachon namoyon etmoqda. Jahonda shiddat bilan taraqqiy etib borayotgan AKT tizimi va internet tarmog'ıdan samarali foydalanish yoshlarda ijodiy tafakkurlarini rivojlantirib, o'zligini namoyish etishlariga imkon berayotganligi ham yangi zamonaviy texnologiyalarning afzalliklaridan bo'lib hisoblanadi. Mazkur afzalliklardan foydalanib, yoshlarimiz o'z intellektual salohiyatlari va qobiliyatlari, iste'dodlarini namoyon etishlari uchun shart-sharoitlar yaratib berilmoqda, ularning barkamol avlod bo'lib yetishishlari maqsadida ta'lim-tarbiya jarayoni zamon talabiga muvofiq tashkil etilib, barcha zarur texnika vositalari bilan ta'minlanmoqda.

Shu bilan bir qatorda, olimlar, mutaxassislar, shifokorlar, pedagoglar va boshqalar tomonidan mazkur yangi texnologiyalar bolalar va yoshlar tarbiyasiga salbir ta'sirga egaligi ham ta'kidlanmoqda. Ma'lumki, Internetdan foydalanuvchilarning ko'pchilik qismini yoshlar tashkil etadi.

Yoshlarni AKT va internet tarmog'ıdagi salbiy mazmunga ega axborotlardan himoya qilish, ularda Internet taqdim etadigan axborotdan to'g'ri foydalanish madaniyatini shakllantirish, mamlakatimiz taraqqiyotini ko'zlovchi, xalqimiz tarixi, urf-odatlarini qadrlovchi, milliy qadriyatlarga sodiq, ma'naviy yetuk inson bo'lib, kamol topishi, barkamol shaxs sifatida tarbiyalanishida axborot muhitidagi salbiy ta'sirlar hamda tahdidlardan asrash, shuningdek, tarmoqdan ayrim xorijiy axborot oqimi orqali kirib kelayotgan yovuz niyatli g'oyalarning oldini

olish va ta'sir kuchini kamaytirish, axborotdan xavfsiz foydalanishlarini ta'minlash bugungi kunning dolzarb vazifalariga aylangan.

Bu boradagi vazifalarni amalga oshirishda O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi huzuridagi Axborot xavfsizligini ta'minlash markazi tomonidan ishlab chiqilgan «Onlayn muhitda yoshlarni himoya qilish bo'yicha qo'llanma» shubhasiz muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek va rus tillarida taqdim etilgan «Onlayn muhitda yoshlarni himoya qilish bo'yicha qo'llanma» voyaga yetmaganlar va ularning ota-onalariga mo'ljallab, tayyorlangan bo'lib, bolalarni Internet tarmog'idagi xavf-xatarlardan asrash va ularning axborot xavfsizligi me'yorlariga rioya qilishlari bo'yicha tavsiyalar bayon etilgan. Jumladan, qo'llanmada voyaga yetmaganlar 3 toifaga (7 yoshdan 10 yoshgacha, 10 yoshdan 13 yoshgacha, 13 yoshdan 16 yoshgacha) bo'linib, ularga va ularning ota-onalariga bir-biridan alohida tarzda takliflar va tavsiyalar berilgan.

Qo'llanmadan mamlakatimizning barcha ta'lim muassasalari va oila muhitida foydalanib, bolalar va yoshlarni Internet tarmog'idagi salbiy kontentlardan himoyalash usullarini o'rganishlari, ota-onalar esa farzandlarining Internet tarmog'idan to'g'ri va samarali foydalanishlarini ta'minlay olish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin. Qo'llanmada yoshlarning Internet resurslaridan foydalanish holatini tahlil qilish, ularda axborot olish va uzatish madaniyatini shakllantirish, yosh avlodning ma'naviy yetuk, jismonan sog'lom bo'lib o'sib-ulg'ayishi, ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadigan axborotdan muhofaza qilish, xavfsiz internet muhitini shakllantirish va bunga zarur sharoitlar yaratish zarurligi ta'kidlangan. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanib, yoshlarga salbiy ta'sir etuvchi, yoshlar kamolotiga xavf solayotgan mafkuraviy tahdidlar va g'oyalarga qarshi kurashishda ota-onalar ogohligi borasida alohida batavsil fikrlar bayon etilgan.

Xulosa qilib aytganda, global tarmoqning chegara bilmasligi foydali axborotlar bilan bir qatorda, o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy tarbiyasiga ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan nosog'lom mazmundagi axborotlarning ham tarqalishining oldini olish hozirgi kunning dolzarb masalasidir. Axborot xavfsizligini ta'minlash markazi tashabbusi bilan Internet tarmog'ida axborot xavfsizligi muammolari tadqiqotlari asosida tayyorlangan ushbu qo'llanmaning mazmuni aynan ushbu masalani hal etish masalalariga yo'naltirilgan bo'lib, tavsiyaviy mazmunga ega hamda voyaga etmaganlar va ularning ota-onalariga mo'ljallangan. Qo'llanma yosh avlod tarbiyasida muhim ahamiyatga molik bo'lishiga shubha yo'q.

Bugungi kunda Internet inson hayotining ilk bosqichidanoq uning ajralmas qismiga aylanib qolgani bois, bolalarni uning xavfidan himoyalash masalasi bugungi kunning dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi va mazkur muammo global miqyosda hal etilishi taqozo etiladi.

Global tarmoqning chegara bilmasligi foydali axborotlar bilan bir qatorda, nosog'lom mazmundagi axborotlarning ham tarqalishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy tarbiyasiga ziyon yetkazishi mumkin.

Maqsad – bolani Internetdan ajratib qo'yish emas, balki uning kamol topishi uchun mukammal vositalar yaratish

Internet bolalar tarbiyasida o'ta muhim o'rin egallaydi. Chunki, bola tarbiyaga oid xulq-atvor ko'nikmasi, hayot tamoyillari, fikrlash va olam manzarasini ko'proq aynan Internet yordamida o'rganish imkoniyatiga ega. Ayrim ota-onalar farzandining kompyuter qarshisida

bo'lgan vaqtida hech qanday xavotirga o'rin yo'q, deb o'ylaydi. Biroq virtual olamda ham ularni muayyan xavf-xatarlar va tahdidlar kutib turgan bo'lishi mumkin. Axborot xavfsizligi bo'yicha mutaxassislar tomonidan tahlilali sharoitlarda qay tarzda o'zini muhofaza qilish, xavf-xatarlar va tahdidlardan himoyalaniish mumkinligini anglash uchun murakkab bo'lmagan qoida va tavsiyalar ishlab chiqilgan bo'lib, Internetda ishlash paytida ularni esda tutish va e'tibor qaratish so'raladi.

XAVF-XATARLAR – ularning tarmoqda uchta asosiy turi mavjud:

Kontent xavfi – yosh avlodning axloqiy va ma'naviy tarbiyasiga salbiy ta'sir etuvchi (matnlar, tasvirlar, audio, videofayllar, havolalar) noqonuniy, axloqsiz va zararli bo'lgan turli axborotlarning (zo'ravonlik, yovuzlik, hayosizlik, odob-axloq me'yorlariga zid so'zlashuv, irqiy, diniy va millatlararo nizolarni keltirib chiqaruvchi, terrorizm va diniy ekstremizm, narkotik va psixotrop moddalar targ'iboti, joniga qasb qilish, taqiqlangan o'yinlar) Internet tarmog'ida doim mavjud.

Kommunikatsion xavf – Internet tarmog'ida noma'lum (yaxshi tanish bo'lmagan) shaxslar bilan muloqot jarayonida paydo bo'ladi. Tarmoqdagi anonimlik va javobgarlikka tortilmaslikni anglash hissi ko'p foydalanuvchilar tomonidan xaqorat, qo'rqitish, kiberbulling, xiralik hamda shantaj qilish kabi holatlarga yo'l ochadi.

Texnik xavf – zararli dasturlardan foydalanib (virus, bot, ayg'oqchi dasturlar), dasturiy mahsulotlarga zarar yetkazish, maxfiy va shaxsiy axborotlar yoki shaxsga oid ma'lumotlarni o'g'irlash, kiberfiribgarlik.

TAHDIDLAR – mutaxassislar tomonidan umumjahon «o'rgimchak to'ri»da bolalar duch keladigan va ularning ruhiyatiga so'zsiz salbiy ta'sir etishi mumkin bo'lgan tahdidlarning asosiy turlari tasniflanib berildi.

1. Mazmunan zo'ravonlik, yovuzlik, hayosizlik, axloqsizlik, Internetdagi qimor o'yinlar, narkotik moddalar to'g'risida axborot, huquqbuzarlik, irqiy nafratlanishga oid sayt va materiallarga (foto, video, audio va bosma materiallar) oson kira olish imkoniyati.

2. Notanish kishilar bilan elektron pochta, ijtimoiy tarmoqlar va turli shubhali forumlar vositasida muloqotlar qilish, turli yozishmalarni amalga oshirish.

3. Bolalar Internetdan foydalanganda duch kelishi mumkin bo'lgan holatlar, ya'ni nazorat qilinmaydigan jarayon Internet orqali xarid qilish va onlayn o'yinlarda nazoratsiz vaqt o'tkazish.

TAHLIKALAR – axborot xavfsizligi ekspertlari tomonidan 5 ta asosiy tahlika tasnifi belgilab berildi. Agarda ularga befarqlik bilan qaralsa, bolalarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

1. *Internetdan nazoratsiz foydalanish oqibatida ota-ona obro'sining zaiflashuvi.* Gohida ota-onalar «farzandim ulg'aydi yoki bolam biror-bir mashg'ulot bilan band bo'lib, menga xalaqit bermasin», deya uni global tarmoq bilan yolg'iz qoldiradilar. Bunday holatlar bolalarning Internetdan nazoratsiz foydalanishining birinchi qadami hisoblanib, oqibatda, bolalar o'z ota-onalarini tinglamay, ularni aldash va mensimaslikni odat qilib olishadi.

2. *Madaniyat, g'oya, mafkuralarning aksil tizimi.* Hayotning ushbu murakkab davrida o'spirin o'zini ko'rsatish va jamiyatda o'z o'rnini egallash yo'llarini izlaydi. Mustaqil bo'lish kayfiyatiga ehtiyoj sezadi. Ushbu yo'lda Internet tarmoqlarida tarqalayotgan va targ'ibot qilinayotgan aksilmadaniyat tizimi, xususan, «got», «emo» va boshqa submadaniyat oqimlari, diniy-ekstremistik oqimdagi mafkuralar hali shaxs sifatida barqaror shakllanib ulgurmagani

yosh avlodga katta xavf tug'dirmoqda. Bundan tashqari, tarmoqlarda odob-axloq me'yorlariga zid so'zlashuv, tushkunlik, insoniyatga nafrat, jinoyat olamiga xos mazmundagi qo'shiqlarni ham uchratish mumkin. Ayrim qo'shiqlarda jamiyatga qarshi borish, qonunlarga hurmatsizlik, nizolar, jinoyat, suiqasd, narkotik moddalari iste'moli kabilar ham mavjud. Ularning ijobiy jihati mutlaqo bo'lmagani bois, ularga ortiqcha ta'rifga hojat yo'q.

3. *Anonim Internet-muloqotlar*. Ta'kidlash lozimki, onlayn muloqot o'zining tabiati bilan jonli muloqotdan tubdan farq qiladi. Bu erda mutlaqo o'zgacha xulq me'yorlari, etika standartlari, farqli mezonlar amal qiladi. Forumlar, chatlar, hamjamiyatlarda noma'lum shaxslar bilan muloqot qilishga to'g'ri keladi. Anonimlik holati foydalanuvchilarga Internetda real hayotda ayta olmaydigan fikrlar va harakatlar sodir qilishga izn beradi. Anonim muloqotlar haqorat, kiberbulling, kamsitish va xiralik qilish singari harakatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Bolalarning xavfsizligi, ma'naviy va jismoniy sog'ligi nuqtai nazaridan qaralganda, farzandlarining Internet orqali tanishuv masalalarini ota-onalar nazorat qilishlari lozim bo'lgan jihatlardan biri hisoblanadi.

4. *Shaxsiy ma'lumotlarni yo'qotish* – bu Internet tarmog'i foydalanuvchilarining (bolalar va o'smirlar) o'ta ishonuvchanligi va ochiqligi bois sodir bo'ladi. Ushbu holatlar ijtimoiy tarmoqlarda ro'yxatdan o'tish paytida, onlayn xaridlar qilayotganda, chat va forumlarda anketalarni to'ldirish chog'ida kuzatiladi. Shaxsiy ma'lumotlar to'plami yovuz niyatli kishilar uchun juda qulay o'lja bo'lib, bundan ular o'zlarining g'arazli va noqonuniy maqsadlarida foydalanishlari mumkin. Shuni alohida ta'kidlash joizki, ijtimoiy tarmoqlardagi akkuantlar (sahifalar) shaxsiy ma'lumotlar yo'qoladigan (o'g'irlanadigan) asosiy joy bo'lib hisoblanadi. Ko'p sonli yosh foydalanuvchilar o'z akkauntlarida erkin foydalanish uchun barcha ma'lumotlarni, ya'ni tug'ilgan kuni va ismini (telefon raqami, maktabi, yashash manzili, qaysi joylarda bo'lishni yaxshi ko'rishini, kayfiyati va xarakterini yozishni xush ko'radi), shu jumladan, katta hajmda fotosuratlarini ham joylashtiradi.

5. *O'yinlarga qaramlik*. Onlayn o'yinlar haqiqatan ham qiziqarli, ularning yaratuvchilari bolalar o'yin jarayonida ko'proq vaqt davomida qolib ketishlari uchun barcha choralarni ko'rib qo'yishgan. Zamonaviy onlayn o'yinlarda ma'lum bosqichlardan o'tish va o'yin qahramonlarini takomillashtirib borish uchun ko'p vaqt talab etiladi va bu jihatlar, o'z navbatida bolalarning o'yin jarayonida uzoq vaqt qolib ketishlarini ta'minlaydi. O'spirinlar o'zlarini namoyon qilishga ehtiyoj sezganlari bois, bunday imkoniyatni aynan ana shunday onlayn o'yinlardan axtarishadi. Bu holatlar esa bolani ruhiy qashshoqlashuviga, o'yinga qaram bo'lib qolishiga olib keladi. O'yinlarga qaram bo'lib qolib, ko'p bolalar ovqatlanish, dars tayyorlashni unutib, uyqusizlikka ham duchor bo'ladilar.

6. *Zararli dasturlar (viruslar, spamlar, josuslik dasturlari, fishinglar) orqali dasturiy mahsulotlarni shikastlash*. Firibgarlar aksariyat hollarda yosh foydalanuvchilarning ishonuvchanlik va turli xil hujumlar haqida bexabarligidan foydalanib, ularning kompyuteriga o'zlarining zararli dasturlarini kiritishga erishidilar. Shu bois, notanish havolalarga o'tish, noma'lum saytlardan dasturlar va multimedia fayllarni yuklab olish, notanish «do'stlar»dan kelgan xatlarni o'qish, o'z navbatida, kompyuterni virus bilan zararlanishi kabi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Kompyuter virusi – zararli dastur turi bo'lib, o'zining nusxalarini yarata oladi va boshqa dasturlar kodiga kirib, turli aloqa kanallari orqali o'zining nusxalarini tarqata oladi. Virusning maqsadi – kompyuterni ishdan chiqarish, fayllarni o'chirish, foydalanuvchi ishini to'sish va h.k.

Josuslik dasturlari – kompyuterga uning konfiguratsiyasi, foydalanuvchi, uning faoliyati haqidagi ma'lumotlarni to'plash uchun yashirin tarzda o'rnatiladigan bo'lib, u, shuningdek, sozlash tizimini o'zgartirish, foydalanuvchiga bildirmagan holda dasturlar o'rnatish va uning xatti-harakatlari haqida tegishli joyga ma'lumotlarni yuborib turish singari boshqa vazifalarni ham amalga oshiradi.

Spam – zararli materiallarni o'z ichiga olgan xatlarni ommaviy tarzda jo'natish.

Fishing – odatda rasmiy xabar niqobi ostidagi xat yoki havola. Jabrlanuvchi shaxs aldovni sezmasligi uchun sayt yoki xabar aslidagidek (rasmiy) ko'rinishga ega bo'ladi.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan kelib chiqib, qolaversa, yoshlarni Internetda himoya qilishni nazarda tutgan holda, Internet xavfsizligiga oid bir nechta oddiy maslahatlarni tavsiya qilmoqchimiz. Biroq, har bir bola o'ziga xos alohida individual shaxs ekanligi va ularga alohida yondoshuv kerakligi bois, mutaxassislar bolalar va o'spirinlarni quyidagi toifalarga ajratishdi:

1) *7–10 yosh* – bu yoshda bolaning farqlash hissi juda faol bo'lgani bois, unga to'g'ri axborotlarni berishni nazorat qilmoq lozim. Chunki shu yoshda axborotni anglash qobiliyati shakllana boshlaydi. Ushbu yoshdagi foydalanuvchilarning aksariyat qismi endigina o'qishni o'rgangani, qaysi saytga kirgani va qanday muammolarga duch kelishi mumkinligini oxirigacha tushunib yetmaydilar. Multfilm va rang-barangligi bilan jalb qiluvchi o'yinlarga qiziqish bo'lgani bois, bolalar ko'p hollarda shu kabi axborotlarni izlashadi. Shu sababli 7–10 yoshdagi bolalarning Internetdan foydalanishini ota-onalar yoki kattalar tomonidan doimo nazorat qilinishi zarur. Internet tarmog'ida tarqalayotgan va yosh avlodga ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan axborotlarni filtrlash yoki zararli resurslarni cheklash maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu yoshdagi bolalarga muvofiq keluvchi veb-saytlar ro'yxatini tuzish yoki filtrlash dasturlaridan foydalangan holda, Internetga kirishlarini nazorat qilib borish zarur. Maqsad – ushbu yosh vakillariga Internetdan foydalanishda xavfsizlikka rioya qilishning asoslari, muloqot etiketi va u yoki bu axborotning to'g'riligini idrok qilishga o'rgatish.

2) *10–13 yosh* – Mazkur davr o'ta muhim bo'lib, bola uchun o'tish davrining eng murakkab payti hisoblanadi. Ushbu yoshdagi bolalar ko'p narsani tushunishga harakat qiladigan va qiziquvchan bo'ladilar. Internet tarmog'ida o'yinlar va axborotlarni izlash bilan bir qatorda, ushbu yoshdagilar do'st va tanishlar topish maqsadida ijtimoiy saytlar va chatlardan faol foydalanishadi.

3) *13–16 yosh* – Mazkur toifa o'smirlardan iborat. Ushbu toifadagi o'smirlar, shaxs sifatida va jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida aynan shu yoshda shakllanishi bois, faoliyat doirasining qamrovi kengligi va alohida e'tibor talab etishi bilan ajralib turadi. Bu toifadagi o'smirlar Internetdan faol foydalanadilar. Internet ular uchun ulkan axborot manbasi, tengdoshlari va do'stlari bilan muloqot vositasi, shu jumladan, vaqtichog'lik qilish imkoniyati hamdir. Yoshlarning aksariyat qismi ijtimoiy tarmoqlardan va tezkor xabarli ilovalar (messengerlar)dan foydalanadi.

Mazkur yoshdagi eng katta muammo – bu ota-onalar tomonidan «bolalarimiz ulg'aydi» qabilida ularni to'la nazorat qilmaslikdir. Bu yoshni yana «axborot ochligi» yoshi, deb ham atash

mumkin. Bu davrda bolalar ulg'ayib, barcha narsalar haqida ko'proq bilishni xohlaydilar. Onlayn muloqotga kirish ular uchun kundalik hayotining bir qismi hisoblanadi.

Bugungi kunda bolalar va o'smirlarning Internet tarmog'idan foydalanish vaqtini tartibga soluvchi norma ishlab chiqilmagan. Mutaxassisning fikrlari bir-biridan farq qiladi. Aksariyat ruhshunoslar, shifokorlar va pedagoglarning fikricha, Internet tarmog'idan foydalanish vaqti quyidagicha taqsimlanishi lozim:

- 7 yoshdan 10 yoshgacha bo'lgan bolalar – kuniga 1 soat
- 10 yoshdan 13 yoshgacha bo'lgan bolalar – kuniga 1,5 soat
- 13 yoshdan 16 yoshgacha bo'lgan bolalar – kuniga 2 soat

Ta'kidlash joizki, bu vaqt oralig'ida ekran qarshisidagi bola kamida 10 daqiqa tanaffus qilishi kerak. O'smirlar va bolalarni kompyuter qarshisida, jumladan, Internet tarmog'ida vaqt o'tkazishining yuqoridagi kabi taqsimlanishidan maqsad «Internetga qaramlik», ko'rish qobiliyatining pasayishi («quruq ko'z» sindromi), umurtqa pog'onasining qiyshayishi (skaliroz), qomatning buzilishi (bukchayish) kabi kasalliklardan asrashdir.

Xulosa. Internetda juda ko'p foydali, ma'rifiy va qiziqarli axborotlar mavjud bo'lib, ulardan to'g'ri va samarali foydalangan shaxsda turli sohalar bo'yicha bilimi oshib boradi. Ota-onalarning vazifasi «virtual olamning» barcha ijobiy jihatlari bilan farzandlarini tanishtirish va o'rgatib borish hisoblanadi. Buning uchun barcha axborotlarni ota-onalar, avvalo, chuqur tekshirishi va buni farzandlariga ham o'rgatishi, ularni chinakam ulkan ilm va yuksak san'at namunalari bilan tanishtirib, ularda dunyo qiyofasiga mos bo'lgan qadriyatlar tizimini shakllantirishi lozim bo'ladi. Shu bilan bir qatorda, yosh foydalanuvchilarda *Internet-madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.*

Internet-madaniyat – har qanday manba va mazmundagi axborotni iste'mol qilish, o'zlashtirish va uzatishni nazarda tutadi. Internet-madaniyat – bu Internet tarmog'idagi ijtimoiy ongga salbiy ta'sir etuvchi, jumladan, amaldagi davlat tuzumiga qarshi qaratilgan noxolis xarakterdagi, diniy-ekstremistik, terroristik, hayosizlik, shafqsizlik va boshqa mazmundagi axborotlardan foydalanishning ongli ravishda, cheklanilishi demakdir. Internet-madaniyatning zamirida muloqotga nisbatan umumqabul qilingan axloqiy talablar, shuningdek, har bir insonning betakrorligi va qadr-qimmatining bevosita tan olinishi mujassam bo'lgan.

Internet-madaniyatni bilmaslik foydalanuvchi tomonidan Internet va ijtimoiy tarmoqlarda cheklanmagan miqdorda muloqot qilishiga, «anonim» foydalanuvchilar bilan tekshirilmagan va tasdiqlanmagan axborotlar almashinuviga olib kelishi mumkin. Bunday tendentsiya foydalanuvchilarning Internet olamida ommalashayotgan kiberjinoyatchilik, kiberbulling ta'siriga tushib qolishlariga sabab bo'lishi ham mumkin.

Bunday tashqari, shuni ham ta'kidlashni joizki, doimiy ravishda, saytlarni nazorat qilish va nomaqbul kontentlarni blokirovka qilishdan ko'ra, bolalar bilan ishonchli munosabat, ochiq va samimiy muloqotda bo'lish ancha samarali natijalar berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hoshimov K., S.Ochil. O'zbek pedagogikasi antologiyasi. – T.: O'qituvchi, 1995 y.
2. Munavvarov A. Oila pedagogikasi. T.: O'qituvchi, 1994 y.
3. Бекиева М. Ж. Лингвокультурологиянинг асосий тушунчавий-терминологик аппарати. "Ilm ha'm ja'miyet" jurnal. 2020 й. № 2, 68-70 б.
4. G'aniev J.G'. Xorijda ta'lim. T.: Sharq, 1995.

Khamitova Z.Zh.
Science supervisor, senior English teacher,
Tokenova Ayazhan
Student
Karaganda University named after E.A. Buketov
(Karaganda, Kazakhstan)

RESEARCH METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

The decisive factor in the methodology of teaching a foreign language and its further development are research methods.

The goal is to establish patterns in teaching foreign languages (i.e. to develop methods). Any significant research is supported by the results of experience and experiments.

I. In our time, every teacher and school teacher who wants to teach so that the educational process will be as effective as possible, should his (her) own research methods and be involved in the search, and for this it is necessary to conduct research, which is due to the proposed hypothesis of the solution of the problem.

Search of the best options for teaching a foreign language should become a characteristic feature of every modern thinking teacher.

The teacher needs to have a general idea of the research methods with which you can test your working hypotheses aimed to improve the teaching of a foreign language in specific educational conditions: on a particular form of a school, in a particular class of school, in connection with study of one or another educational material or in connection with the formation of certain skills and abilities in the field of a certain type of speech activity.

II. Further, we offer description of the various research methods used in language teaching methods. In modern methods science, basic and auxiliary research methods are distinguished.

Basic methods:

1) theoretical analysis of scientific literature on teaching methods and related sciences;

2) generalization of advanced experience in teaching foreign languages;

3) scientific observation;

4) trial training;

5) experiential learning;

6) pedagogical experiment.

Auxiliary research methods:

1) questioning;

2) testing;

3) timing;

4) instrumental analysis of experimental results;

5) conversation with the participants of the conducted research.

III. Description of main research methods of teaching foreign languages.

1) Theoretical analysis of scientific literature - the most accessible, a very laborious research method, it requires great efficiency, erudition, certain skills of scientific thinking, the ability of critical evaluation of what is read, to stress what is necessary for a planned study, to generalize, compare, analyze and synthesize.

Analysis of scientific literature is necessary before the final choice of the object of research and is extremely necessary to substantiate a hypothesis at all stages of its development.

It is necessary to study scientific literature with a primarily substantiated and formulated task, which should form the basis for the development of an appropriate working hypothesis. The main goal of the researcher: collection of scientific data that are directly or indirectly related to the research issue. This data defines four things:

First: the state of the object under study is described: what others have done in this area;

Secondly: like-minded people are determined and their achievements are recorded against the background of their own tasks;

Thirdly: the literary sources and their authors who adhere to different points of view are singled out and their inconsistency is proved if there are compelling arguments for this, which is subsequently used for critical conclusions.

Fourthly: permissive lines are outlined for conducting research, a working hypothesis is formed, which will be further tested.

In a methodological study, the most important thing is natural connections and dependencies. Without a lot of upfront work. Without a thorough study of scientific literature, it is impossible to enter the problem.

2) Study and generalization of advanced experience, a scrupulous analysis of the advanced teaching method, the summing up of scientific foundations for it, in terms of its content and character, is a specific research method.

The process of scientific assessment of advanced experience includes: the study of facts, their visual compare, comparison, derivation of inference, development of a classification and the establishment of the relationship of methodological factors to make learning a foreign language useful, exciting and effective argumentation, interpretation, all the positive aspects of advanced experience.

3) Scientific observation method: fixed observation.

Now the educational process can be recorded in its entirety or at each specific point using the TVA computer, the observation of results have become more objective and more reliable. Scientific observation should be materialized in the form of diagrams, graphs, tables that clearly show the state, development dynamics and fixed points of the phenomenon under study. Scientific observation should be carried out with the maximum scrupulousness and accuracy of the form of scientific observation: visual auditive, combined audiovisual, observation of chrono-card processing, analysis of tests and control works. Well-noticed and correctly formulated self-observations of students and participants in research are considered especially valuable.

IV. Trial training. It is built on the methodological erudition and intuition of a teacher who has undertaken a scientific search. For example, the teacher notes that memorizing

isolated lexical units brings a low effect, comes to the conclusion that it is necessary to semantize the studied lexical units on a contextual basis, and then check it out in teaching practice: the effectiveness of the methodological technique is investigated.

With a heuristic approach to reduce the time for developing a training option, an experience plan, the stages of its solution are determined as a result of a fundamental reduction in the enumeration of possible options. The proposed version of the methodical solution is immediately launched into production and an assessment of its results is immediately given in the form of general qualitative assessments and formalized data that are amenable to mathematical processing.

The comparative simplicity of trial learning, the ease of obtaining and processing data makes this method accessible to teachers.

V. Experienced learning. The main task is to conduct a mass survey based on the originally developed teaching method, which has already yielded positive results in the process of studying the subject of research. Experiential learning involves a large number of academic units in a number of educational institutions in accordance with the instructions suggested by the researcher. Experienced learning provides the researcher with summary, approximate indicators that have great evidence due to the massive nature of the research results.

VI. An experiment is a scientifically formulated experience based on the study of the state and dynamics of only one studied phenomenon with the conditional neutralization of all other significant factors. An experiment is a path of research from the abstract to the concrete (hypothesis-facts).

The object of research in a methodological experiment is one of its main components - the effectiveness of the exercise and the intensive use of teaching aids and various modes of learning.

Selection of educational material, on testing various methods of introducing and consolidating educational material, on establishing a correlation between various types of speech activity, tactical tasks should fit into the leitmotif of the experiment.

Structure of the methodical experiment.

Four parts of the experiment:

1. Variable variables that, in the course of the experiment intentionally altered by the researcher.
2. Non-variable variables are group A (subjective non-variable) which include, on the one hand, various signs of the student's personality, and on the other hand, the personality of the teacher. They are conventionally considered immutable.
3. Non-variable variables of group B (objective non-variable) unchanging textual material, auxiliary aids, students' body that at any moment, at the will of the experimenter, a disappearing variable value can be made, if there are certain needs.

4. Final variables, i.e. the final data of the experiment of preparation, conduct and analysis of the stages of the results of the experiment.

Four phases for conducting a methodical experiment.

1. The first phase is organization.

When conducting a study, a working hypothesis is first developed, a hypothesis arises as a result of an analysis of the discrepancy between established concepts (about systems,

forms, methods or techniques of teaching) and new ideas, new hypothetical possibilities for achieving a higher educational effect. The working hypothesis is the primary foresight, on the basis of which the collected factual material is analyzed and systematized. With the accumulation of a large number of facts and further creative analysis, the working hypothesis develops into a scientific hypothesis, which can become a theory after its experimental confirmation.

It is currently necessary to confirm a hypothesis its repeated verification, to obtain stable, typical, representative results, the experiment requires definition and comprehensive justification of developed hypothesis.

2. The second phase - implementation - implementation of ideas, primarily stated in the hypothesis and transferred to the prepared materials of the experiment.

The main thing here is to ensure that the data obtained is sufficiently reliable. This phase can consist of the following steps: pre-experimental testing, experimental learning, and post-experimental testing.

3. The third phase is the statement. This is a collection of all works on identification of quantitative and qualitative characteristics of the results, their appropriate processing in order to obtain values that are accessible and reliable and obtain data that clearly show the essence of the established pattern.

4. The fourth phase is interpretation.

For the concept of the essence

To understand the essence of what has been achieved, an objective and thorough analysis of the experimentally obtained and appropriately processed values is needed. The ability to reasonably interpret experimental data makes it possible to offer appropriate methodological recommendations.

There is a phase of implementation of the results of experimental research into the practice of mass teaching (see diagram on page 5).

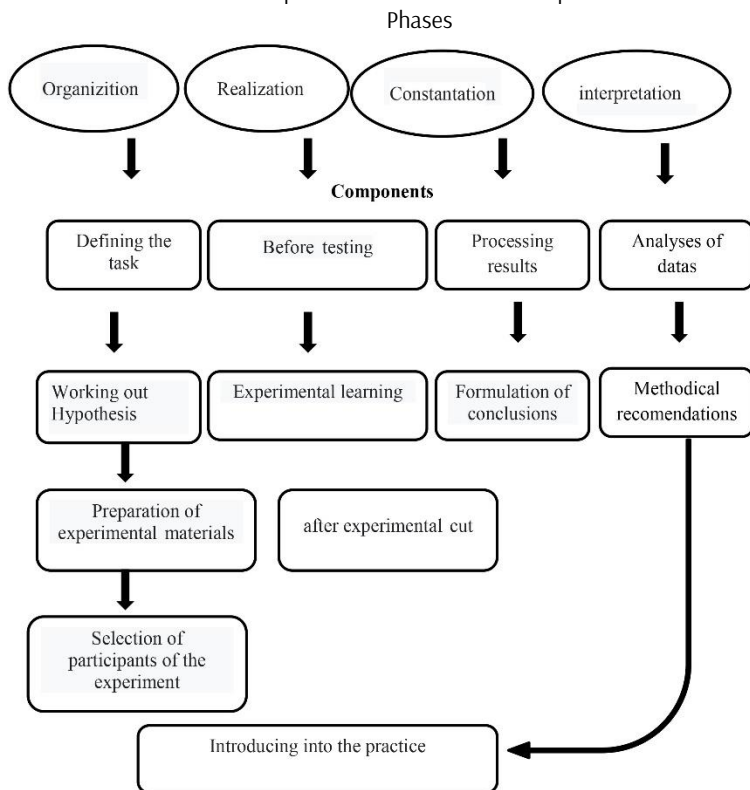
The question arises: to what extent are mathematical calculations and a minimum set of mathematical tools for processing the data obtained?

It is necessary to establish the reliability of the experiment, that is, mathematically establish the required number of subjects and the minimum number of homogeneous experiments to obtain a reliable result, the method of comparing the results obtained in the control and experimental groups.

To obtain objective data, the technique of cross experiment is used during the experiments of the experimental groups, the groups are changed; the experimental one becomes the control one, and the control one becomes the experimental one.

An experiment within the same test group. To do this, the initial starting position is recorded before the study, and then the final results are determined after the experimental training. When a significant increase in the educational product is revealed, the new method is regarded as effective, there is a reasonable tendency to compare the result of each student separately, a more objective picture of the object under study.

Scheme of the experiment and their main components.

The experiment should become a measure of scientific work culture, its depth and objectivity.

№ 7 A group of auxiliary research methods questionnaire complement the foreseeable research method.

1) Questionnaire came from the field of sociological research.

The results of the survey are of a purely subjective nature. It is advisable to carry out a questionnaire survey only in those cases when it is necessary to find out any details and not the very essence of the proposed way of teaching a foreign language. Questionnaire in method as an auxiliary method occupies a very modest place.

2) Testing in methodological research is used very widely

one-time in terms of solving the problem. Almost every study establishes the initial state of learning, from which they begin to count, registering the increase or decrease in the educational product in terms of each student, within the time allotted for training.

The test is a standardized control task, provided in equal conditions for all students, with the aim of obtaining quantitative indicators about the state of the educational process or

educational activity, at a certain stage precisely fixed in time. A distinctive feature of the test is quantitative, factorial character.

3) Test types by purpose. Testing for the purpose of methodological diagnostics to establish what the student is "sick" with, what prevents him from successfully moving forward, what gaps should be filled, in other words, "treatment" based on the test results. Tests for fixing the results of a student's learning determine the initial, intermediate and final results of the period of learning a foreign language, establish the effectiveness of techniques and means.

There are types of tests for the establishment of typological characteristics of students (verbal memory and verbal attention) that allow to roughly predict the future success of the student in learning a foreign language.

According to the content, the tests are divided into 3 groups

1) tests aimed at determining the effectiveness of each in the type of activity of listening, speaking, reading and writing.

2) tests to establish the level of knowledge in grammar, vocabulary, phonetics, reading rules.

3) tests showing the level of training in translation from a foreign into a native language from a native language into a foreign language.

complex tests to check the reading technique and uninterrupted understanding of the read passage, for the clarity of the learning result.

Whichever type of test is used as a research method, it will have a "quantitative feature" obtained as a result of the measurement.

Timekeeping - analysis of the educational process recorded on the disk in whole or in certain fragments.

Thanks to timekeeping, it will be possible to easily measure the time for the speech activity of the teacher and the student, determine the timing of the assignment, set the pace of speaking and reading, evaluate the speech operations of students, calculate the ratio of study time allocated to different types of educational activities.

On the basis of a thorough analysis of the time spent on a particular fragment of the educational process, it is possible to build a more progressive optimal teaching mode and subject it to verification in terms of a teaching experiment. There are two reasons why this auxiliary research method is promising.

1. Increasing technical of the teaching and educational method of research, which makes it possible, with greater efficiency, to "preserve" on a physical carrier for measurement.

2. Increasing attention to the time factor.

Teaching a foreign language is carried out taking into account the time factor, in terms of the group and for each student individually, reducing the time for the formation of skills and abilities - an urgent task to solve in the first place!

Instrumental analysis of measurement results using analytical equipment. Demonstration of a speech sample, its reference sound, is successfully achieved by using an educational phonogram, which repeat the sample in the same sound as many times as you like.

Conversation - complements the researcher's ideas about the object under study.

The conversation is conducted when knowledge of details and particulars is needed to clarify the facts, when critical remarks are needed that affect the preparation for repeated studies of this type. Conversation is sometimes used as part of a pre-study briefing.

In other cases, the conversation is carried out for the purpose of monitoring the progress of experimental learning. Most often, conversation is used for teaching control over the course of experimental learning.

In the conversation, there is a subjective touch depending on the erudition of the interlocutor's mood, his ability to evaluate and generalize the observed facts.

REFERENCES:

1. Kitaygorodskaya G.A. Intensive course: scientific. -method. A handbook for teachers. G. A. Kitaygorodskaya. –M., 1979.
2. Pasov E.I. Communicative method of teaching foreign language speaking. I. Pasov. – M.: Education, 1991. – 223 S.
3. Rachmanina M.B. Typology of methods of teaching foreign languages: author. dis. Cand. ped. Sciences. Rachmanina M. B. - M., 1998. - 32 p.
4. Leaver B. Lou. Teaching the whole group. B. Lou. Leaver. –M.: New school. 1995.
5. Leont'ev A.A. Pedagogical communication. A. A. Leontiev. –M., 1979. – 63 p.

POLISH SCIENCE JOURNAL

Executive Editor-in-Chief: PhD Oleh M. Vodiany

ISSUE 4(37)
Part 3

Founder: "iScience" Sp. z o. o.,
NIP 5272815428

Subscribe to print 25/04/2021. Format 60×90/16.
Edition of 100 copies.
Printed by "iScience" Sp. z o. o.
Warsaw, Poland
08-444, str. Grzybowska, 87
info@sciencecentrum.pl, <https://sciencecentrum.pl>

ISBN 978-83-949403-3-1

